مهراڻ

۲/۱۹۸۷ع

ڪاشيءَ جو دلڪش ڪم (مسجد ڪامارو شريف)

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

بسم الله الرحمن الرحيم

علامه اقبال رح
مشرق ۽ مغرب جي سيلاب جو نقطو

از:
جناب سيد غوث علي شاهه صاحب
وزيراعليٰ سنڌ

[سنڌ جي وڏي وزير، جناب سيد غوث علي شاهه هائيڊلبرگ يونيورسٽي (مغربي جرمني) جي ڏکڻ-ايشيا انسٽيٽيوٽ پاران سڏايل ”اقبال يادگار ليڪچر“ جي تقريب ۾ ٦-جولاءِ ١٩٨٧ع تي جيڪو مقالو پيش ڪيو، تنهن جو سنڌي ترجمو هيٺ ڏجي ٿو. هن تقريب ۾ دنيا جي چوند عالمن، مفڪرن ۽ اديبن علامه اقبال جي حوالي سان تقريرون ڪيون.]

مهمانان گرامي! خواتين ۽ حضرات، منهنجي لاءِ هيءَ وڏي اعزاز جي ڳالهه آهي ته مان اڄ اوهان سان اهڙي هنڌان مخاطب آهيان، جتان جي ماحول عظيم شاعر ۽ فلسفي علامه اقبال جي خيالن جي اوسر ۾ نهايت اهم ڪردار ادا ڪيو آهي.

هائيڊلبرگ يونيورسٽيءَ کي علمي دنيا ۾ سڄيا جي مرڪز جي حيثيت سان شاناٽي حيثيت حاصل آهي ۽ هن اداري پنهنجي تعليمي عمدگي جي اعليٰ معيار کي برقرار رکيو آهي. هيءُ اهو مرڪز به آهي جتي علامه اقبال خيال آپاريندڙ ۽ آتساهه ڏياريندڙ ڪيفيت سان مغرب جي سماجي، علمي ۽ شاعرائي روايتن ۽ فڪر سان لاڳاپي ۾ آيو.

هائيڊلبرگ ۾ اچوڪي يادگار تقريب علامه اقبال کي خراج تحسين پيش ڪرڻ لاءِ منعقد ٿي آهي. اقبال، جنهن جو شمار موجوده صديءَ جي عظيم ادبي ۽ فلسفيانه شخصيتن ۾ ٿئي ٿو، سو انهن مثالي ۽ قداور شخصيتن جي قطار ۾ بيٺل نظر اچي ٿو، جن ۾ رومي، ثنائي، جامي-اسلامي دنيا جا عظيم شاعر- ۽ ڊانٽي، ملٽن، گوئٽي ۽ نٽشي پنهنجي عظيم مغربي روايتن سان نظر اچن ٿا. هڪ نمايان فرق بهرحال نظر اچي ٿو. اقبال مشرق توڙي مغرب جي فڪر ۽ فلسفي کان چڱيءَ پر واقف هو، جو ته کيس مغرب جي فڪر ۽ فلسفي کي پڙهڻ ۽ پرجهڻ جو موقعو مليو هو.

هر بن هيس جي لفظن ۾ ”اقبال جو لاڳاپو روح ۽ ذهانت جي ٽن مرحلن سان آهي. سندس شاندار علمي ڪارنامن جا سرچشما آهن: ڏکڻ-ايشيا ۾ اسلام جي عملي دنيا ۽ مغربي فڪر تيز رفتار لکنڊڙ ۽ فصيح مقرر جي حيثيت سان کيس اردو، فارسي، عربي ۽ انگريزيءَ تي وڏي دسترس حاصل هئي. کيس مشرق ۽ مغرب جي فڪر جي مختلف پهلوئن جي، پنهنجي لکيتن ۾ ترجماني ڪرڻ جي اهليت پڻ حاصل هئي“.

پنهنجي تعليمي دور ۾، برطانيه ۽ جرمنيءَ ۾ جيڪي به اقبال جا لاڳاپا رهيا آهن، تن کي وڏي اهميت حاصل آهي، ان ڪري انهن کي ڪنهن به طرح نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. سال ١٩٠٥ کان ١٩٠٨ تائين، هن ڪئمبرج ۾ فلسفي جي تعليم ورتي. ميونخ يونيورسٽيءَ کيس ساڳئي مضمون ۾ پي- ايچ- ڊي جي ڊگري ڏني. لنڪنس- ان مان هن بئرسٽريءَ جو امتحان پاس ڪيو. اهي سال، تربيتي نقطہ نگاهہ کان اقبال جي سوچ جي سرجڻ ۽ فڪر جي پختي ٿيڻ جا سال هئا. هن محسوس ڪيو ته سندس هم وطن، اخلاقي قدرن ۽ روحاني روايتن جي عظيم ورثي جي باوجود، جذبي کان محروم آهن. اهو منجهن گهٽتائي کيس نظر آئي. حالانڪ اهي خاصيتون ته پاڻ جديد تهذيب جي سچائپ ڪرائين ٿيون. اهوئي سبب هو جو علامه اقبال اسلامي فڪر جي سجاڳي ۽ احياء جي ضرورت کي بنيادي طور محسوس ڪيو.

اقبال جرمن فلسفي ۽ ادب سان پنهنجو گهرو لاڳاپو قائم رکيو. هو نيتشي جو وڏو مداح هو. هن وٽ جيڪو ”مرد مومن“ جو تصور آهي ۽ سندس پيغام ۾ مستقل جدوجهد ڪرڻ ۽ اختيار يا طاقت حاصل ڪرڻ بابت جيڪا نصيحت ملي ٿي، سا فڪري نقطہ نگاهہ کان نيتشي جي تصور جي قريب آهي. نيتشي کي ڇاڪاڻ ته مذهب جي ڄاڻ نہ هئي، جنهن جي هم گير اثر سان برائي کي روڪي سگهجي ٿو، ان ڪري آخرڪار، سندس ”فوق البشر“ نهايت سولائيءَ سان تنزل ڏانهن مائل ٿي، هڪ اهڙي راڪاس جو ظالمائو روپ ٿي پوي ٿو، جنهن سان هو پاڻ پنهنجو انت آڻي ٿو. اقبال وٽ ڪامل شخصيت جو تصور فوق البشر بابت نہ پر مرد مومن (سچو مسلمان) سان لاڳاپو رکي ٿو، جيڪو زمين تي خدا جو خليفو آهي، جنهن جي وفاداري الله سان آهي، پر جنهن جو روح، عبادت ۽ تقويٰ سببان اهڙي درجي کي رسيو آهي، جتي بظاهر ناممڪن به ممڪن ٿيو پوي.

اقبال جي نظر ۾ مذهب هڪ اهڙي قوت آهي، جيڪا دائم قائم آهي ۽ سڀ کي پنهنجي دائري ۾ آڻي ٿي. اها منفرد شخصيت، جنهن جي اقبال حمايت ڪري ٿو ۽ کيس وڏيڪ طاقتور ۽ موثر بنائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، تنهن جو ڪارڻ هيءُ آهي ته اقبال ان شخصيت کي اهڙي مقام تي ڏسڻ گهري ٿو، جتي پهچي هو الله جي ٻانهپ ۽ انسان جي خدمت ڪري سگهي.

علامه اقبال، پنهنجي سڄي حياتي مشهور جرمن شاعر گوئٽي جو معتقد رهيو. ڇاڪاڻ ته گوئٽي ۾ ارضي مسرت، سماوي محبت، يڪساليت، سادگي، گهرائي، فراخدلي ۽ روايتن کان آزادي جا جذبا نظر آيا. اقبال، گوئٽي کي هن ريت خراج عقيدت پيش ڪيو آهي: ”اسان جو روح، پنهنجو پاڻ کي سڃاڻڻ لڳي ٿو، جڏهن هن عظيم سوچ جي ويجهو اچجي ٿو. جڏهن مون گوئٽي جي لافاني سوچ کي محسوس ڪيو، تڏهن ئي مان پنهنجو پاڻ کي سڃاڻڻ لڳس.“ هن پنهنجي ڪلام ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي گوئٽي جو ذڪر عقيدت ۽ احترام سان ڪيو آهي. اقبال، گوئٽي جي فائوسٽ جي هن ريت تعريف ڪئي آهي: ”هو هڪ معمولي حڪايت کي فڪر جي گهرائي ڏيئي انسان جي عظيم ۽ آخري مقصد ۾ تبديل ڪري ٿو. اهڙو ڪارنامو غير معمولي تخليق کان گهٽ نه آهي.“

اقبال، گوئٽي جي هن قول کان گهڻو متاثر ٿيو ته اهو علم، جيڪو عمل کان وانجهيل هجي، سو نه صرف بيڪار آهي، بلڪ زهريلو آهي. اقبال جو ڪتاب ”پيام مشرق“ گوئٽي جي ڪلام ”مغرب جو مشرقي ديوان“ جي جواب ۾ لکيل آهي. ”ديوان“ حقيقت ۾ نفاست ڀري شاعريءَ جو مجموعو آهي. هڪ عظيم فنڪار جي خوبصورت تخليق، جنهن ذريعي هن مشرق ۽ مغرب جي وڇي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان ۾ چيو ويو آهي ته مغرب کي مشرق جي روحاني تقويت جي ضرورت آهي. هن ڪتاب جي مطالعي، اقبال ۾ هڪ نئون روح ڦوڪيو ۽ هن پنهنجي ”پيام“ ۾ مغرب اڳيان نئين رکيو اهي شيون پيش ڪيون آهن، جيڪي مشرق جي ورثي جو حصو آهن، پر ان سان گڏ ڪيترن مغربي مفڪرن ۽ شاعرن جو ذڪر پڻ ڪيو اٿس. هن ڳالهه جو تجزيو پڻ ڪيو اٿس ته مغرب، مشرق کي ڇا ٿو ڏيئي سگهي. پنهنجي ڪتاب جي مهاڳ ۾ اقبال لکيو آهي: ”مان ’پيام مشرق‘ بابت مشڪل سان ڪجهه چئي ٿو سگهان، جيڪو گوئٽي جي ”ديوان“ کان هڪ سؤ سال پوءِ لکيو ويو آهي. پڙهندڙ پاڻ محسوس ڪندا ته ان جو مقصد انهن سماجي، اخلاقي ۽ مذهبي سچائين کي نمايان ڪرڻ آهي، جن جو لاڳاپو فردن سان ۽ سماج سان آهي.“ اهڙيءَ طرح اسين ڏسون ٿا ته اقبال ۽ گوئٽي پنهنجي گڏجي هڪ پل تيار ڪئي، جنهن کي جيڪر مشرق ۽ مغرب کي ڳنڍڻ لاءِ ”ثقافتي پل“ چئجي ته جڳائي.

خواتين ۽ حضرات! هن ڳالهه جاءِ ۾ يا ائين به چئي سگهجي ٿو ته دانشورن جي هن عظيم ملڪ ۾ مان علم جي اعزاز کان سواءِ آيو آهيان. پر مان اوهان جي عظيم دانشورن ۽ عالمن سان واقفيت ۽ ثقافتي لاڳاپي جي دعويٰ ڪيان ٿو، تنهنڪري اهو مون لاءِ ناممڪن آهي ته مان پنهنجي دل ۾ موجود اٿاهه جذبن جو اظهار ڪري سگهان. منهنجي لاءِ اهو به اوترو ئي مشڪل آهي ته مان پنهنجي تقرير جي محدود دائري اندر رهي اهو چئي سگهان، جيڪي چوڻ چاهيان ٿو. هن کي عقيدت جو مقدس گيت چئجي، جيڪو دل جي گهراين مان ابري ٿو، ان جو مقصد اقبال جي ڏاهپ جي ڪٿ ڪرڻ هرگز نه آهي، هو يقينا درجي بندي کان بالاتر آهي.

ڪوبہ سندس ڪم کي محدود ڪري ان مان زوريءَ ڪو فيصلو وٺي نٿو سگهي، تنهنڪري مان پنهنجي تقرير ۾ پاڻ کي، سندس مختلف ادبي ڪارنامن جي اڻ ڳڻ پهلوئن مان ڪن ٿورن تائين محدود رکندس.

اقبال جن موضوعن تي ڪم ڪيو آهي، تن جي مختصر جائزي مان معلوم ٿئي ٿو ته هن زندگيءَ جي بيشمار شعبن کي موضوع بڻايو آهي. انهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اقبال بنهہ نون ادبي مسئلن ۽ مونجهارن کي منهن ڏنو آهي. اقبال پنهنجي شاعريءَ ۾ نہ فقط نظم جي نون موضوعن کي زندگيءَ سان هم آهنگ ڪيو ۽ انهن ۾ وسعت پيدا ڪئي آهي، پر اقبال جهڙي ڪهن-پاسائين فنڪار پنهنجي اظهار کي نوان روپ ڏنا ۽ پنهنجي قادرالڪلاميءَ جا جوهر ڏيکاريا. اقبال تي ڳالهائڻ، هڪ فلسفي تي ڳالهائڻ آهي، جيڪو شاعريءَ ۾ اعليٰ مقام رکي ٿو ۽ هڪ شاعر جيڪو فلسفي ۾ مڻانهون آهي، سندس شاعريءَ ۾ جيڪو موسيقيءَ جو احساس سمايل آهي سو زندگيءَ جي حقيقت کان پرانهون ناهي. ان ڪري سندس شاعري، تصور ۽ تخيل ۾ قيد نہ آهي، پر ان ۾ زندگيءَ جو تحرڪ آهي. اقبال پڻ پين شاعرن وانگر، ان احساس جو شايد وڏيڪ فصاحت سان اظهار ڪيو آهي تہ خدا پنهنجي بندن کي وساري ڇڏيو آهي. سندس "شڪوه" ۽ "جواب شڪوه" نہ صرف سندس شاعرانہ عظمت جا مثال آهن، پر سندس سوچ ۽ ٻوليءَ جي عظمت جا پڻ اعليٰ اهڃاڻ آهن. گوئٽي ۽ هائني وانگر هن سادي، سڌي، لچڪدار ۽ چٽي اظهار جو طريقو اختيار ڪيو آهي. هن پنهنجي دور جي مسلمانن جي خراب حالتن، جيڪي غيرملڪي تسلط جي ڪري هيون، تن کان ڇوٽڪاري حاصل ڪرڻ لاءِ ڪين اجتماعي سوچ ۽ عمل لاءِ اڀاريو. "جواب شڪوه" مڪمل حقيقت تي ٻڌل نظر آهي. هن هنڌ تي اقبال، شعور جي ٻن ڇيڙن تي آهي. ٻهريون ڇيڙو حقيقي انساني صورتحال آهي. ايمان رکندڙن کي اهڙو پوري حقيقت پسنديءَ سان ڏسڻ گهرجي ۽ پنهنجو پاڻ کي گمراهيءَ ڏي گهلي سچ کان انڪار نہ ڪرڻ گهرجي. ٻيو ڇيڙو الهامي حقيقت آهي. انساني دائري ۽ الهامي دائري کي بلڪل منجهائڻ نہ گهرجي. انساني شڪايت ۽ الهامي جواب، ٻنهي کي موثر ۽ سگهاري انداز ۾ لکڻ جي صلاحيت لاءِ غير معمولي مذهبي شعور جي گهرج پوي ٿي. ان لاءِ اهڙي ماڻهوءَ جي ضرورت آهي، جيڪو پنهنجين ڪوڙين اميدن کان پاڻ کي آجو رکي سگهي تہ جيئن هو مسئلن کي حقيقت پسنديءَ سان ڏسي سگهي. ايا بہ هو پنهنجي شعور کي پنهنجن ذاتي لاڳاپن کان آجو ڪري سگهي ۽ صورتحال کي سچائيءَ سان ڏسي سگهي. ناممڪن ڳالهہ نہ آهي تہ ڪي ماڻهو ان لائق هجن جو اهي انهن بلندين تائين رسي سگهن. تنهنڪري منهنجو دليل اهو آهي تہ فيصلي جي قوت، جيڪا هن عظيم انسان جي مذهبي سوچ جو روپ وٺي ٿي، سا سندس اظهار جي خوبي سان ڳنڍيل آهي. مان هن پس منظر ۾، سندس "شڪوه" ۽ "جواب شڪوه" لکڻ واري صلاحيت کي پيغمبرانہ عقيدت سڏيندس.

يورپ ۾ قيام دوران اقبال ڪجهه شاندار رومانوي نظم لکيا. پر هن پنهنجي وطن واپسيءَ کانپوءِ شاعرانه زندگي اختيار ڪئي. سندس عبوري دور ختم ٿيو هو ۽ سندس خيال پختا ٿي ويا هئا ۽ هن زندگيءَ جي اهم پهلوئن بابت پنهنجو نقطه نظر قائم ڪيو، جيڪو سڄي حياتي برقرار رهيو. تاريخ ساز، ”شڪوه“ ۽ ”جواب شڪوه“ سندس يورپ کان واپسيءَ کان پوءِ لکيا ويا. سال ١٩١٥ع ۾ هن پنهنجو ڊگهو فارسي نظم ”اسرار خودي“ (خوديءَ جا راز) لکيو، جنهن مشرق ۽ مغرب جي ادبي حلقن کي چرڪائي وڌو. هن نظم جو لاڳاپو انهن بنيادي اصولن سان آهي جن تي عمل ڪرڻ سان انسان جي شخصيت جي صحتمند اوسر ٿئي ٿي. هيءَ اهو مقام آهي جتي اقبال جدوجهد ۾ مصروف نظر اچي ٿو. هڪ باعمل فلسفيءَ جي فڪر ۾ مکيه اضافو آهي، ”خودي“ جي تصور جي اوسر. اگر ”خودي“ فقط فلسفيانه تصور هو، اقبال ان کي عملي صورت بخشي.

ادبي تنقيد جي اصطلاح ۾ هن نڪتي جو مطلب هيءُ آهي ته اقبال جي شاعري عمل جوڳي خواهش يا ارادي جي روح جي نمائندگي ڪري ٿي. ان جو مقصد خوديءَ جي بنياد تي انسان جي نئين تخليق ڪرڻ آهي، جنهن جي نتيجي ۾ سڀئي رڪاوٽون دور ٿي وڃن ٿيون ۽ آزاديءَ سان اڳيرو وک وڌائي سگهجي ٿي.

اقبال سياست ۾ دلچسپي وٺي هڪ نئين جذبي کي زندگيءَ ۾ سموئڻ جي ڪوشش ورتي، جنهن بابت بدقسمتيءَ سان، مغرب وارن کي ڪا گهڻي ڄاڻ نه آهي. مان سمجهان ٿو ته اقبال جي شاعري جي هن حقيقت ۽ هن پهلوءَ ڏانهن وڌيڪ ڌيان ڏيڻ جي ضرورت آهي. اقبال، ڪل هند مسلم ليگ ۾ ان وقت شامل ٿيو، جڏهن هو برطانيه ۾ قانون ۽ فلسفي جي تعليم حاصل ڪري رهيو هو. هن ١٩٣١ ۾ ٻي گول ميز ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪئي ۽ ڪيمبرج ۾ تقرير ڪندي هن پنهنجي ١٩٠٧ع ۾ جوڙيل هڪ نظم جو حوالو ڏيندي چيو: ”ڪي سال اڳ، مون مغربي تهذيب جي خامين کي ڳولي ورتو هو ۽ ان ڪري مون ڪي اڳڪٿيون ڪيون هيون، هيءَ ١٩٠٧ع جي ڳالهه آهي. ڇهن يا ستن سالن کانپوءِ، منهنجيون اڳڪٿيون حرف به حرف صحيح ثابت ٿيون.“

روحاني پيغام، جيڪو هن ١٩٠٧ع ۾ محسوس ڪيو، تنهن جي پليءَ پٽ ڄاڻ کيس پوءِ ٿي. هن تجربي کان اتساهه وٺي، هن مسلمانن جي رهنمائي ڪرڻ جو جرئت ڀريو فيصلو ڪيو، جيئن کين نئين اميد جي روشن صبح سان همڪنار ڪري سگهجي ۽ غلاميءَ جي اونده مان ٻاهر ڪڍي کين آزاديءَ واري کليل فضا ۾ آڻجي. هيءَ ڪوشش اقبال جي نظمن جهڙوڪ: عبدالقادر کي نالو، شام و سحر، جواب شڪوه، طلوع اسلام، مان ظاهر آهن. کيس پختو يقين هو ته مسلمانن ۾ پيهر سجاڳي ايندي ۽ ان ڪري سندس اولين خواهش هئي ته متحده هندستان جي مسلمانن کي آزادي حاصل ٿئي، جيڪي انگريز جي راڄ ۽ هندو پرماريت جو

شڪار هئا. هن مسلمانن جي سجاڳيءَ کي اميد جي افق تي اڀرندي ڏسي ورتو هو. کيس يقين ٿي چڪو هو تہ ڏکڻ ايشيا جا مسلمان دنيا ۾ قدرت ڀاران سونپيل ڪردار ضرور ادا ڪندا. پنهنجي ڪيترن نظمن ۾ هن يقين ۽ اعتماد جو اظهار ڪيو آهي. مسلمانن جي بيداري بابت جيڪو فڪر هن نظم ۾ پيش ڪيو ويو آهي سو ڊسمبر ١٩٣٠ع ۾ ڪل هند مسلم ليگ جي الھ آباد واري اجلاس ۾ ڏنل خطبي ۾ وڌيڪ چٽائيءَ سان مدلل انداز ۾ ظاهر ٿيو. هن خطبي ۾ اقبال هندي مسلمانن لاءِ الڳ آزاد وطن جو تصور پيش ڪيو هو. هن پنهنجي تقرير ۾ چيو "مان پنجاب، اتر اولھ سرحدي صوبي، سنڌ ۽ بلوچستان کي هڪ آزاد رياست جي صورت ۾ ڏسڻ گهران ٿو."

اقبال جي ان بابت يقين جڻ تہ ٺوس روپ ورتو هو ۽ هن ١٩٣٧ع ۾ (پنهنجي وفات کان فقط ڏهہ مهينا اڳ) قائد اعظم ڏانهن لکيل خط ۾ اهڙو اظهار ڪيو هو.

"مسلمان اڪثريت وارن صوبن ۾ وفاق، هڪ اهڙو رستو آهي، جنهن سان نهايت پرامن طريقي سان هندستان جي مسلمانن کي غير مسلم تسلط کان بچائي سگهون ٿا. آخر ڇو اتر-اولهہ هندستان ۽ بنگال جي مسلمانن کي پنهنجي آزادانہ راءِ جي بنياد تي "قوم" نہ سمجهيو وڃي، جيئن هندستان جي اندر ۽ ٻاهر ٻين قومن کي سمجهيو وڃي ٿو."

علامہ اقبال تي ڪي نڪتہ چيني ڪندي چون ٿا تہ الھ آباد واري خطبي کان پوءِ، هو مسلم رياست واري نظريہ بابت بيخبر ٿي سمهي پيو هو. هيءَ ڳالھ سچائيءَ کان بنهہ پري آهي. سندس ذهن تي مسلمانن جي آزاد وطن وارو خيال هميشہ ڇانيل رهيو. کيس يقين هو تہ ڏکڻ ايشيا جا مسلمان ضرور پنهنجو الڳ وطن حاصل ڪندا. ٢١ مارچ ١٩٣٣ع تي علامہ اقبال لاهور ۾ ڪل هند مسلم ليگ جي اجلاس ۾ پنهنجو صدارتي خطبو ڏنو. لاهور واري خطاب ۾ پڻ هن هندستان ۾ قوميت واري نظريي تي زور ڏنو ۽ ان وقت مسلمانن جي جيڪا رحم جوڳي حالت هئي، ان تي تبصرو ڪيو. لنڊن ۾ سيپٽمبر ١٩٣١ع ۾ گول ميز ڪانفرنس کي خطاب ڪندي هن چيو تہ کيس هندن ۽ سکن جي شديد متعصب روين ۽ سندن اڻ سهائيندڙ سياءُ بابت ڄاڻ آهي. کيس برطانوي سوچ بابت بہ مڪمل ڄاڻ هئي. ان ڪري هن مسلمانن لاءِ محسوس ڪيل خطرن جو اظهار ڪيو ۽ هندستاني مسلمانن لاءِ تحفظات جون رٿون پيش ڪيون. هن چيو: "جيستائين اسان جي حڪمت عملي جي بنيادي ڳالهين جو تعلق آهي، مونکي ڪجهہ بہ چوڻو نہ آهي. ان بابت مون ڪل هند مسلم ليگ جي اجلاس ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو آهي. مان اوهان جي مدد ڪرڻ گهران ٿو. سڀ کان اڳ اسان کي صحيح صورتحال جو جائزو وٺڻ گهرجي، جا گول ميز ڪانفرنس جي بچائيءَ تي ميمبرن جي غلط رويہ سبب ظاهر نہ ٿي وئي. مان ڪوشش ڪندس تہ پنهنجي فهم آهر اهو ڏيکاريان تہ هينئر ٺين سر پاليسي ترتيب ڏيڻ جي ڪيڏي نہ شديد ضرورت آهي، خاص طور جڏهن برطانيہ جي وزير اعظم

گذريل لنډن ڪانفرنس ۾ اعلان ڪيو هو ته سڄي صورتحال جو پوري خبرداريءَ سان جائزو وٺڻ ضروري آهي."

هيءَ ڳالهه ضرور ذهن ۾ رکڻ گهرجي. جنوري ۱۹۳۱ع ۾ مولانا محمدعلي جوهر جي وفات کان پوءِ جيئن ته محمدعلي جناح برطانيه ۾ ٿي ترسي پيو، تنهنڪري هندستاني مسلمانن جي رهنمائي جي ذميواري اڪيلي سر اقبال جي ڪلهن تي آئي. ڪيس اها ذميداري هڪ خبردار محافظ وانگر پنهنجي قوم جي حفاظت لاءِ ادا ڪرڻي پئي، جيستائين قائداعظم ۱۹۳۵ع ۾ پنهنجي وطن موٽي آيو.

مسلم ليگ ۽ مسلم ڪانفرنس ڄاڻون جي هٿن ۾ ڇڻ رانديڪن وانگر هيون. وڏي ڳالهه هيءَ آهي ته ليڊر بي اعتماديءَ جي ووٽ کان پوءِ به استعفيل ڪونه ڏيندا هئا. هندستان ۾ ڪا به اهڙي جماعت ڪانه هئي جنهن جو مسلمانن تي ڪو اثر هجي صوبن ۾ ڪنهن به تنظيم جو ماڻهن تي اثر نه هو. علامه اقبال کان بهتر قائداعظم کي ڪير ٿي سمجهي سگهيو. لکيل خطن مان هيءَ ڳالهه بلڪل واضح ٿئي ٿي ته علامه اقبال ۽ قائداعظم هن نڪتي تي متفق هئا ته هندستاني مسلمانن جي الڳ رياست هئڻ گهرجي.

قائداعظم چيو: "اقبال جا خيال، بنيادي طرح منهنجي خيالن سان مطابقت رکندا هئا، ۽ مان آڳتي هلي، گهري جائزي ۽ آئيني مسئلن جي مطالعي کان پوءِ ساڳين نتيجن تي پهتس. انهن خيالن جو مون وقت بوقت اظهار پڻ ڪيو آهي، جي آخرڪار ۲۳- مارچ ۱۹۴۰ع تي پاس ڪيل "پاڪستان ٺهراءَ" جي صورت ۾ پڌرا ٿيا."

هن حقيقت جو به حوالو ڏيڻ گهرجي ته اها علامه اقبال جي شخصيت هئي جنهن قائداعظم کي مسلمانن جي رهنمائيءَ لاءِ آماده ڪيو. علامه اقبال چيو: "مان ڄاڻان ٿو ته اوهين تمام مصروف آهيو، پر مون کي اميد آهي ته اوهين منهنجي خط و ڪتابت تي ارها ڪونه ٿيندؤ، ڇاڪاڻ ته هن مهل اوهان ئي اهڙا رهنما آهيو، جنهن ڏانهن قوم کي اميد رکڻ جو حق آهي، خاص طور اهڙي حالت ۾ جڏهن سڄي هندستان ۾ ڪو طوفان اچڻ وارو آهي."

ساڳين جذبن جو هن پنهنجي وفات کان ڇهه مهينا اڳ وري اظهار ڪيو:

"مسلم ليگ جي رهنمائي هيٺ متحده محاذ قائم ڪري سگهجي ٿو ۽ مسلم ليگ فقط جناح جي رهنمائيءَ ۾ ئي ڪامياب ٿي سگهي ٿي. هاڻي فقط جناح ئي مسلمانن جي رهنمائي جو اهل آهي."

مطلوب الحسن سيد چيو آهي ته ۱۹۴۰ع ۾ پاڪستان ٺهراءُ پاس ٿيڻ کان پوءِ قائداعظم محمدعلي جناح کيس چيو: "اقبال اڄ اسان ۾ موجود نه آهي، پر جيڪڏهن هو زنده هجي ها ته خوش ٿئي ها ته اسان بنهه ائين ڪيو آهي، جنهن جي کيس اسان مان اميد هئي."

پر ڳالهه هتي ختم نٿي ٿئي. علامه اقبال قائداعظم ڏانهن ۲۹- مارچ ۱۹۳۷ع تي خط ۾ لکيو: "جڏهن ته اسين ملڪ ۾ پين ترقي پسند جماعتن سان اتحاد ڪرڻ گهرون ٿا، تڏهن

اسان کي ھيءَ حقيقت وسارڻ نہ کھرجي تہ سڄي ايشيا ۾ اسلام جو مستقبل، اخلاقي ۽ سياسي قوت جي لحاظ کان، ھندي مسلمانن جي تنظيم تي دارومدار رکي ٿو."

خواتين ۽ حضرات، علامہ اقبال ڏکڻ ايشيا جي مسلمانن جي تقدير لاھڻ ۾ جيڪو ڪردار ادا ڪيو، سو ڪنھن کان بہ ڳجھو نہ آھي، ۽ ان ڪري ان کي ورجائڻ جي ضرورت نہ آھي. اقبال فقط شاعر نہ ھو ۽ رڳو فلسفي نہ ھو، ٻر ھن ۾ اٿاھ جذبو ھو، نوان خيال ھئا، جن سندس ڪلام ۽ پيغام ۾ ولولو پيدا ڪيو ھو. ڪيس پنھنجي دور جي ڄاڻ ھئي. ھو مسلمانن جي شاندار ماضيءَ کان واقف ھو ۽ ڪيس يقين ھو تہ مسلمانن جو مستقبل تاريڪ نہ آھي. جنھن ٻالھہ جي ضرورت ھئي سا ھيءَ تہ کين وري متحرڪ ڪجي ۽ انھن ۾ اھو جذبو جاڳائجي جيئن اھي پنھنجي خوداعتمادي ۽ سڃاڻپ حاصل ڪري سگھن. ھن سڄي قوم ۾ پنھنجي شاعري ۽ حڪمت سان روح ڦوڪيو ۽ ڪل ھند مسلم ليگ سان پانھن پيلي ٿي بيٺو.

علامہ اقبال جي وفات کي پنجاھہ سال گذري ويا آھن، ٻر سندس شاعري اڃان بہ گونجندي رھي ٿي. جيڪو خواب ھن ڏٺو ھو ۽ جيڪي اميدون ھن سانڍيون ھيون، سي پاڪستان جي صورت ۾ سچ ثابت ٿيون. تاريخ کيس عظيم شاعر جي حيثيت سان ۽ باعمل انسان جي حيثيت سان ياد رکندي. ھو اھڙو شاعر ھو جنھن ھڪ ولولہ انگيز شاعر جي جدوجھد جو تذڪرو لکيو ۽ ھو ھڪ اھڙو مدبر ھو جنھن شاعر جي تخليقي سوچ سان عمل ڪيو.

ھي آھي اقبال ـ دانشور، مفڪر، فلسفي، شاعر، تعميري خواب ڏسندڙ ۽ استاد، جنھن جي زندگيءَ ھڪ رنگ برنگي گنبذ وانگر وقت ۽ خلا جي اڇاڻ کي روشنيءَ جي لاٽ ٻنائي اڇلي ٿي.

ختم ڪرڻ کان اڳ، ھڪ ڀيرو وري اوھان جا ٿورا مڃان ٿو، جو اوھان مون کي عالمن جي ھن گڏجاڻيءَ کي خطاب ڪرڻ جو موقعو ڏنو، عزت افزائيءَ لاءِ شڪرگذار آھيان.

سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن ۽ سنڌ جي ممتاز عالم علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب
کي، صدر مملڪت جنرل محمد ضياءُ الحق، يوم جمهوريه پاڪستان جي موقعي تي،
ادب جي شعبي ۾ سرانجام ڏنل سندس شاندار خدمتن جي اعتراف طور، ملڪ جو
اعليٰ سِول اعزاز، ”ستارهٔ امتياز“، ڏيئي رهيو آهي. (اسلام آباد: ٢٣- مارچ ١٩٨٧ع)

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٦] [نمبر ٢

اپريل، مئي ۽ جون

١٩٨٧ع

چيف ايڊيٽر

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

نگران

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

معمور يوسفاڻي

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

مـهـراڻ

سنڌي ادبـي بـورڊ
اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 36, No: 2, 1987.
[Established in 1955]

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi language and literature.
- Contemporary Creative literature, History, Civilization, Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:

Nafees Ahmad Shaikh
Editor 'Mehran, Quarterly,
Sindhi Adabi Board,
@ Jamshoro, Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.
Tel: (0221) 71176

[سرورق: ڪاشيءَ جو دلڪش ڪم: مسجد ڪامارو شريف]
سلائيڊ: حسن علي عطار، سنڌالاجي.

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

مئنيجر بوڪ اسٽال
سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (فون: ٢٤٢٦٤)

ساليانو چندو: ٧٥-٠٠ رپيا　　　　في ڪاپي: ٢٠-٠٠ رپيا

Printed & Published by Mr. Ghulam Rabbani A. Agro
at the Sindhi Adabi Board's Printing-Press, Hyderabad Sind.

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

گذارش

(ايڊيٽوريل)

”چيف منسٽرس ويلفيئر فنڊ فار رائيٽرس“

سنڌ جي علم دوست ۽ ادب نواز چيف منسٽر، جناب سيد غوث علي شاهه صاحب گذريل اپريل ۾، سنڌ جي اديبن جي ڀلائي ۽ بهبودي لاءِ ”چيف منسٽرس ويلفيئر فنڊ فار رائيٽرس“ قائم ڪرڻ جو اعلان ڪيو. ڪراچيءَ ۾، سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪيل جناب علي احمد بروهي جي انگريزي ڪتاب ”هسٽري آن ٽومب اسٽونس: سنڌ اينڊ بلوچستان“ جي پڌرائي جي موقعي تي سنڌ جي وزيراعليٰ صاحب اعلان ڪيو ته ان فنڊ لاءِ ابتدائي طور هڪ لک رپيا منظور ڪيا وڃن ٿا. هن صاحب سرنديءَ وارن ماڻهن کي اپيل ڪئي ته هن فنڊ ۾ هٿ ونڊائين.

وزيراعليٰ صاحب، نئين قائم ڪيل بهبود فنڊ لاءِ هڪ انتظامي ڪاميٽي جي تشڪيل جو پڻ اعلان ڪيو، جنهن جو سربراهه سنڌ اسيمبليءَ جو اسپيڪر هوندو، جڏهن ته قومي اسيمبليءَ جا ٻه ميمبر، سنڌ اسيمبليءَ جا ٻه ميمبر، ٻه اديب ۽ سنڌ جو ڊائريڪٽر ڪلچر ان جا ميمبر هوندا.

بعد ۾، ٣٠- اپريل تي، سنڌي ادبي بورڊ ۾ نئين تعمير ٿيل مسجد شريف ۽ جديد آفسيٽ پرنٽنگ پريس ۽ فوٽو ٽائيپ سيٽنگ مسٽم جي افتتاحي تقريب کي خطاب ڪنديءَ سنڌ جي وزيراعليٰ صاحب، چيف منسٽرس ويلفيئر فنڊ فار رائيٽرس جو تذڪرو ڪندي، اديبن ۽ شاعرن جي عظمت کي خراج تحسين پيش ڪيو ۽ چيو ته انهيءَ قلندر صفت طبقي جي ڀلائي ۽ بهبود لاءِ اهو فنڊ قائم ڪيو ويو آهي.

جناب سيد غوث علي شاهه صاحب واضح ڪيو ته نئين قائم ڪيل فنڊ جو اهو هرگز مقصد ڪونه آهي ته ڪو ان سان اديبن جا ضمير خريد ڪيا وڃن، بلڪ ان فنڊ جو مقصد انهن لاءِ علاج معالجه ۽ ٻين سهوليتن جي فراهمي آهي. هن موقعي تي، هن صاحب اديبن کي مشورو ڏنو ته هو اسلام جي سربلندي، نظريه پاڪستان ۽ قومي يڪجهتي جي فروغ ۽ ملڪ جي استحڪام جي لاءِ پنهنجي قلم جي قوت استعمال ڪن ۽ قومي وحدت کي مضبوط بنائڻ لاءِ پنهنجو ڪردار ادا ڪن.

ادب سان بي حد دلچسپي رکندڙ ۽ سنڌ جي اديبن جي مسئلن کان باخبر دانشمند وزيراعليٰ سنڌ، جناب سائين غوث علي شاهه جي مٿين اعلان جي آجيان ڪندي، اسان سندن خدمت ۾ دل و جان سان مبارڪباد پيش ڪريون ٿا. سنڌ جي انتظامي تاريخ ۾ اهو پهريون موقعو آهي، جو اديبن ۽ شاعرن جي مسئلن جي اهميت جو ڀرجستو احساس ڪندي، سندن فلاح ۽ بهبود لاءِ، سرڪاري سطح تي هڪ ٺوس قدم کنيو ويو آهي، ان لاءِ سائين غوث علي شاهه صاحب بلاشبه سنڌ جي علمي حلقن ۽ عوام جي تحسين جو مستحق آهي.

اديبن ۽ شاعرن جي مجموعي ناداري ۽ مفلوڪالحالي ڪنهن به تفصيلي تشريح جي محتاج ناهي. معاشري جا هي نهايت اهم ۽ حساس فرد، جيڪي پنهنجي شعور ۽ ادراڪ وسيلي سماج کي سدائين مثبت درس ڏيندا رهن ٿا، تن جي بيشتر تنگدستي هڪ نهايت ڏکوئيندڙ حقيقت آهي. اهڙيءَ صورت ۾، بيمارين جي حالت ۾ اهي پنهنجو علاج معالجو ڪرائڻ کان قاصر هوندا آهن ۽ پين مشڪلاتن وقت وٽن ڪو حيلو وسيلو ڪونه هوندو آهي.

نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي، جو سنڌ جي وزير اعليٰ، اديبن جي ناداريءَ جي مسئلي تي ويچار ڪري سندن بهبود لاءِ هڪ خصوصي فنڊ قائم ڪيو آهي. اسان کي توقع آهي ته صوبي جي علمي ۽ ادبي حلقن طرفان ان ليک قدم جي آجيان ڪئي ويندي ۽ وزير اعليٰ جي اپيل جي موٽ ۾ سرنديءَ وارن طرفان ان فنڊ ۾ خاطرخواه عطيا ڏنا ويندا.

ساڳئي وقت، سنڌ جي وزير اعليٰ جو اهو اظهار، موجوده حڪومت جي وسيع القلبي واري پاليسيءَ جو عمدو دليل آهي ته انهيءَ فنڊ جو اهو هرگز مقصد ڪونه آهي، ته ڪو ان سان اديبن جا ضمير خريد ڪيا ويندا. وزير اعليٰ سنڌ جي ان قسم جي چٽائي ان حقيقت جي غمازي ڪري ٿي، ته حڪومت، ادب جي اوسر متعلق پنهنجي فرضن کان پوري طرح باخبر آهي. حڪومت کي اهو احساس آهي ته ادب جي ترقيءَ لاءِ اديبن جي ضمير ۽ فڪر جي آزادي کي وڏي اهميت حاصل آهي. ان قسم جي حقيقت بيانيءَ کي اسان قدر جي نظر سان ڏسون ٿا ۽ وزير اعليٰ جي هن اپيل جي تائيد ڪريون ٿا ته اسلام جي سربلندي، نظريه پاڪستان ۽ قومي يڪجهتي جي فروغ ۽ ملڪ جي استحڪام جي لاءِ دانشور ۽ اديب پنهنجي قلم جي قوت کان اجا به وڌيڪ ڀرپور ڪم وٺي، پنهنجا فرائض احسن طريقي سان ادا ڪن.

هن موقعي تي اسان سنڌ جي وزير اعليٰ جو توجهه هڪ نهايت اهم نقطي طرف ڇڪائڻ ٿا چاهيون. سنڌي زبان جو ممتاز ۽ مڃيل ليکڪ جناب طارق عالم ابڙو اڄڪلهه موت ۽ حيات جي ٻه واٽي تي مدد لاءِ واجهائي رهيو آهي. هو گذريل ڪافي عرصي کان وٺي پنهنجي ٻنهي گردن جي ناڪاره ٿي وڃڻ ڪري زندگيءَ جي وڏي ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي. سندس مڪمل علاج فقط ڏيساور ۾ ئي ممڪن آهي. سنڌ جي سمورن علمي ۽ ادبي حلقن، ثقافتي جماعتن، اديبن ۽ شاعرن، دانشورن ۽ صحافين، شاگردن ۽ عام سنڌي ماڻهن وڏي تعداد ۾ هڪ عرصي کان وٺي سلسل پڪار جاري رکي آهي ته جناب طارق عالم ابڙي جي علاج جو خاطرخواه بندوبست ڪيو وڃي، پر حڪومت طرفان ان ڏس ۾ اجا ڪا موزون موٽ ڪانه ملي آهي. اسان سنڌ جي وزير اعليٰ جناب سيد غوث علي شاهه صاحب کي خاص طرح گذارش ڪريون ٿا ته هڪ اسلهه سنڌي اديب جناب طارق عالم جي جان بچائڻ لاءِ جوڳا جتن ڪندي کيس ڏيساور علاج لاءِ اماڻيو وڃي ۽ ان طرح سان ئي صحيح معنيٰ ۾ "چيف منسٽرس ويلفيئر فنڊ فار رائيٽرس" جو ڪارج عمل ۾ اچي سگهندو. — نفيس احمد شيخ

فهرست

(الف) شاعري

۱- مخدوم طالب المولىٰ ۹
۲- شمشيرالحيدري/تنوير عباسي ۱۰
۳- امداد حسيني ۱۱
۴- تاج بلوچ/استاد بخاري ۱۲
۵- سليم گاڙهوي ۱۳
۶- مخدوم محمد امين فهيم ۱۴
۷- نوازعلي شوق/مظفر حسين جوش ۱۵
۸- عبدالقيوم صائب ۱۶
۹- شبير هاتف/محسن ڪڪڙائي ۱۷
۱۰- انور هالائي/ولي محمد وفا ۱۸
۱۱- اثر ناٿن شاهي/تاج جويو ۱۹
۱۲- احمدخان آصف مصرائي/ميرل جويو ۲۰
۱۳- احمد خان مدهوش/ ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ ۲۱
۱۴- ادل سومرو/اياز گل ۲۲
۱۵- سوز هالائي/مهر پروين ۲۳
۱۶- ج. ع. منگهاڻي/ذوالفقار سيال ۲۴
۱۷- پشپا ولڀ/واجد ۲۵
۱۸- رحيم بخش قمر ۲۶
۱۹- اسحاق راهي/اسد جمال پلي ۲۷
۲۰- مقصود گل ۲۸
۲۱- مختيار گهمرو/نظام زائر ۲۹
۲۲- مخدوم جميل الزمان جميل/ گل پرڙو ۳۰
۲۳- ساجد لعلپوري/بشير سيتائي ۳۱
۲۴- حليم سنڌي/ مير غلام الله خان ٽالپر ۳۲
۲۵- منير سولنگي/اميد خيرپوري ۳۳
۲۶- فضل احمد بچاڻي ۳۴
۲۷- غلام مصطفيٰ مشتاق/ محمد شريف طالب ۳۵
۲۸- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي/ اختر درگاهي ۳۶
۲۹- عاصي عبدالواحد هڪڙو/ پريتم پياسي ۳۷
۳۰- راشد مورائي/نوشاد جوڻيجو ۳۸
۳۱- اشرف زمان پيرچنداڻي/ خليل عارف سومرو ۳۹
۳۲- وسيم/مجاهد راڏ ٽائي ۴۰

(ب) مقالا

١- شڪارپور- هڪ سرسري تاريخي جائزو	- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	٤١
٢- سنڌي ونٽي ڪوش	- ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو	٥٢
٣- ڪشمير شناسي	- ڊاڪٽر غلام علي الانا (مترجم: هدايت پريم)	٥٧
٤- عرب ملڪن ۾ آباد ٿيل سنڌي محدث ۽ عالم	- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	٦٤
٥- سنڌ جو شاهنامو (هڪ ادبي جائزو)	- ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي	٨٤
٦- هاڪڙو دريا (تاريخي ۽ تهذيبي جائزو)	- محمد حسين ڪاشف	٩٦
٧- مرحوم مولوي حافظ عبدالحميد پٽي رح	- غلام رباني آگرو	١١٣
٨- مهدي جونپوري ۽ سنڌ	- ڊاڪٽر ايم. ايڇ. صديقي مترجم: غلام محمد لاکو	١٢١

(ج) ڪهاڻيون

١- وڏو ماڻهو	- حميد سنڌي	١٢٩
٢- ڪاوڙ	- انجم عباسي	١٣٣
٣- پينشن	- انيس انصاري	١٣٨
٤- وسارين متان	- مشتاق احمد قريشي	١٤٢
٥- تنهنجو ڏانءُ ڏوهاري آهي	- زبيده ميتلو	١٥٢
- تبصرا		١٥٦

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون توهان جي ديني معلومات ۾ اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. ان ڪري جن صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي مطابق بي حرمتي کان محفوظ رکيو وڃي.

هيرا، لعل، هزار

(ريڊيو انٽرويو سيريز -٢)

محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان گفتگو

مراد علي مرزا

سوال: ڊاڪٽر صاحب، اڳي جڏهن توهان اسان وٽ اسٽوڊيوز ۾ آيا هئا، تڏهن اوهان مهرباني ڪري اسان کي عربن، سومرن ۽ سمن جي دؤر بابت ڪجهه ٻڌايو هو.* سمن کان پوءِ سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو دؤر شروع ٿيو. انهيءَ دؤر بابت توهان ڪجهه ڪم ڪيو هجي يا توهان جي ڪا تحقيق هجي يا آئينده انهيءَ سلسلي ۾ اوهان جو ڪو پروگرام هجي ته انهيءَ باري ۾ مهرباني ڪري ٻڌائيندا.

جواب: مرزا صاحب، ارغونن ۽ ترخانن جو دؤر 'هڙو تاريخي دؤر آهي، جنهن جا آثار موجود آهن ۽ پڻ ان دؤر بابت ڪتاب موجود آهن. اسان ڪوشش ڪئي آهي ته انهن آثارن جي تلاش ڪري، انهن جي باري ۾ لکون ۽ پڻ ان دؤر جي ڪتابن کي به ڳولي هٿ ڪريون. ان سلسلي ۾ پهرين ڪاميابي اها ٿي جو ارغونن جي دؤر جو قبرستان ڳولي لڌو ويو. اهو تاريخي قبرستان "سيين ونهين واري قبرستان" جو حصو آهي، جيڪو ٽنڊي الهيار کان ٽنڊي آدم ويندڙ رستي تي عثمان شاهه جي هڙي جي اندران آهي. اسان ان جي تحقيق ڪئي، آتان جا سڀ ڪتبا نوٽ ڪيا ۽ فوٽو ورتا. جيڪي پوءِ اسان پير حسام الدين راشدي کي ڏنا ۽ پوءِ "مثنوي چنيسر نامه" ۾ ڇپيا. انهيءَ دؤر جا ٻيا مقام به مون ڳولي لڌا. هڪڙو تاريخي ماڳ "جوڻ" جي پرسان ۽ ٻيو "شاهه بديع" (پير شهاب الدين قريشي) جو مقام، جيڪو بدين کان اتر اولهه طرف آهي. ات ٻنهي ارغونن - ترخانن جي دؤر جون قبرون آهن. ٻيا ان دؤر جا ڪتاب هئا، جن کي هٿ ڪيو ويو. اهي ڪتاب، جيڪي اصولي آهن، تن کي جيستائين ماڻهو نه ٿو سمجهي، تاريخ جي صحيح خبر ڪانه ٿي پوي. پهريون توجهه مون ڪتاب "بيگلار نامي" ڏانهن ڪيو، جيڪو ارغونن - ترخانن جي باري ۾ آهي. انهيءَ ڪتاب جا ٽي قلمي نسخا، هڪ پٽرس جو، ٻيو بانڪي پور هندستان جو ۽ ٽيون هتي حيدرآباد جي مير صاحبن جي ڪتبخاني جو، اهي هٿ ڪري مون "بيگلارنامو" پوري تحقيق سان مرتب ڪيو، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپجي چڪو آهي. انهيءَ ۾ هن دؤر بابت بنيادي مواد موجود آهي. ٻيو انهيءَ دؤر جو نهايت اهم ڪتاب "تاريخ طاهري" آهي. جناب مير صاحبن جي ڪتبخاني ۽ ٻين جاين تان قلمي نسخا هٿ

---

* ڏسو "مهراڻ" نمبر ٣، ١٩٨٥ع، ص ١، "اڄ وري تاريخ جا دفتر کليا". (ريڊيو انٽرويو سيريز-١)

ڪري، مون ان کي ايڊٽ ڪيو ۽ ان تي معلوماتي نوٽن جو اضافو ڪيو. اهو به هن دؤر بابت هڪ اصولي ڪتاب آهي. انهن ٻن اصولي ڪتابن کان سواءِ لکيت ۾ پيو به ڪجهه ذخيرو هن دؤر بابت آهي، جن مان "ترخان نامي" کي پير حسام الدين راشدي ايڊٽ ڪيو آهي ۽ پڻ ميرزا غازي بيگ تي هن صاحب هڪ جدا ڪتاب لکيو.

ارغونن- ترخانن جي دؤر کان پوءِ مغليه دؤر آهي. اڪبر بادشاهه ۹۹۹ هجري ۽ هڪ هزار هجري ۾، مرزا جاني بيگ کان سنڌ فتح ڪئي، جنهن جو ذڪر تاريخ معصومي ۾ موجود آهي. هن تاريخ جو سنڌي ترجمو ۽ پوءِ اردو ترجمو منهنجي نگراني هيٺ شايع ٿيا. اردو ترجمي جي پويان مون تفصيلي حاشيا لکيا آهن، جن ۾ ڪي اوان معلومات ڏنا آهن. مثلاً خانخانان جو مرزا جاني بيگ ڏانهن لکيل خط، جيڪو هن پنهنجي مليٽري ڪئمپ انڙپور مان يا ٻئي ڪنهن هنڌان لکيو، اهو خط اڳي ڇپيل ڪونه هو. انهيءَ قسم جي ٻي معلومات به "تاريخ معصومي" جي ضميمي ۾ اسان ڏني آهي. خاص مغليه دؤر جي باري ۾ "تحفة الڪرام" ۾ چڱو مواد موجود آهي. پيون جيڪي مغليه دؤر جون تاريخون آهن، تن ۾ پڻ ڪافي مواد موجود آهي. اهو سيني پڙهندڙن جي آڏو آهي. منهنجو توجهه خاص طرح اهڙي مواد تي ٻئي رهيو آهي، جيڪو ڏکيو هجي ۽ آساني سان هٿ نه اچي، پر ان هوندي به هڪ عام دستياب ڪتاب کي به مون ايڊٽ ڪيو، ڇاڪاڻ جو ان ۾ مغليه دؤر ۽ ٻين دؤرن بابت چڱا معلومات آهن. اهو آهي خانبهادر خداداد خان جي لکيل "لُبِ تاريخ سنڌ"، جنهن ۾ ڪلهوڙن، ٽالپرن ۽ ويندي انگريزن جي دؤر سن ۱۹۰۵ع تائين عام قسم جو احوال موجود آهي. مغليه دؤر تي مصنف چڱي خاصي روشني وڌي آهي. هن ڪتاب کي مون نئين سر ايڊٽ ڪيو ۽ مصنف ۽ سندس ڪتاب تي انگريزيءَ ۾ تفصيلي مقدمو لکيو. تازو اسان جي دوست ڊاڪٽر ايم. ايس. اختر، "مغليه دؤر جي سنڌ" بابت انگريزي ۾ هڪ تحقيقي ڪتاب لکيو، جيڪو هينئر اسلام آباد مان ڇپجي پيو. مون عرض ڪيو ته اهي ماخذ، جيڪي موجود آهن ۽ جن جي ضايع ٿيڻ جو ڊپ ڪونهي ڪو، انهيءَ تي ڪم پوءِ به ٿي سگهي ٿو. ڪلهوڙن جي دؤر ۽ اميرن ٽالپورن جي دؤر تي ڪافي مواد موجود آهي. ڪلهوڙن جي دؤر تي سنڌي ادبي بورڊ طرفان غلام رسول مهر جو لکيل ڪتاب ٻن جلدن ۾ ڇپيو آهي، جيڪو چڱو خاصو آهي، حالانڪ انهيءَ دؤر تي ڪجهه وڌيڪ ڪم جي ضرورت آهي. جيڪي ڪلهوڙن جا پويان هئا، تن مان هڪڙا ديره غازيخان، لئي جي شهر، حاجي پور ۽ راڄن پور طرف ويا ۽ ٻين وڃي وسايو جوڌپور ۽ پوڪرڻ. اهي اتي "ڪلهوڙا صاحبزادا" سڏجڻ لڳا. مون انهن تي انگريزي ۾ هڪڙو تفصيلي ۽ تحقيقي مقالو لکيو آهي، جنهن ۾ انهيءَ حقيقت کي رڪارڊ جي آڌار تي واضح ڪيو ويو آهي ته ڪيئن جوڌپور جي راجا پوين ناعاقبت انديش ڪلهوڙن حڪمرانن کي ٻرغلايو ته هو پنهنجن اميرن کي مارائين ۽ ڪين وڏا دلاسا ڏنا، پر حڪومت جي خاتمي کان پوءِ جڏهن ميان عبدالنبي جا ماڻهو سنڌ جو خزانو کڻي جوڌپور جي حدن ۾ داخل ٿيا ته وڏي الڪل سان

راڄا ان خزاني تي قبضو ڪيو ۽ پوين ڪلهوڙن صاحبزادن کي سواءِ پريشانيءَ ۽ پشيمانيءَ جي پيو ڪجهه به حاصل نه ٿيو.

انگريزن جي دؤر بابت خانبهادر خداداد خان جي "لُب تاريخ سنڌ" ۾ وڏي ساراهه ٿيل آهي، جو هو سنڌن خاص ماڻهو هو. انگريزن جي دؤر بابت رڪارڊ موجود آهي ۽ سڀ ڪجهه معلوم آهي، پر لکندڙ جڏهن وطن جي جذبي سان مالا مال هوندو تڏهن حقيقي معنيٰ ۾ انگريزن جي دور جي تاريخ لکي سگهندو. انگريزن ٻاهران اچي سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ نوآبادياتي سامراجي طاقتون جڏهن ائين قبضو ڪنديون آهن ته اهي ائين سيڪارينديون آهن ته اڳي جيڪي حڪمران هئا، سي نااهل ۽ ملڪ جا خيرخواهه نه هئا؛ اسين آيا آهيون ۽ اوهان کي سڀ ڪجهه درست ڪري ٿا ڏيون. انگريزن هڪ سؤ سالن جي وڏي عرصي ۾ ٽالپور دؤر جي خلاف وڏي پروپئگنڊا هلائي ته جيئن ماڻهو پنهنجن حڪمرانن کان بدظن ٿين. هنن ڪن خاص شخصن کي چونڊي نوازيو ته جيئن هو سنڌن گُڻ ڳائين. خداداد خان وانگر اهڙن ماڻهن ڪتاب لکيا ته انگريزن جا پيٽ ڀنجي ڪين ڳايائون. اڄا تائين اسان وٽ ڪي اهڙا ماڻهو موجود آهن، جيڪي انگريزن جي ساراهه مان نٿا ڍاپن! اهڙا ماڻهو سنڌ ۾ انگريزن جي دؤر جي تاريخ ڪيئن لکي سگهندا؟ فقط آهي جيڪي پنهنجي وطن سنڌ جي جذبي سان ڀرپور هوندا، سي انگريزن جي دؤر جي "صحيح تاريخ" لکي سگهندا.

سوال: مهرباني سائين! هاڻي ٽالپر دؤر جي شاعرن تي اوهان جيڪو ڪم ڪيو هجي، ته ان تي به ڪجهه روشني وجهو.

جواب: مون عرض ڪيو ته منهنجو توجهه خاص طرح انهن ڳالهين ڏانهن رهيو آهي، جيڪي ذرا ڪجهه ڏکيون ۽ ناپيد هجن. ٽالپور دؤر تي ڪافي مواد موجود آهي، جيتوڻيڪ هن دور تي ڪم البت گهٽ ٿيو آهي. سڀ ڪجهه اسان وٽ موجود آهي، تنهن هوندي به ڪم اڃان نه ٿيو آهي. جيستائين شاعريءَ جو تعلق آهي ته اهو شعبو آهي سنڌي ادب جو ۽ اسان جي گفتگو تاريخ تي هئي، تنهنڪري ان جو ذڪر ڪونه آيو. ٽالپرن جي دؤر جا جيڪي وڏي ۾ وڏا شاعر آهن، تن سڀني تي خدا جي فضل سان چڱو ڪم ڪيو ويو آهي. منهنجو خاص مقصد اهو هو ته سنڌي اساسي شاعري، جيڪا ڪلاسيڪي حيثيت رکي ٿي، تنهن سڄي کي مطالعي هيٺ آڻي روشن ڪجي. انهيءَ سلسلي ۾ مغل دؤر ۽ ڪلهوڙا دؤر جي اعليٰ عارف شاعرن، جن جا رسالا هئا، جيئن ته شاهه لطف الله قادري جو ۽ ميين شاهه عنات جو، تن کي اسان شايع ڪيو ۽ گذريل پندرهن سالن کان وٺي شاهه عبداللطيف ۽ سنڌس رسالي تي ڪم هلندڙ آهي. پر انهيءَ کانپوءِ ٽالپرن جي دؤر جي وڏن شاعرن مان خليفي نبي بخش صاحب جو رسالو، قمبر علي شاهه ڀاڏائيءَ جو رسالو، فقير محمد صديق سومري جو رسالو ۽ غلام محمد خانزئيءَ جو رسالو پوري تحقيق سان شايع ڪيا ويا آهن. اهڙيءَ طرح ڪلاسيڪي عارفانه شاعريءَ جو وڏو ذخيرو شايع ٿي ويو. غزل جي ميدان جو شهسوار ۽ غزلگو شاعرن جو

باد شاهه آهي مير عبدالحسين خان سانگي، جنهن سنڌي غزل کي فارسي غزل کان جدا ڪري هڪ مستقل صورت ڏني! يعني سنڌي غزل کي صحيح معنيٰ ۾ پنهنجي جداگانه حيثيت ڏني. انهي ڪري ڪوشش ڪري سنڌس ٻن ڇپيل ديوانن ۽ هڪ اڻ ڇپيل ديوان جو مطالعو ڪري ڪافي محنت سان ”ڪليات سانگي“ شايع ڪيو ويو ته جيئن غزل جي سونهري دؤر تي روشني پئجي وڃي. ادبي ذخيري کي سهيڙڻ ۽ محفوظ ڪرڻ ڪانسواءِ مون ثقافتي ورثي جي سنڀال ۽ حفاظت لاءِ ”ميوزيم“ قائم ڪرائڻ طرف توجهه ڏنو ۽ آثار قديمه کاتي سان تعاون ڪيو. نتيجي طور تي ديبل جي آثارن جو ميوزيم ڀنڀور ۾ قائم ٿيو. عمرڪوٽ ۾ اڪبر بادشاهه جي ولادت جي حوالي سان ميوزيم قائم ٿيو. حيدرآباد جي قلعي ۾ ٽالپري دؤر جا جيڪي آثار آهن، تن جي حفاظت لاءِ ميوزيم قائم ٿيو. سنڌ پراونشل ميوزيم حيدرآباد جي لاءِ اعزازي ڊائريڪٽر جي حيثيت ۾ ڪم ڪري ”ون يونٽ“ واري دؤر ۾ گهربل گرانٽ وٺي هن ميوزيم کي باقاعدي طور قائم ڪيو ويو. آثارن جي حفاظت جي سلسلي ۾ اڃا وڌيڪ ڪوشش جي ضرورت آهي. افسوس جو حيدرآباد جي تاريخي قلعي جي ديوار کي محفوظ ڪرائڻ ۾ منهنجي ڪوشش ڪامياب نه ٿي، جيتوڻيڪ ”آثار قديمه“ جو پورو تعاون حاصل هو؛ پر ڊپارٽمينٽ جو به وس ڪونه هليو. البت آثار قديمه کاتي، قلعي جي دروازي واري پاسي جي مرمت ڪري وڏي خدمت ڪئي آهي.

سوال: سائين، هاڻي ٻوليءَ بابت هڪڙو سوال آهي ۽ اهو هي ته توهان جيڪا ”سنڌي ٻولي جي تاريخ“ لکي آهي، تنهن ۾ حضرت شاهه عبدالڪريم بلڙي واري جي عهد تائين مطالعو ڏنل آهي، پر انهي کان پوءِ جو جيڪو عهد آهي، تنهن تي توهان ڪا تحقيق ڪري رهيا آهيو؟ ڪجهه ٻڌائيندا.

جواب: اڳين دفعي گفتگو ٿي هئي ته سنڌي ٻوليءَ جي ”دور وار تاريخ“ موجود ڪانه هئي ۽ جيستائين ڪنهن ٻولي جي دور وار تاريخ مرتب نه ٿي آهي، تيستائين ٻولي کي سمجهڻ ذرا مشڪل آهي. سنڌي ٻولي جي دور وار تاريخ لکڻ هڪ تمام محنت طلب ڪم هو، جنهن کي آهستي آهستي ڪري اسان سمن جي دؤر جي آخر تائين پهچايو آهي. شاهه عبدالڪريم جي، سمن جي دور جي ٩٢٧ هجري ۾ خاتمي کان وقت پوءِ سن ٩٤٤ هجري ۾ ولادت ٿي ۽ مغل دور ۾ سن ١٠٣٢ هجري ۾ وفات ڪيائين. انهي ڪري مغل دور جو به چڱو ذڪر اچي ويو. ارغونن، ترخانن ۽ مغلن وارو دور، جيڪو سوا ٻن سئو سالن وارو دور آهي، انهيءَ ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ تي ڪنهن حد تائين ڪم پورو ڪيو ويو آهي. ”سنڌي ٻولي جي تاريخ“ جو جيڪو نئون ايڊيشن ايندو، تنهن ۾ انهيءَ باب جو اضافو ٿيندو. اهو هڪ نهايت ضروري باب آهي، ڇو جو انهيءَ دور ۾ سنڌ ۾ سرڪاري ٻولي فارسي ۽ فارسي تعليم ۽ فارسي شاعري جو زور ٿيو. پر جيتري قدر فارسي جو زور ٿيو اوتري قدر وري سنڌي جو به زور ٿيو. سنڌي کي زور وٺرائڻ جو اهو سهرو آهي انهيءَ وقت جي سنڌي عالمن تي، جن پهريون دفعو اسو

محسوس ڪيو تہ تعليم جي سلسلي ۾ جيستائين مادري زبان ۾ ٻارڙي کي تعليم نٿي ڏجي تيستائين اُن جي تعليم جو رستو اڳتي صاف نہ ٿو ٿئي. گهڻو اڳ عالم اُستاد عربي ۾ سنئون سڌو پڙهائيندا هئا. تنهن کان پوءِ ٻيو قدم اڳتي کنيائون جو پهرئين آسان فارسي پڙهائي پوءِ عربي پڙهايائون. نہ فقط سنڌ ۾ پر سڄي هندستان ۾ اهو تعليمي سلسلو جاري هو. سڀ کان پهرين سنڌ جي عالمن اهو محسوس ڪيو تہ مادري زبان اڳ ۾ پڙهائي وڃي.

اهو تعليمي نظريو سنڌ جي عالمن ٻارهين صدي هجري جي وچ ڌاري شاهجهان بادشاهہ جي دؤر ۾ قائم ڪيو. ان جو مکيہ باني ابوالحسن هو، جيتوڻيڪ وقت جا ٻيا اُستاد بہ انهيءَ نظريي جا هئا. اوهان ”ابوالحسن جي سنڌي“ جو نالو ٻڌو هوندو. اهو ڪتاب غالباً هن ٻارهين صدي هجري جي پوئين اڌ ۾ لکيو. پر ان کان اڳ اهڙو ڪتاب سليس فارسي ۾ لکيائين. هاڻي اسان کي ٻين سنڌي ڪتابن جو هڪ وڏو ذخيرو هٿ آيو آهي، جيڪي ٻارهين صديءَ ۾ لکيا ويا. اهي انشاءالله اسان عنقريب شايع ڪنداسين. اهي آڳاٽي ۾ آڳاٽا ڪتاب آهن، جيڪي سنڌي ۾ لکيل آهن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ادب تي آهن، جن ۾ ديني ادب بہ آهي تہ قصا ۽ ڪهاڻيون بہ آهن. مخدوم ابوالحسن ۽ سنڌ جي عالمن جو اهو هڪ وڏو ڪارنامو آهي، پر انهن کان اڳ بہ سنڌ جي عالمن نوان تعليمي نظريا قائم ڪيا. تعليم ۽ تعليمي طريقن (Methods of Education) تي سڄي هندستان ۾ پهريون ڪتاب مخدوم جعفر بوبڪائيءَ سنہ ١٥٥٠ع ڌاري لکيو. اهو دؤر سنڌي ٻوليءَ جي تعليمي ترقيءَ جو دؤر آهي- سنڌي ۾ تعليمي ترقي سان گڏ لازمي طور سنڌي ٻولي ۽ ادب جي ترقي ٿي. اهو مغليہ دؤر هو يعني تہ ڪلهوڙن جي دور کان اڳ جي ڳالهہ آهي، جڏهن مادري زبان سنڌي ۾ تعليم جو بنياد پيو. ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ جي نئين ايڊيشن ۾ انشاءالله اهو سڄو بيان اچي ويندو.

سوال: سائين، اهو جيڪو توهان ٻڌايو ٿا تہ انهيءَ دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اهميت وڌي، انهيءَ جا ڪارڻ ڪي ٻڌائيندا؟

جواب: جيئن مون هيٺئر بيان ڪيو تہ ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ مادري زبان ۾ تعليم جو سلسلو شروع ٿيو. تعليم جي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ درسي ڪتاب (Text Books) لکيا ويا، جنهنڪري سنڌي ٻولي عملي طور ترقي ڪئي.

سوال: هاڻي مهرباني ڪري اهو ٻڌايو تہ حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رح جي باري ۾ جيڪو توهان ڪم ڪيو آهي ۽ هن وقت ”شاهہ جو مستند رسالو“ جيڪو اوهان مرتب ڪري رهيا آهيو، ان سلسلي ۾ اڃان توهان کي ڪهڙو وڏيڪ ڪم ڪرڻو آهي يا ڪهڙي تحقيق ڪرڻي آهي؟ ٻيو تہ ان سلسلي ۾ ڪهڙيون ڪوجنائون ڪيون ويون آهن.

جواب: اڳئين صحبت ۾ انهيءَ تي گفتگو ٿي هئي. شاهہ صاحب جي سوانح توڙي رسالي تي تحقيق ڪرڻ جي وڏي ضرورت آهي. جيتوڻيڪ هن کان اڳ گهڻن لائق ۽ داناءَ عالمن ان بابت لکيو آهي، پر منهنجي پنهنجي نظر ۾ شاهہ جي سوانح توڙي رسالي تي بنيادي طور

معيار وارو ڪم اڃ ڏينهن تائين ڪونه ٿيو آهي؛ بلڪ ان ڪم جي جڻ شروعات ئي ڪانه ٿي آهي. ٻوبن سالن ۾ رسالي تي جيڪو ڪم ٿيو آهي، سو اڳئين ڪان تمام گهٽ آهي. پهرئين دفعي سن ١٩٦٦ع ۾ ڀٽشاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي آڏو سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ مون اها تجويز ڏني تہ ڀٽائي صاحب جي رسالي توڙي سوانح تي تحقيقي ڪم ٿيڻ گهرجي؛ خاص طرح رسالي جو متن، جيڪو مستند هجي ۽ جامع هجي، سو تيار ڪيو وڃي. جامع جي معنيٰ اها تہ جيڪي بہ قلمي توڙي ڇاپي نسخا آهن، تن ڪي ڀيٽي متن تيار ڪيو وڃي. گذريل ٻن سؤ سالن ۾ جيڪي رسالا لکيا ويا آهن يا هن ٻوئين دؤر ۾ جيڪي ڇاپيا ويا آهن، سي سڀ هڪجهڙا ڪينهن. ڪن ۾ ڪي بيت آهن تہ ڪن ۾ ناهن. ڪن جون پڙهئيون ڪهڙيون تہ ڪن جون ڪهڙيون! هاڻي اها محنت ڪجي جو انهن سمورن کي آڏو رکجي ۽ ڀيٽي صحيح پڙهئيون قائم ڪجن. مثلا رسالي جي پهرئين بيت جي پهرين سٽ ڪن رسالن ۾: ”اول الله عليم“ (ل جي پيش سان) لکيل آهي تہ ٻين ۾ وري ”اولِ الله عليم“ (ل جي زير سان) لکيل آهي هاڻي دانائيءَ سان سمجهڻو آهي تہ ٻوليءَ جي صرف نحو ۽ گرامر جي لحاظ سان، امان آولُ، (ل جي پيش سان) رکون يا اولِ (ل جي زير سان) رکون. اهو هڪڙو مثال لفظ جو آهي. اهڙيءَ طرح سان ڪيترائي بيت آهن، جن جون ڪي سٽون ڪن رسالن ۾ هڪ طرح تہ ڪن ۾ ٻيءَ طرح آهن. انهن سمورن کي جمع ڪري ڀيٽي ٻوءِ بيت يا وائيءَ جي صحيح صورت قائم ڪجي تہ يا جدا جدا رسالن ۾ ڏنل صحيح بيت ڪٺا ڪجن تہ اها ٿيندي جامعيت. مستند جي معنيٰ تہ جيڪي بيت يا جيڪا وائي هجي ان تي پهريائين سوچون تہ ڀٽائي صاحب جي شاعريءَ جي معيار جي لحاظ سان اهو ڪلام ڀٽائي جو آهي يا ٻئي ڪنهن جو؟ موجوده صورت ۾ شاهه صاحب جو رسالو جڻ هڪ 'ڪشڪول' آهي ۽ 'گنج' آهي (ڀٽ تي رکيل رسالي جو نالو بہ ”گنج“ رکيو اٿن)، ۽ اهڙو گنج جنهن ۾ پنج ڪٿي سمايل آهي، يعني تہ ٻين درويشن جو ڪلام بہ شامل آهي. انهيءَ ڪري شاهه صاحب جي پنهنجي چيل بيتن ۽ واين کي پرکجي. اهو پرکڻ بہ سولو ڪونهي، جڏهن ڪي معيار قائم ڪبا، تڏهن پوري پرک ٿي سگهندي. ضروري آهي تہ رسالي ۾ هرهڪ لفظ زير زبر سان صحيح هجي. اهڙو رسالو ئي مستند ٿيندو.

منهنجي پنهنجي وس آهر اِها ڪوشش آهي تہ شاهه جو رسالو جامع ۽ مستند صورت ۾ پيش ڪجي. انهيءَ سلسلي ۾، ڪافي ڪم ٿيو آهي. پهريون جلد، جيڪو ٻن سُرن ”سرڪلياڻ“ ۽ ”سريمن“ تي مشتمل آهي، سو جامع ۽ مستند صورت ۾ شايع ٿيندو. آن جي آڏو تفصيلي مقدمو هوندو. اهو ڇئن پنجن سون صفحن جو جِلد ٿيندو. اهو ڪم پورو ڪيو ويو آهي، هاڻي هي جلد ڇپجي پيو. سوا سؤ ڪن صفحا ڇپجي ويا آهن ۽ ممڪن آهي تہ ايندڙ ٻارهن مهينن ۾ ڇپجي وڃي. اهو ٿيو پهريون جلد، ٻوءِ جي حياتي آهي ۽ حالات سازگار رهيا تہ اهڙا ڏهہ جلد انشاالله پيا بہ تيار ڪري شايع ڪبا.

سوال: سائين، انهي ايڊيشن جي ترتيب بابت ب ڪجهه ٻڌايو.

جواب: مرزا صاحب، هر سُر جي هر داستان جي ترتيب موضوع ۽ فڪر جي سلسلي مطابق هوندي. پر جيئن ته رسالي جو ممبئي ڇاپو گذريل هڪ سؤ سالن ۾ عام ٿي چڪو آهي ۽ اسين ان سان مانوس ٿي ويا آهيون، تنهنڪري مجموعي طور سان ترتيب ان سان ملندڙ هوندي. البت اهو چاڻ ضروري آهي ته حضرت شاه صاحب جي ڪلام جي منشاء توڙي شاه جي فڪر جي لحاظ سان ممبئي ڇاپو مستند رسالو ڪونهي، پر ”راڳ نامو“ آهي. ٽالپرن جي دور ۾ رسالي ۽ راڳ تي وڌو توجهه ڏيو. حڪمران مير ۽ صاحبزادا پيش تي ويندا هئا. حويلي ۾ ٻيون رسالو پڙهنديون ۽ ڪاتب مايون سندن واسطي رسالا لکنديون هيون. مير صاحبن راڳائين فقيرن ڏي توجهه ڪيو ۽ راڳ زور ورتو، انهيءَ ڪري راڳ جي سهوليت خاطر رسالي کي داستانوار راڳنامي جي صورت ۾ مرتب ڪيائون. اڳيان قلمي رسالا سسئي جي سُر سان شروع ٿيندا هئا ۽ پيو ته سُر داستانن ۾ ورهايل ڪين هئا. راڳنامي جي ترتيب ۾ ”راڳ ڪلياڻ“ اڳ ۾ رکيائون ۽ اهڙيءَ طرح ٻيا سُر به اڳ پوءِ ڪيائون. ڪلياڻ توڙي ٻين سُرن کي داستانن ۾ ڇپائون ۽ هرهڪ ”داستان“ کي پويان ”وائي“ ڏنائون ته فقير هڪڙو داستان ڳائي، وائي پڙهي، ساهي کڻي ۽ وري ٻيو داستان ڳائين. اها آهي صورت راڳنامي جي. اهو ”راڳنامو“ جنهن کي هاڻي رسالو چئون ٿا، تنهن جو ڇاپو جيڪو ٻهريائين سن ١٢٨٣ھ ۽ پوءِ سن ١٢٩٢ھ ۽ ان بعد وقفن ڪسان پوءِ ڇپجندو رهيو، سو ملڪان ملڪ مشهور ٿي ويو. انهيءَ ڪري جامع مستند متن واري رسالي جي صورت به سُرن ۽ داستانن واري هوندي. پر هر سُر جي هر داستان هيٺ بيتن جو سلسلو موضوع ۽ معنيٰ جي لحاظ سان هوندو ته جيئن شاه صاحب جي فڪر ۽ پيغام کي صحيح طور سمجهي سگهجي.

سوال: سائين، مهرباني ڪري اهو ٻڌائيندا ته شاه صاحب جيڪي بيت يا وايون چيون، انهن جي ڪيئن خبر پوي ته شاه صاحب ڪهڙو ڪلام ٻهرين چيو ۽ ڪهڙو پوءِ چيو. ڇاڪاڻ ته شاه صاحب جو ته تمام گهڻو ڪلام آهي. مثال طور سُر ڪلياڻ آهي. هاڻي ڪيئن چئبو ته شاه صاحب اهو سُر ٻهرين چيو هوندو.

جواب: مرزا صاحب، اوهان جيڪو اهو سوال پڇيو آهي سو نهايت اهم آهي ۽ نهايت ڏکيو آهي ۽ ڪوبه يقيني فيصلو ڪري نٿو سگهجي ته شاه صاحب ٻهريائين ڪهڙا بيت چيا ۽ پوءِ ڪهڙا چيا. ڪلياڻ، جيڪو هاڻي رسالي ۾ ٻهريون سُر آهي، تنهن بابت سون اوهان کي ٻڌايو ته ٽالپر اميرن جي دور ۾ جڏهن نئين سر رسالو تاليف ڪيائون ته سُر ڪلياڻ کي راڳنامي جي لحاظ سان اڳ ۾ رکيائون. راڳنامي جي صورت کان اڳ جا جيڪي رسالا لکيل آهن، تنهن ۾ ڪلياڻ ٻهريون سُر ڪونهي. ٻهريون سُر سسئي آهي. انهن ۾ ”ڪلياڻ“ ۽ ”يمن“ ٻئي سُر گڏي يڪو سُر ڪيل آهن ۽ اهو سُر سسئي کان پوءِ هيٺ ڪري رکيل آهي.

”گنج“ رسالو، جيڪو ميين اسماعيل سن ١٢٠٧ هجري ۾ لکايو يا ٻيا جيڪي آڳاٽا رسالا آهن، تن ۾ ڪلياڻ ڀيرين رکيل ڪونهي ۽ اهو ته رڳو راڳ جي سهوليتن خاطر گذريل صدي جي وچ ڌاري شروع ۾ ڪري رکيائون. ڪهڙو ڪلام شاهه صاحب اڳ ۾ چيو ۽ ڪهڙو پوءِ، ان بابت هيءَ ڳالهه سمجهڻ ضروري آهي ته ڀٽائي صاحب هڪ هڪ سُر ڪونه ڳاهيو. ڀاڻ هر موقعي سان بيت چوندا هئا. جيڪو موضوع سندن ڌيان ۾ هوندو هو، جن تي گفتگو ٿيندي هئي، تن بابت بيت چوندا هئا. البت سندن فڪر جي لحاظ سان اسان وڏي غور ڪان پوءِ ائين چئي سگهنداسون ته هي سُر يا هي بيت سندن حياتيءَ جي ڀيرين يا پوئين دور جا آهن. انهيءَ نقطهٔ نظر کان جڏهن اسان فڪر جو تجزيو ڪنداسين ته ڪنهن حد تائين خبر پوندي ته ڪهڙو ڪلام اڳ جو يا پوءِ جو آهي. اڳين فقيرن رسالي ۾ سر سسئي اڳ ۾ رکيو، ڇاڪاڻ جو اهڙي هڪ روايت آهي ته شاهه صاحب سسئي تي اول توجهه ڪيو ۽ گهڻو توجهه ڪيو. سسئي بهرحال ڳولا واري منزل تي آهي. سهڻي آخري منزل تي آهي، جڏهن پاڻ وڃائي وڃي پريءَ سان ملي. فڪر جي لحاظ سان سر سهڻي جڻ آخري سُر آهي. اهي علمي نتيجا آهن، باقي ڀٽائي صاحب سان اسان مان ڪو گڏ ڪونه هو ۽ نه ڪو ڀٽائي صاحب پاڻ ئي پنهنجا سُر هڪ هڪ ڪري ويهي لکيا ۽ سمجهايا ته ڪهڙا اڳ جا ۽ ڪهڙا پوءِ جا آهن.

[بشڪريه: ريڊيو پاڪستان، حيدرآباد]

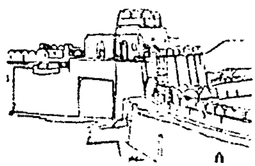

شاعري

"ڪنهن بہ قوم جو علم ادب، سندس تاريخ جي جدا جدا عرصن موافق، سندس خيالن ۽ جذبن جو آئينو آهي. ڪنهن بہ خاص عرصي جي تاريخ معلوم ڪرڻ لاءِ اسان کي پهريائين ان عرصي جي علمي خزاني کي کولڻو پوي ٿو. سن ۽ حقيقتون تاريخ جو فقط بوتو ئاهين ٿيون، پر انهن جي رڳن ۾ روح تڏهن پوندو، جڏهن سندس ادبي تاريخ جو ذخيرو موجود هوندو، جنهن جي رستي اسان کي خبر پوي تہ قوم جي قديم فردن جا ڇا خيال ۽ جذبا هئا. سندن علم جي مراد ڇا هئي، ۽ سندن رهڻي ڪهڻي جا ڪهڙا سرچشما هئا. مطلب تہ هر ڪنهن قوم جي هستي سندس علم جي ذخيري تي مدار رکي ٿي.

افسوس! اڍائي هزار ورهيہ گذري ويا آهن تہ سنڌ جي تاريخ ۽ علم ادب تي ڪو بہ توجهہ نہ ڏنو ويو آهي، موجوده وقت ۾ ڪي قدر ڪوشش انهيءَ باري ۾ ورتي ويئي آهي، پر اڃا تائين ڪو اهڙو معقول نتيجو ڪونہ نڪتو آهي ۽ ڪنهن بہ پوري روشني نہ وڌي آهي. سنڌ جي تاريخ ۽ علمي خزانو هڪ پوريل دفتر ٿي رهندا، جيڪڏهن هرڪو فرد ان جي کوجنا ڪرڻ ۾ بهرو نہ وٺندو. سنڌ کي هڪ عاليشان تاريخ ۽ علمي خزانو آهي، جو اسان جي اڻجاڻائيءَ ۽ وڏن جي لاغرضائيءَ ڪان ناس ٿي ويو آهي ۽ جي هينئر بہ اسين پنهنجيون اکيون بيپرواهيءَ ۽ نيم خوابيءَ کان نہ کوليندا سون تہ انهيءَ تاريخ جا رهيل کهيل آثار بہ آهستي آهستي ناپديد ٿي ويندا."

— شمس العلماء ڊاڪٽر دائودپوٽو رح

مخدوم محمد زمان "طالب المولي"

●

منهنجي ڪتابِ زيست سنڌي ترجمان جو خير،
محبوبِ رشڪِ مهر مٺي مهربان جو خير.

تارِ نگاهِ يار گرفتار خوب ڪشو،
جنهن ۾ پڌل مان آهيان تنهن ريسمان جو خير.

هن جي اچڻ سان جملي شگوفا گلن لڳا،
تن قهقهن جو خير، گلستان جو خير.

عاشق جي انگبينِ محبت تي سؤ سلام،
هردم هجي اي دوستو مهرِ بتان جو خير.

منهنجي "صباحِ (١) خير" جا جملا هي خوشگوار،
"خمخاني جو، صراحي جو، پيرِ مغان جو خير".

مينا جا ٽهٽها پڌي ٿا خنده زن قدح،
تنهن اهلِ ميڪده جي هجي گل فشان جو خير.

جنهن حسنِ بدگماني کان ڪم ورتو لاجواب،
مون ۾ ڪهين حسين سان گڏ بدگمان جو خير.

رازِ درونِ پرده جي الله کي خبر،
هر روز خير، ماه جو، سالِ روان جو خير.

مولا تون پنهنجي "طالبِ مولا" جو پڌ عرض،
خوش بخت نوجوان "خليق الزمان" جو خير.

---

(١) گڊ مارننگ=صبح بخير=سهڻو صبح وغيره.

شمشير الحيدري

اٿان ڪٿان هوسي

کهڻي زمانـي تـي ٻـئـي جڏهان سچ سدا سو يارا ها،
اون دي ڏاڍي هلدي ٻجدي، اون دا وارا نيـارا ها.

کهر کهر اون دا جهنڊا ڳتا، در در اون دا نظارا ها،
سب دي دل دا دلبر ها او، سب دي اک دا تـارا ها.

ڪنگلا ڪوڙ آنهان دا ايڏا شان ڏسي ٻيا سـڙدا ها،
راتيـان ڏينهان، انـدر انـدر، ٻلدا پجدا ڪڙهدا ها.

هڪ ڏينهن اينوين هويا جيوين سچ سُتا هـا سيج مٿي،
ڪوڙ اچي شبخون هنيا، ڪئين ڪنڪ انهان دي ساڻ لٽي.

سچ ڪون ڏيهه ليڪالي آئي، سچلي ماڻهو مارئي ڳئي،
ڪتلي قيدي باندي ٿي ڳئي، ڪتلي دار تي وارئي ڳئي.

سچ دي پچون ڪوڙ لڳا هي، ڪوڙ ٻـ. اٿان هوسي،
ڳولو ڳولو ڪوڙ ڪون يارو، اٿـان ڪٿـان هوسي.

ڳولو ڳولو ڪوڙ ڪون يارو، اٿـان ڪٿان هوسي،
وارو وارو، سـارو سـارو، اٿـان ڪٿان هوسي.

تنوير عباسي

●

تـوسان عشق الستي يـار،
تـوسان عـشـق الستـي.

تـنـهـنجي هستي مٺ جي مستي، مٺ جي آهي مـسـتـي يـار.
عـشـق سـوا اوچـائـي ڪانهي، پـريت سـوا سب پـسـتـي يـار.
سـونـهـن سـچاڻـپ تنهنجي آهـي، نيـنـهـن اسان جي هـسـتـي يـار.
ڪجهه پل ويهه اسان جي آڏو، ڳالهه ڪيون سـرپـسـتـي يـار.
لينهن لـڪـر آ منهنجي پـسـي، سـنـهـنجي سائي پـسـتـي يـار.
سـوهـ، مهڪ ۽ مٺ آ هـتـڙي، هيءَ تـنـو ير جي وسـتـي يـار.
تـوکي ڏسـنـدي ٿي تـنـويـر، مکـيـو انـسـان پـرسـتـي يـار.

امداد حسيني

ڪينجهر ڪينن نہ هندورو ٽيندي!

ايندي ايندي
سنڌو سنڌ سڏيندي ايندي
چوڏس گل چڏيندي ايندي

ڇير ڇمڪار ۾ چرڪائيندي
دروازي کي کڙڪائيندي
ساروڻن کي مرڪائيندي
ايندي ايندي ايندي ايندي
ٽار ٽار تي ٽِلَ ٽاڪيندي
ايندي ورڪنجهي واڪيندي
ايندي وڻراهون واسيندي
ايندي ڏيهہ مبارڪ ڏيندي
”لاڙ“
”سري“
۽ ”وچ“
ڪان ٽيندي
نورا پاڻي لچندي ايندي
ايندي
ايندي
گهُلندي هير آتر جي ايندي
ٽيندي
ٽيندي
ڪينجهر ڪينن نہ هندرو ٽيندي!

ڪافي

مُند وري،
تون نہ وري،
آءُ وري
تنهنجي ڏسڻ لاءِ هوو... نيڻ سڪن ٿا
تنهنجي ٻُڌڻ لاءِ هوو... نيڻ سڪن ٿا

جيئن تو تاڙو مينهن لاءِ تاڙي
آءٌ ٻہ تولاءِ ايئن آلا ڙي
تنهنجي سري،
منهنجي آلان،
ڪاڻ سري
تنهنجي ڏسڻ لاءِ هوو... نيڻ سڪن ٿا

تو بن سانول ساوڻ ڪوڙو
ساوڪ آهي جڻ سوڪهڙو
بوند وني،
باهہ ٻري،
ڪاڻ ٿري
تنهنجي ڏسڻ لاءِ هوو... نيڻ سڪن ٿا

ڏينهن ڏنگي تو رات رٺاڙي
واڳ وري ڪا وار الا ڙي
يا تہ وري،
موڪل ڪا،
زهر ڏري

توکي ڏسڻ لاءِ هوو... نيڻ سڪن ٿا
توکي ٻڌڻ لاءِ هوو... نيڻ سڪن ٿا
مند وري،
تون نہ وري،
آءُ وري!

تاج بلوچ

●

دل ڏکويل ۽ اشڪبار جا رنگ،
منهنجي بيدرد غمگسار جا رنگ.

هُو جي مرڪي تہ زندگي جاڳي، نند ڪي ڏي نوان خمار جا رنگ.
هُن بسنتي لباس ڇا پاتو، اک اک ۾ ڪِڙيا بهار جا رنگ.
ساٿ، چانڊوڪي، هير ۽ خوشبو، هي سمورا ئي منهنجي يار جا رنگ.
گل هوا جي صليب تي لٽڪي، ڇا تہ بخشي ويا قرار جا رنگ.
تون نہ آهين تہ منهنجي جان غزل، اوپرا ٿا لڳن بهار جا رنگ.
درد وارن جا قافلا نڪتا، ڪو ڏسي روءِ شهريار جا رنگ.
خامشيون، پُر خيال سرگوشيون، هي ڏکوئن جي اضطرار جا رنگ.
تاج، تشنہ لبي ڇڏيو ماري، وري نہ ڏسجن ها بادہ خوار جا رنگ.

استاد بخاري

●

ڏُکان ٿو هوائن جي هاسي هنيان،
اڏرندڙ زماني جي ٻاڇي هنيان.

افق اوت وٽ روز ڳاڙهي شفق،
پتو ناهہ ڇا آهي پردي هنيان.

هُتي پوءِ ٿي روز هُتجي ڪري،
ڏسو، ڪير ٿو ڪِس پڪڙي هنيان!

ٿڌي مينهن جي پوند، بنياد باقي،
تہ ڇا، ناهي ڪا آگ ڳوڙهي هنيان؟

اکيان ڪو هلي، ماڳ ماڻي، ميجون،
هلي وهندو اندو بہ هني جي هنيان.

ملن مٿن بخاري نہ ٿيسان مطمئن،
مُني عمر گذري آ، ماسي هنيان.

سليم ڳاڙهوي

مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

اڄ ڏکن ۾ ڏکي رهيو آهيان،
ڏود ڏسجي، ڏکي رهيو آهيان،
هر گهڙيءَ ۾ ڪُسي رهيو آهيان،
حيفُ، حيرانُ ٿي رهيو آهيان،
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

منهنجي دل جي بہ آرزو آهي،
مون کي عزت جي جستجو آهي،
مان ٻي منهنجي گفتگو آهي،
سوچ جو، سچ چئي رهيو آهيان،
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

مون نہ ڪينو ڪڏهن ڪمايو آ،
مون نہ اخلاص کي لڄايو آ،
مون نہ بهروپ ڪو بڻايو آ،
پوءِ بہ صدما سهي رهيو آهيان،
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

ڪين ڪنهن سان بہ دشمني منهنجي،
ديس وارن سان دوستي منهنجي،
امن، اخلاص ۽ خوشي منهنجي،
حق ۽ سچ تي هلي رهيو آهيان،
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

ديس جي سک رکيون اڃان ٿو مان،
ديس سان دل ٻکيون اڃان ٿو مان،
درس حق جا سکيون اڃان ٿو مان،
پنڌ سچ جا پڇي رهيو آهيان،
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

مان تہ سچ جي طرف سڏيو سڀ کي،
مان تہ سک سان سڏي ڳڏيو سڀ کي،
حق جو پيغام ڏئي ڇڏيو سڀ کي،
اڄ ڇو وسريل ٻکي رهيو آهيان؟
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

مان بہ حق جي طلب ڪئي هوندي،
دل دکايل دکي رني هوندي،
ماجرا سا صفا سچي هوندي،
پر عطا کي سِکي رهيو آهيان،
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

بي نيازي روا نہ رک مون سان،
سرد مهري روا نہ رک مون سان،
دلخراشي روا نہ رک مون سان،
بي سبب ڇو دکي رهيو آهيان؟
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

نيت مـلـت جـا مـون گهڻا ڳايا،
گيت عظـمـت جـا مـون گهڻا ڳايا،
گيت الـفـت جـا مـون گهڻا ڳايا،
پـوء بـہ مـحـروم تي رهيو آهيان،
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

پنهنجي ٻوليءَ کي مان سنواريان ٿو،
باغ بـهـتـر پـلـو اجـاريان ٿو،
خـون دل جـو پـيـو پياريان ٿو،
جـهـول ڦـاتـل سبي رهيو آهيان،
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

هن وطن جي ڪري رهيس خدمت،
هن چمن جي ڪري رهيس خدمت،
۽ سُخن جي ڪري رهيس خدمت،
سـوٽ ۾ چـا وئـي رهيو آهيان؟
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

ديس پنهنجو نـشـان جـنـت جـو،
ديس پنهنجو امـيـن دولـت جـو،
ديس پنهنجو مشير بـرڪـت جـو،
ديس کان ڪجھ گهري رهيو آهيان،
مان بہ هن ئي تہ ديس جو آهيان.

مخدوم محمد امين "فهيم"

●

نہ بخشيو ليڪ دنيا جي رواجن،
وجون پيا غرق ٿيو رسم جهان ۾.

اسان جي پيار جي اچ رسم قتل آه، ڪيون ٿـم بجليون ڪـڏ آشـيان ۾
هتي مان قرب جي ڪشتيءَ کي ٻوڙيم، پـوڻ چـاهيم نتي ڪنهن امتحان ۾.
طريقـو آهـي ٿيندو پنهنجو پنهنجو، سـو فـرق ايندو نظر هـر مهربان ۾.
رڪو گلشن جي هرڪا شيءِ سنيالي، اسان جـو چـا، اوهان جي گلستان ۾.
محبت کي چڏيو سون فـرق خاطر، اهـوئـي عيب ظـاهـر ٿيو اسـان ۾.
چتيـو جـهـڙا سجڻ تـهـڙائي آهيون، ڪو فرق آيو نہ ڪو ايندو اسان ۾.
اسان جي پيار جون ڳالهيون ڪندو جڳ، اسان جو تذڪرو ڪون و مڪان ۾.
فهيم آهي تعجب هـن جـو مون کي، آهو ٿي ويو نہ هو جيڪي گمان ۾.

نواز علي شوق

●

نہ ڪو همدرد ۽ همدم، نہ ڪوئي رازدان پنهنجو!
پڌايان مان تہ اڄ ڪنهن کي پڌايان داستان پنهنجو!

ڪلي ٿي خلق جي روئي ڪيون ٿا غم بيان پنهنجو،
انهيءَ حالت ۾ بهتر آ، رهي غم پاڻ سان پنهنجو!

گهڻا مٺڙا دلي جا هار 'همدم' مار ٿا ٻڌجن،
اهي سڀ اجنبي آهن، تون سمجهين ڪو متان پنهنجو!

مرڻ ويلي اهائي آرزو اي شوق اکڙين ڪئي،
پچائڙيءَ ۾ ڏسون هڪوار جيڪر جان پنهنجو!

مظفر حسين جوش

مهراڻ

وسرن نہ ٿا دلين تان مهراڻ جا نظارا،
جي جيءَ جا جيالا، جي ساهہ جا سهارا.

اپري ٿو روز سج پيو تنهنجي پري سلامي،
توسان ٿا چنڊ تارا ٿين رات جو ڪلامي.

سج چئو اچين ڪٿان ٿو آهين ڪٿي جو راهي،
اي دور جا مسافر ڪٿ تون ڪٿي تہ ساهي.

مهراڻ! تنهنجي دم سان ٿي زندگي وطن ۾،
تنهنجو ٿي پاڻي ڊوڙي ٿو خون ٿي بدن ۾.

ڪيڏن ٿيون اڪ اڪولي مهراڻ تنهنجون ڇوليون،
ڊوڙن ٿيون هڪ ٻئي پٺيان جيئن نينگرين جون ٽوليون.

دل کي سدا وڻن ٿيون مانجهين سنديون تنوارون،
سيني تي تنهنجي سونهن پيڙين سنديون قطارون.

چمڪن ٿا ڪهڪشان جيان هردم سنڌ ڪنارا،
دامن تي تنهنجي جهرمر لائين ٿا ستارا.

مهراڻ شال تنهنجي قائم رهي رواني،
سنڌ جي آهہ تنهنجي دم سان ئي حسن ۽ جواني.

عبدالقيوم صائب

●

سونهن جا دريا وهن ۽ پيار جون پڙيون ترن،
رات چانڊوڪي هجي ۽ روح رچنديون يار ڪن.

نقش تارن جا نظر پائيءَ مٿان جيئن ڪي اچن،
تيئن ڪنول ڪي لاڏ مان، تن ڪي چمي جهومي اٿن.

ماڪ پئي وسندي رهي، دل پئي ڪڙن، وڻ پيا ٽڙن،
زندگيءَ جي تازگي محسوس ٿئي، اندر ڇڻن.

گلبدن آهي ڪٿان پاهر اٿين وڃن نڪري ڪ ڇڻ،
مشڪ جي هٻڪار تي بد مست آهوئي ختن.

سرخوشيءَ مان رقص ۾ رهندي اچي خود ڪائنات،
چنڊ آپ ۾، گل چمن ۾، مور نت اتر ۾ لڇن.

سوملون ۽ سوملون سڀ حسن و حرفت جون نقيب،
راڄ راڻا حسن و حرفت تي سدا غالب پون.

ڪنهن جي ڪنهن جي لرڙ تي چمڪن ٿا سجدن جا نشان،
نقشِ پا تي ڪيئن نه جهڪندي انجمن جي انجمن.

حور جنت جي هجي يا قاف جي ڀڄڻ پري،
محب جي سامهون اهي پاڻي پري ڪيئن ٿيون سگهن.

مئي پرستن ڪي ڏين اهل خرد ڇا جي ميار،
پروسو پيرِ مغان تي مٿهل سارو ڪن نه ڪن.

ناهه مقتل جي ضرورت، ڏس ته صائب ٿئي ڏو ڇا،
شهر وارا پاڻ ڇائي، وات ويندي پيا ڪُسن.

شبير هاتف

قطعات

آئون ساڳيو گدائي بوسهء لب،
منهنجون آهن گذارشون ساڳيون.
تون به ساڳيو سخاوتن جو بحر،
تنهنجون ڪهرجن نوازشون ساڳيون.

مون ڏٺا آهن جهان ۾ حسن وارا بيشمار،
ڪن تان چانڊوڪيون فدا ڪن تان فدا رنگِ بهار.
ڪن ۾ هَرين جا مهانڊا، ڪن ۾ حورن جا نشان،
پر مٺي محبوب جي هڪڙي ادا تان سڀ نثار.

ڪالڪن جي ڪانءُ ۾ ڪوئل نه ڪوڪندي،
چپرا هجن ته باغ ۾ چيها نه چهڪندا.
آداب گلستان ۾ هي ترميم ڪئي اٿئون،
بلبل نه ٿيندي نغمه سرا، گل نه مرڪندا.

محسن ڪڪڙائي

●

ڪنهن جي سنگت ساءُ ڏنو هو،
آٿت، آدرڀاءُ ڏنو هو.

مون ته ڪُٺن جي ڳالهه ڪئي پئي،
ڳوناٿن ڳالهاءُ ڏنو هو.
ڪنهن جي ڪهايل ڪُهور مون کي،
ڪيڏو ڪهرو گهاءُ ڏنو هو.
نفرت ٻارڻ ٻاريا هئا،
پريت وڏو پڇتاءُ ڏنو هو.
سَچ جي ڳولا، سُونهن جي ساڃهه،
سَنڌ سَنڌ کي سوداءُ ڏنو هو.
سَچ ڪٿي هو، "بينو نچ"،
سَچ ته ڏُک، ڏولاءُ ڏلو هو.
ياد نه آهه ته "محسن" ڪنهن کي،
ڪڏهن به ڪو ايذاءُ ڏنو هو.

انور هالائي

●

ڪافر ادا جو ڪئن نہ پرستار ٿي ويس،
زلفن جي پيچ و خم ۾ گرفتار ٿي ويس.

چانڊاڻ جي تلاش ۾ ٽڪجي ٽٽي ڪري، انجام ڪار سوءِ شب تار ٿي ويس.
پيرو پيڪو هزار مبارڪ هجي زندگي، آزادگي ۾ چڻ گل و گلزار ٿي ويس.
پيتم مگر ڪٽلي ۽ سر عام مست ٿي، مخمور چشم ساڻ مان هوشيار ٿي ويس.
جانان وفا وفا ۾ تو ڪيڏي دغا ڪري، ليڪن وفا ۾ آءُ سزاوار ٿي ويس.
سمجهايو دوستن پر آيو نہ هوش ڪو، نادان بنجي هن جو طرفدار ٿي ويس.
دلبر جي رخ تان زلفِ پريشان هٽائي اڄ، واللّٰہ بيگناهہ گنهگار ٿي ويس.
هن دوستيءَ ۾ روپ ڏنو دشمني سندو، ايفائي عهد هوندي خطاوار ٿي ويس.
تنهنجو ٿي ذڪر چاتو سدا مون عبادتون، اهڙي طرح لوڪ ۾ نروار ٿي ويس.
هن جي دغا فريب ڪليا نيٺ ڪنهن طرح، ڏاڍو چڱو ٿيو جو خبردار ٿي ويس.
چاڻي واڻي لٽائي ڇڏيم پنهنجو پاڻ کي، عشقِ بتان ۾ دوستو جڻ ٻار ٿي ويس.
اهڙو بہ فيض ڪنهن کي تو مشڪل ملي سگهي، "انور" نگاهہ نور سان انوار ٿي ويس.

ولي محمد وفا

●

زيرِ سايہءِ بهار سمهنداسين،
ٿيو جي حاصل قرار سمهنداسين.

سوزشِ دل ٻہ دوستو ڪهتجي، ڪهتجي غم جو غبار سمهنداسين.
ڪيسين جاڳائيندين غمِ هجران، هڪ ڏينهن زيرِ مزار سمهنداسين.
تنهنجي يادن ڪان ڇوٽڪارو نہ آهي، خاڪ سڪ سان اي يار سمهنداسين.
نيٺ اي دل گذرندي شام غم، نيٺ ورندي بهار سمهنداسين.

آثم ناٿن شاهي

●

نہ ڪو سنڌ ۾ آيو، نہ ڪونجيو پڙاڏو،
رڳو ٻور ٻولارُ ڏسجي ٿو اڏو.

هٿين خالي، هيڪل، جيئن جنگ ۾ مون،
ڏنو آ سدائين ٻيرڻ سان مُهاڏو.

جي ڏاڍا هئا، تن حق منهنجا ڦٻايا،
هئو هونءَ تہ سيني جو هڪڙوئي ڏاڏو.

لڳي ٿي ڪا سازش مونکي ۽ ڪهاوت،
سياڻن جو لئي ٿو ڏُکو ٻاڏو ٻاڏو.

هُجي موقعو مرثيي جي لکڻ جو،
تہ ڪيئن سائيو! سان لکان ويهي لاڏو؟

چيتر ري ۽ پيو گهر ۾ هوندن ڇا ’آثم!‘
ڪٽيي ۽ ڪَرُنِي جو ڪنيو جن ڪُراڏو.

تاج جويو

●

ڏات ڪويل! ڪُوڪ ڪوڪِ،
آءُ! ڪوتا ڏارَ تي.

آيُ آرتو سوچ جو، ڳاءِ! ڏڻَ ملهار تي.
ياد جون تليون وکيون، اڄ ٻرينءَ جي پارَ تي.
خيال جا ٻوٽا اڏيا، ڇير جي ڇمڪارَ تي.
نيڻ ڪيئن ڀُوتيان، ڏسيو! ٻونءِ جي ٻاڪارَ تي.
ڪو تہ ياري قرضُ آ، تاج! سرجٿهار تي!

احمد خان آصف مصرائي

نعتِ نبي

ڪيڏي نہ شرف ۽ شان ڀري ٿي ذات مديني واري جي،
الله ٻہ عرشن تي ٿو پڙهي صلوات مديني واري جي.
اسلام مديني واري جو قرآن مديني واري جو،
ڪعبو ٻہ مديني واري جو عرفات مديني واري جي.
فارانؔ تان رحمت جا بادل اُٿيا ۽ ويا ڏکڻ ۽ ويا،
مشرق کان وٺي مغرب تي آئي برسات مديني واري جي.
اسلام جو بالا ٻول ٿيو توحيد جو عرجا پول ٿيو،
دلين جي ڪُهرن ۾ ڪهر نباهيو هر بات مديني واري جي.
توريت زبور انجيل ويو قرآن تہ دائم قائم آهي،
سينن ۾ سمائي سگهه وارن سوغات مديني واري جي.
دشمن کي دعائون مليون ٿي ويرِن تي وڏائي وڙ ٿي ٿيا،
جن ڪنڊا لنبيا تن کي ڏينءُ گل ذات مديني واري جي.
معراج تي احمد احد مليا پر وقت جي ڪاهہ خبر نہ رهي،
ٿي پورن ارڙهن سالن جي هڪ رات مديني واري جي.
حسنين ۽ تن جو سات سڄو قربان ڪيائين راهہ خدا،
ڪربل ۾ ڏسي ها ڪو تہ اچي خيرات مديني واري جي.
محشر ٿو بجهي پر اي آصف ڊپ ڊاءُ نہ ڪر وهلور نہ وڃ،
هڪ هوندو خدا جو فضل وڪرم ۽ ذات مديني واري جي.

ميرل فقير جويو

عشق ڪيتا اعلان جڏان، اسان مست مگن مخمور ٿي ڳئے،
ڦٽ چِٽِّئے فراق والے، جيڪے آهن صفا ناسور ٿي ڳئے،
دلبر آڪے ديد ملائي، عشق والے آهور ٿي ڳئے،
پورل برہ دي ٻيک ڏيتي، ٻيحد هون پرپور ٿي ڳئے،
لا علاج دا علاج ٿيا، درد سڀيئي دور ٿي ڳئے،
'ساهي' ڪيتي ماڙ تڏان، حاصل حج حضور ٿي ڳئے،
'ميرل' ماڏے بيت سرائڪي، مُلڪان وچ مشهور ٿي ڳئے،

احمد خان "مدهوش"

غزل

توبه پڇي وڌم، ته به رحمت خفا نه ٿي،
ايڏي گناهه هوندي، نوازش قضا نه ٿي.

سو ڏينهن ياد ناهه جو مون کان خطا نه ٿي، پر، هي به ياد ناهه جو توکان عطا نه ٿي.
منهنجا گُنهه شمار ڪرڻ کان وڌي چُڪا، تنهنجي عنايتن ۾ ڪمي ڪاهه ڪاله ٿي.
توکي ڪريم ڪير سڏيندو جهان ۾، مقبول تنهنجي در تي اگر التجا نه ٿي.
وهمن ۾ مبتلا ٿي گذاريو سدائين جنهن، تنهن بدنصيب دل جي ڪٿان پي دوا نه ٿي.
سائل جي هڪ سوال سان جهولي ڀري ڇڏيئه! ڪنهن کان سگهي ڪڏهن به آ ايڏي سخا نه ٿي.
تيرِ نظر سان جُنبشِ ابرو به هئي مگر، ناحق ڪُٺل جي خون جي ڪنهن کان پڇا نه ٿي.
شيطان ڀرغلايو ڪهڙو ٿي مون کي ته پيو، "مون کان ڪڏهن به نمازِ محبت قضا نه ٿي."

"مدهوش" کان ڪڏهن به نه ٿي ڪا مُنافقي،
ها، ٿي ته نا نه ٿي ۽ جي نا ٿي ته ها نه ٿي.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

وائي

ايڏي دير نه لاءِ پرين،
ائين نه تون تڙپاءِ پرين.

دل ۾ دردن ديرو لاتو، لاڙ سي ته لڏاءِ پرين،
ائين نه تون تڙپاءِ پرين.

هيءَ حياتي ٿوري آهي، ويلو ڪين وڃاءِ پرين،
ائين نه تون تڙپاءِ پرين.

توبن ڪنهن ۾ لڳي نه دلڙي، شوق انهي کان ڇڏاءِ پرين،
ائين نه تون تڙپاءِ پرين.

ايندين ايندين ڪين ڇڏيندين، جيءَ ۾ تنهنجي جاءِ پرين،
ائين نه تون تڙپاءِ پرين.

اَدل سومرو

گيت

مان ڳائڻ ٿو چاهيان،
ٻڌائڻ ٿو چاهيان.
ته مان تنهنجو آهيان،
ٻئي ڪنهن جو ناهيان.

لڪي شان چاهيان،
لڪي مان چاهيان.
فقط تنهنجو خادم،
سڏائڻ ٿو چاهيان.
مان ڳائڻ ٿو چاهيان.

دليا ڳان منڙا!
ڏجان ڪين ٿو مان
لڳي ٿي پيار تنهنجو.
لڪائڻ ٿو چاهيان،
مان ڳائڻ ٿو چاهيان.

ڏکن ۾ سُکن ۾،
مان پنهنجن پکن ۾.
تو سان نينهن پنهنجو،
نڀاهڻ ٿو چاهيان،
مان ڳائڻ ٿو چاهيان.

اياز گل

وائي

عشق اسان جو آرسي،
ٻئو لوڪُ سڄو.

جڏهن ٻه مان سچ سان.
آهي ليڇ ڳنڍي،
ٻئو لوڪُ سڄو.

جاڳندي جو خوابُ آ،
تُنهنجي مُنهنجي زندگي،
ٻئو لوڪُ سڄو.

درد پرائيندين پرين!
مون سان وات رکي،
ٻئو لوڪُ سڄو.

ڪيئن ليڪائي سگهبي؟
خوشبوء ۽ خوشي،
ٻئو لوڪُ سڄو.

سوز هالائي

●

روز جنهن جاءِ تان گذر آ٘ي،
تنهنجي گهر جو آتاهين در آهي.

تو ڏسي در کي بند ڪري ڇڏيو،
تنهنجي دل آهه يا پٿر آهي.

مان اڪيلو هجوم ماڻهن ۾،
ڪيترو اوپرو شهر آهي.

مان اچا پيءُ گهڻو روئي سگهندس،
منهنجي ليکن ۾ جام جَرُ آهي.

جنهن ۾ ڪوئي نہ آيو ڪن پل لئہ،
من تہ ڪو انتظار گهر آهي.

سحر پروين

ڪافي

پياري پرينءَ کي پوڪاريان پئي مان،
سڄڻ يار کي نت لهاريان پئي مان!

جدائيءَ ۾ تنهنجي ڪئين ڏينهڙا لنگهي ويا،
جدا تنهن کان رهندي، وڇوڙا ونگي ويا،
سدا سات ان جي کي ساريان پئي مان.

سڄڻ يار سنبهي سفر ويا سويلا،
سوا تن جي گهارڻ پيا ڏينهڙا اڪيلا،
هنجهون هجر ۾ روز هاريان پئي مان.

وڇوڙي ۾ گذري ويا ڪيئي ويلا،
ملن محب مشفق ٿين موٽي ميلا،
دلاسن سان دل کي ڏتاريان پئي مان.

ج.ع سنگهاڻي

●

ديپ ٻاري ساهه جا سڀ سرسلا جاري رکون،
ٻاٽ ۾ ڪا واٽ ڳولي ڏيندو ناهي ڪوئي رڻ.

ٻاڻ پنهنجي سوچ تي ڪو ٻاڻ ئي چاري رکون،
ديپ ٻاري ساهه جا سڀ سرسلا جاري رکون.

موتئي جي مهڪ جهڙي سونهن سڀ ساري رکون،
مان ڪنهن موقعي تي ميلاپن جو ملي ٽير ٽڻ.

ديپ ٻاري ساهه جا سڀ سرسلا جاري رکون،
ٻاٽ ۾ ڪا واٽ ڳولي ڏيندو ناهي ڪوئي رڻ.

ذوالفقار سيال

●

وري ظلم جي انتها ٿي وئي آ،
وري ڪربلا ڪر موڙي اٿي آ.

وري حق چوڻ تي لڳو آهي پهرو،
وري ڪا سسي سچ واري وڍي آ.
وري ڳوٺ جا ڳوٺ ميسارجي ويا،
وري تير نيزي جي ٻازي لڳي آ.
وري يار معصوم رستن تي رليا،
وري لانيڊ لاشن جي ڏاڍي وڏي آ.
وري آئي خوشبوءِ لهو آهي وکريو،
وري ڪنهن انڌيري جي چادر ڪڍي آ.
وري ونگ وحشي وجهن لوڪ تي ٿا،
وري بيگناهن تي ڪاوڙ متي آ.
اوهان وٽ ڪائي چانو هوندي ته هوندي،
اسان وٽ اجا ذلف هي ڏرتتي آ.

پشپا ولڀ

مان چاهيان ٿي...

منهنجون همدرديون
منهنجون وستيون
منهنجي هڙ ۾ جيڪي خوشيون آهن
دليا جي اهڙن ماڻهن کي مِلن
جن جڏهن خوشيون پڪڙڻ جي ڪوشش ڪئي
ته آهي ڪنهن منچلي پوپٽ وانگر
ٻئي ڪنهن سُندر گل تي وڃي ويٺيون
جن هميشه گُلن جا سپنا ڏٺا
رتو رت پنهنجا هٿ ڪيا
جڏهن جڏهن محبت ڪيائون
زخمي پنهنجي دل ڪيائون
منهنجي حصي جون سڀ خوشيون
منهنجي حصي جا سڀ گُل
منهنجي حصي جون سڀ محبتون
شل انهن کي مِلن.

واجد

●

ٽڪيو ٽڪ وڃن،
وٽيو وڪ وڃن.

ڪهن جي ڪيرو، ڪٽيو ڪک وڃن.
او تيندي، اڳرا، ڀريو مک وڃن.
فرهبي، ڦورڙو، ساڙيو سک وڃن.
هيرن تي هيشي، لاهيو ڀک وڃن.
ڳولائو ڳڻ جا، متيو جک وڃن.
آءُ پڻ اوڏانهن، جيڏانهن وڪ وڃن.

الحاج رحيم بخش "قمر"

آئـي رُت بسنت جـي، جنت ٿي سڀ جـوءِ،
اچي خوب عجيب جي، بـاغـن منجهان بـوءِ،
راحـت ڏنـي روح کـي، رحـيـم بخش روءِ،
کـڙيـا کـري کـوءِ، غُـنـچـا گلستان ۾.

غُـنـچـا گلستان ۾، ٽـاريـون اڄ ٽـهڪن،
ڏاڙهون، انب انـگوريا، مکڙيون پڻ مهڪن،
سڄڻ تيئن ساريـان گهڻو، جيها جيئن چهڪن،
پـوتـا سـڀ ڦـهڪن، آئـي رت بسنت جـي.

آئـي رُت بسنت جـي، ساوڪ ڪئي سرهاڻ،
ميلو ٿئي محبوب سين، هـهـڙيءَ رت ۾ هاڻ،
رحيم بخش رهاڻ، ٿئي ڪاش! قـريب سين!

گل ٽـڙيا، غنچا ٽـڙيا، ٽـڙيا انـب انـگور،
واحـد، رب غـفـور، موتي ٿاهيا ماڪ مان!

گل ٽڙيا، غنچا ٽـڙيا، ٽـڙيا ڪنول ڪثير،
سڪا وڻ سـاوا ڪـيـا، قـادر رب قـديـر،
ٿيو ساهه سُڌير، ڦـريـن آيـو ڦـيـر ڦـري!

کـڏ جـي گلستان ۾، ڪريـون روح رهـاڻ،
گـل، ڦـل، غنچا ٽڙيا، ساجـن ساوڪ ساڻ،
ساوڪ ۽ سرهـاڻ، "قمر" ملهايون قـرب سين!

پلي رُت بسنت جي، ساوڪ جنهن ۾ سونهن،
ڪريون اڄ "قمر" چئي، وڻ وڻ هيٺ ورونهن،
دور دلين تان دونهن، وهلو ٿئي وصال سين!

گـُل ٽـڙيا، غنچا ٽـڙيا، جيها چـکن چـاش،
ميلو ٿئي محبوب سين، "قـمـر" چئي ڪاش،
ههڙي رُت ۾ ڪاش، کڏجي رهون گلستان ۾.

اسحاق "راهي"

●

بازار محبت ۾ طلبگار ڏٺاسين،
سورن جا گهڻائي نه خريدار ڏٺاسين.

زلفن جون چڪون لڙڪندي چڻ مار ڏٺاسين، نانگن جي زمين چڻ ته هي رخسار ڏٺاسين.
تعريف بجا آهي ڪرڻ زلف سندس جي، گيسوئي صنم واه جو خمدار ڏٺاسين.
مخمور سندس بزم ۾ هر رند ڏٺوسين، مي ناب ڏنئي سين ۽ ڪي ميخوار ڏٺاسين.
غنچو مان چوان يار جي رُخ کي يا گلستان، قدرت جا چٽيل رخ تي ڪي چنسار ڏٺاسين.
گل يار جي مکڙي تان فدا ٿيندا ڏٺاسين، چهري ۾ سمايل ڪيئي گلزار ڏٺاسين.
ميخانو ڪري صدقي چڏيان چشم بتان تان، خمخانه نگاهن ۾ ئي هر بار ڏٺاسين.
دريائي محبت ۾ گهڙڻ وارا اي همدم، سهڻيون به ڏٺيون سين ۽ ڪي ميهار ڏٺاسين.
هر وقت محبت ۾ سهي صدما وڏا سين، الفت ۾ نوان عشق جا آزار ڏٺاسن.
مسجد ۾ ۽ مندر ۾ ڪليسا ۾ حرم ۾، تنهنجي ئي ڪرم لاءِ گنهگار ڏٺاسين.
الفت جي شڪنجي ۾ اچڻ وارا يقيناً، ڪي تخت نشين ۽ ڪي سردار ڏٺاسين.
پالهپ ۾ صنم تنهنجي مگر ڇا نه ڏٺاسين، نادار ڏٺاسين ۽ ڪي زردار ڏٺاسين.

مجنون ۽ فرهاد ۽ "راهي" جي نظر سان،
دنيا ۾ عجب عشق جا اسرار ڏٺاسين.

اسد جمال پلي

●

پنهنجن پورن وارا آهيون،
ڏاڍا کهرا کارا آهيون.

ڪو ته اسان کي پيار ڪري ٿو، ڪنهن جا جيءَ جيارا آهيون.
جن سان روح رهاڻيون ڪيئي ٿي، ساڳيائي تو وارا آهيون.
انت اسان جي قرب جو ڪونهي، سانوڻ جا وسڪارا آهيون.
اڪ نه پڌي تي ڪنهن ۾ ليڪن، تو ساسهون ويچارا آهيون.
ڪو ته تڪي ٿو راهه اسان جي، ڪنهن جا ساهه سهارا آهيون.
جيڪي تنهنجي گهر تي ايرن، ٽيڙو، چنڊ، ستارا آهيون.

تنهنجي ڪارڻ آهه حياتي،
تو لئه جيون ڏارا آهيون.

مقصود گل

•

ڪيڏو سستو سودو مون سان ٻار ڪري ويو آهي،
پنهنجا درد ڏئي هو مون کان چين کسي ويو آهي.

ڪيڏو ويچارو ٿي جڳ ۾ گهاريندو سو هوندو،
ٻار، جنهن جي ماءُ کي پيو ور ڪنوار ڪري ويو آهي.

پين جا درد رهائي دل ۾ ڪيئن ٿو ٻهڪي ويٺو،
سچو شاعر پنهنجي دل جا گهاءَ ڀري ويو آهي.

اولاديءَ جي دل تي ڏڙڪي ٽاري لاٽ ڪئي آ،
ٽانڊائي جو ٽڪو هن جو هاڻ ڦٽي ويو آهي.

آسرو لڌ تي ويهه نه ڪنهن لئه ٻيهر پٽاري پورا،
منزل دور اڃا ئي ڪافي وقت لنگهي ويو آهي.

هيءَ فضا ۾ اڇا ٻج ٽا ڇاجي ڪاڻ اڏامن؟
سوچي ڏس تون يار ڪبوتر، ٻاز جهٽي ويو آهي.

پين تي ويساکاتي جو چڱو ڪهڙو ڏوهه ڏيون جو،
پنهنجو هٿ ئي پنهنجي واتان جيب ڪٽي ويو آهي.

ٻي ٻاڙيءَ ڏس ٻاڙن واري وڻ جو ساهه سڪايو،
ٻي بنيادو ڏسجو ڪيڏو ساهه ڀڃي ويو آهي.

لينڪر ٽيلي ٻاري آهي بجلي ڪونهي ڪڙڪي!
ڇو اونده جا پربت تنهنجو ساهه ڇڏي ويو آهي.

نفرت جا هٿ ڪيڏا ڪيئي، الفت جا "گل" ڪونهن،
ڪانڌيري جو ٻچ ڪو گهر گهر منجهه چٽي ويو آهي.

مختيار گهمرو

●

ياد ٿي هڪڙي دفعي تو هو چيو،
”ڏس ڀرين آ پيار تنهنجو ڪيترو.“

مون چيو، ”منهنجا مٺا ڪاٿو نه آ،“ — ”ڪير ڌرتيءَ جو ڪڇي ايندو تِرو.“
”چنڊ ڀڪائي؟ ڏس ڪٿي چڙ هيترو،“ — مون چيو، ”هالار آ جيڏو ڳرو.“
چو ڀلا اڄ فلسفو ڇوڙيو اٿي، — مون چيو، ”آ سمنڊ جيڏو ويڪرو.“
تنگ ٿي پاسي ڪيو منهن تو ڀرين، — جڏهن ته ٿي وئين منٿ پر تون اوپرو.
روپلي جو چاهه. ڌرتيءَ سان ڀلا، — مون چيو، ”مون کي مٺو آن اهترو.“
مرڪ تنهنجا چپ چميا جلدي ڀرين، — جڏهن صبح جو ويو ڀڪڙجي سوجهرو.
ڀل ڪندا ڪوئي وڇائي راهه ۾، — پيار جو چنڊنو نه آهي ڀچرو.
ويسلو ٿي ويهڻو ناهي مٺا، — ڀند آ ”مختيار“ ٿورو ڀريرو.

نظام زائر

●

گل چو زخمي آهن،
هي پي شايد ڀريمي آهن.
ڪنهجي ڪنهجي ڳالهه ڪيان مان،
سڀ جا سينا چلني آهن.
ڪير مري ٿو ڪنهن جي خاطر،
ڳالهيون سڀ هي رسمي آهن.
شاهه سچل جي شعرن پدران،
ڪيت اسان وٽ فلمي آهن!
جن کي چاهي هرڪو دل سان،
اهڙا ماڻهو لڪيل آهن.
دل جا صاف ۽ سادا ماڻهو،
دنيا لئي دلچسپي آهن.
”زائر“ تن جو يار نه ڪوئي،
هوندا جيڪي شڪي آهن.

مخدوم جميل الزمان ”جميل“

غزل

دل مان اڇي ٿي ايءَ جلڻ جي وري وري،
آڙاهه ڪو ته آهي اجهاڻو ڀري ڀري.

گل جي عوض ڪنڊن سان ٿي جهولي ڀري اٿم،
زنده رهڻ سکي ويو آهيان مري مري.

هر ڳالهه ڪيسين تائين ڏکوئيندي، دوستو!
آخر ته ختم ٿيندو هي احساسِ ڪمتري.

جت ڪٿ ٻڌون ٿا ظلم و تشدد جا داستان،
هي پنهنجو دؤر آهي ٿيو، دؤرِ بربري.

ڀرين وفا جي راهه مٿي گامزن ڪري،
پر دل کي عقل و عشق چون ٿا چري چري.

جيڪو قدم کڻان ٿو، سو منزل ڏي ٿو وڃي،
رستن شروع آهه ڪئي منهنجي رهبري.

حيرت زده رهان ٿو، زماني کان اي ”جميل“،
مون کان سواءِ منهنجي ستمگر جي ڪنهن سري.

”گل“ ٻرڙو

●

زلف تنهنجو ٿو فضا کي به پريشان ڪري،
چنڊ ڀيلو آ ڪڪر چڻ ته نگهبان ڪري.

مون ٻڌو آ ته سجڻ آهه ڪرم تي مائل،
جي ائين آ ته اسان تي به ڪو احسان ڪري.

ڇو سڄي شهر ۾ در ڪوبه ڪونهي ڪو،
ڇو زمانو ٿو ائين شهر هراسان ڪري.

فرض ڀيلو آ محبت جي مقابل ليڪن،
عشق دم دم ٿو محبت کي درخشان ڪري.

ڪو چوي ڀيو ته محبت ٿي اجاڙي دنيا،
عشق صحرا ۾ به پيدا ٿو خيابان ڪري.

هُو ستمگر آ ستم ٿي آ سندس شيوو،
ڪوئي آهي جو ستمگر کي پريشان ڪري.

مون کي حيرت آ ڏنو هن به وڏي مهر سان اڄ،
منهنجو مولا ٿو پٿر دل کي مهربان ڪري.

ڇا ڪندو ”گل“ جي زماني ۾ اڪيلو هولدو،
شال الله سڄي جڳ کي گلستان ڪري.

"ساجد" لعلپوري

غزل

لوڪ ڪان جيڪا لڪايو ٿي سدا، ڪرڻي ائي،
ڳالهه جا ڪرڻي نہ هئي ڪنهن سان اها ڪرڻي ئي.

ٿو رهي الفت سندي مفهوم ڪان جو بي خبر،
ان وفا نا آشنا سان اڄ وفا ڪرڻي ئي.

ڪين ڪي ڪرڻي هئي جنهن کي مگر، مجبور ٿي،
اڄ ستمگر سنگدل کي التجا ڪرڻي ائي.

حال منهنجي کي ڏسي آهي مسيحا اڄ چيو،
هن مريض عشق جي مون کي دوا ڪرڻي ئي.

مال و زر ڇا ڳالهه آ پر، عاشقِ ناشاد کي،
زندگي راهِ محبت ۾ فدا ڪرڻي ائي.

قابلِ تعريف جنهن جي وصف هرهڪ ٿي وٺي،
پاڻ کي تنهن جي ثنا صبح و مسا ڪرڻي ئي.

جنهن کي دليا ۾ بقا حاصل ڪرڻ جو ٿيو خيال،
موت کان اڳ زندگي تنهن کي فنا ڪرڻي ئي.

ابتدا وينس ڪري جنهن سان جهان ۾ پيار جي،
رنج و غم ۾ يار تنهن سان انتها ڪرڻي ئي.

مان خطا وارو رهيس دائم خطا تي ڪاربند،
هن عطا واري کي پر هردم عطا ڪرڻي ئي.

سمجهه ۾ بي سمجهه کي آئي نہ "ساجد" تنهن ڪري،
اڄ حقيقت هن سان دل جي برملا ڪرڻي ئي.

"بشير" سيتائي

●

نينهن ناهي، ڪو معجزو ٿو لڳي،
غم ڪڙو آ، مگر مٺو ٿو لڳي.

دل نہ آ، شوق جو ڪو شهر آهي،
ان ۾ ڪيڏو نہ ڇهڇٽو ٿو لڳي.

حسرتون، جدا ٿيا ۽ آپهرائي،
پنهنجو جيون بہ ٽوٽڪو ٿو لڳي.

ڪيڏندا ٿا وڃون شرارن سان،
باهہ ٿي باهہ پيچرو ٿو لڳي.

توکي ڏسندي ٿي ٿڌڙو ساهہ پريو،
توسان شايد ڪو واسطو ٿو لڳي.

رُسوا ٿي ويو "بشير" عزتدار،
هي بہ ڪيڏو نہ واقعو ٿو لڳي.

"حليم" سنڌي

●

سنگت ۾ هيو ساڻ، آهي ڏينهن آهي شينهن،
پيئو نہ هيو پاڻ، آهي ڏينهن آهي شينهن.

هر اک ۾ هيو نُور حقيقت جو نُمايان،
هر دل هئي دانائي، آهي ڏينهن آهي شينهن.
هر سمت کان الفت ۽ محبت جو ڪَنُن تي،
ٻولدو هيو پڙلاءُ، آهي ڏينهن آهي شينهن.
ڪُلفت ۽ ڪدورت کان، خجالت ۽ خفي کان،
واقف نہ هئي واءُ، آهي ڏينهن آهي شينهن.
انسان ٿي انسانَ جو همدرد رهيو ٿي،
بهتر هيو ڀرتاءُ، آهي ڏينهن آهي شينهن.
مهمان جي آمد تي خوشيءَ جو هيو اظهار،
جيءُ آءُ، ڀلي آءُ، آهي ڏينهن آهي شينهن.
اج پاءُ پيو پاڻ کي هٿ سير سڏائي،
اڳ سير هيو پاءُ، آهي ڏينهن آهي شينهن.
"کنهن هٿ" جي ملڻ ساڻ ۽ "کنهن مرڪ" جي باعث،
گهرو نہ هيو گهاءُ، آهي ڏينهن آهي شينهن.
ڪيڏو تہ هيو پاڻ ۾ نظرن ۽ دلين جو،
سرچاءُ ۽ پرچاءُ؟ آهي ڏينهن آهي شينهن.
سچ پچ تہ "حليم" اج پہ اسان کان اهڙا وسرن،
هو قُرب، هو ڪهڪاءُ، آهي ڏينهن آهي شينهن.

مير غلام الله ٽالپر

●

بيوسن جو نظام ڏس تہ اچي،
ڪيئن گذاري آ شام ڏس تہ اچي.

تون رهين بدگمان تو جن کان سڄڻ، تن لبن تي آ نام ڏس تہ اچي.
ساٿيا، پنهنجي مهرباني سان، هين اکڙين ۾ جام ڏس تہ اچي
پنهنجي گردش زلف جي صدقي، منهنجي گردش، آيام ڏس تہ اچي.
اي ستل "خواب" غفلت جا صنم، لنڊ منهنجي حرام ڏس تہ اچي.

مير کي شادمان چوڻ وارا،
پنهنجو غمگين غلام ڏس تہ اچي.

منير سولنگي

●

تون جو آئين سامهون سهرين ڏولاوا سڀ اڏري ويا،
رم جهم ڇڻ ڪي بادل برسيا، رنگ خوشيءَ جا نکري ويا.

تنهنجي ڪارڻ شاعر ٻڌجي جذبن گي مون جرڪايو،
تنهنجي مشڪڻ ساڻ پيارا گونڊر سارا گذري ويا.

سيون سريکو مکڙو تنهنجو روز ڇميم ٿي خوابن ۾،
تون جو ملي وئين سائيان ساجن سپنا سارا وسري ويا.

تنهنجي چاهت تنهنجي چنتا، تن من منهنجو تڙپائي،
تنهنجي تات طلب ۾ ڏولڻ خيال سهانا وسري ويا.

پهر پوئين ۾ ڪوئل ڪوڪي ڪير به نه آيو يار منير،
باک ڦٽي وئي رات کٽي وئي، صبح جا پاڇا نيسري ويا.

اميد خيرپوري

●

حال ڪهڙو ڪيان انجمن ۾ اچي،
قيسر تقدير ۾ آهو آهي عجب.

جن کي پنهو ڏئي ڪو پڇي ڪين پيو،
تن لئه مُرڪي ملاقات موني پئي.

مون هزارين وچي ميڙ منٿون ڪيون،
هو ڪٿي ٿو سُڻي ڪنهن جي دل جي صدا.

اڄ ٿو بيزار ماڻهون کان ماڻهو رهي،
هي وري ڪهڙي حالات مونئي پئي.

ڪنهن جون راهون نهاريان اجا ڪيترِيون،
نير اکڙين مان هاري ٿڪي ٿو پوان.

ڏينهن جيتر اکيان هو ته آئت رهيو،
بيقراري وڏي رات مونئي پئي.

جُهڙ نهي پيو پڻيو گگهه هوائون گهليون،
آسمانن ۾ ڪنوڻن جا ڪڙڪات ٿيا،

ڪين سڙين جي لڳي ڄرچ تي ڊوڙندي،
نيٺ بي قياس برسات مونئي پئي.

جيتريون دوستن ۾ اميدون رکيم،
وقت ۾ يار هڪ هڪ ٿي وچڙي ويو.

منهنجا ڏکڙا ميٽائڻ جي خاطر هتي،
بس خدا جي فقط ذات مونئي پئي.

فضل احمد بچاڻي

مان نہ چاهيندس ڪڏهن
ٻن پريمين جي سچي ميلاپ ۾
ڪا رڪاوٽ، ڪي سنڌا ڪي سرحدون پيدا ٿين
مون کي نفرت آهہ ان دستور سان.

مان نہ چوندس پيار اهڙي پيار کي
جو بدلجڻ ۽ مٽجڻ جي لاءِ هڪيو حاضر هجي
وقت سان ماحول سان حالات سان
رنگ رخ انداز بدلائي ڇڏي.

پيار هڪ اڻ ميٽ نشاني ٿو هجي—
بي خطر بي خوف ۽ بيباڪ مستحڪم نشان
ٻيڪنڊڙ ٻيڙن جو سونهون
اوڙڪن کان بي نياز
ڪو ڪٿي ان جي بلنديءَ تي رسي
پيار جي مُلهه کان مگر ڪوئي بہ ناهي آشنا.

پيار ناهي وقت جو ڪو ڪاٺ پتلو مسخرو
جو زماني جي اشارن تي نچي
ها، ڪڏهن ڪي گلبدن گلرخ گلابي صورتون
وقت جي پرڪار ۾ اڙجو وڃن
وقت ڪن ڳاڙهن ڳلن ڳاڙهن چپن مان رت وهائي ٿو وڃي.

پيار، ورلو وقت جي تقسيم سان
مختصر منٽن ڪلاڪن ۾ نٿو ورچي هلي
موسمن وانگر نٿو صورت مٽي
پر زماني ساڻ هٿ ۾ هٿ ڏئي، همراہ ٿي
انتها جي سرحدن تائين برابر ٿو وڃي
توڙ تائين ٿو وڃي.

منهنجي هيءَ دعويٰ اگر آهي غلط
۽ ڪوئي مون کي غلط ثابت ڪري
جي ائين آهي تہ سمجهو دوستو
مون ڪڏهن هڪ لفظ ڀي ناهي لکيو
۽ ڪڏهن ڪنهن پيار ڀي ناهي ڪيو.

[شيڪسپيئر جي "True Love" جو ترجمو]

غلام مصطفيٰ مشتاق

●

قاتل جي نگاهن ۾ نئون پيار ڏسان ٿو،
دامن ۾ لڪل خنجر و تلوار ڏسان ٿو.

شايد ڪو هتي دل سان کلي ڳالهه ڪري ٿو، — هر اک جو هتي نير سان لمتار ڏسان ٿو.
هر قرب ۾ پوشيده نئون پيد ٿيو آ، — هر مرڪ ۾ ڪاتي کان تکي ڌار ڏسان ٿو.
جنهن جنهن پيئي کلي زور سان پاڪر ٿي وڌا اک، — اڄ تنهن جي ادائن ۾ وڏو عار ڏسان ٿو.
جادو جي وڃي مرلي وڄي هر طرف آهي، — ٿيندي مان سچائي کي لڪر چار ڏسان ٿو.
ناني تو سڏائين ۽ پيو چهنبڙي پائين، — توکي ته نئين ويس ۾ هر وار ڏسان ٿو.
هر جوت اجهامي آ وڃي دل به جلي ٿي، — مايوس نگاهن ۾ ڪاروڻيار ڏسان ٿو.
مومل ٿي پڪاري ڪا اچي ڪاڪ مان رڙ ٿي، — رانو نه مگر هوش ۾ هوشيار ڏسان ٿو.
دعوا پي سچائي جي ڪري روز ٿو واعظ، — ”مشتاق“ مگر سچ شرمسار ڏسان ٿو.

محمد شريف طالب

●

ڇيڪا ڳالهه توکي وڻي سا پاڻي آ،
اسان دل ته پنهنجي نه توکان پلي آ.

سدا راهون تنهنجون مان جاني نهاريان،
پون پور پلپل تو توکي پڪاريان،
ڪري قرب پنهنجو تون پيارا هلي آ.

رئان راتو ڏينهن تو سڄڻ تو لئه جاني،
اچي ڪر تون مون تي ملي مهرباني،
ساري ڳالهه ساري مون توسان سلي آ.

وفائن جي بدلي جفائون ڪرين ٿو،
تڏهن ب تون پيارا ڏاڍو وڻين ٿو،
ڪڏهين رمز تنهنجي نه مون سان رَلي آ.

ڪڏهين يار طالب ڏي موٽي تون ايندين،
سدا محب منهنجو تون مهمان ٿيندين،
سدا جان منهنجي ته جالي جلي آ.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي

●

جُهڪائيندس جُڀين پنهنجي وجهي اُن يار جي در تي،
جُهڪي ساري خدائي ٿي جنهين دلدار جي در تي.
اکين سان روضي اَطهر کي ڏسان، چائنٽ چُمان اُن جي،
پڙهان صلوات سَوَ واري، سڄي سردار جي در تي.
مديني ۾ جڏهن پهچان، اَتي ئي موت ٿئي منهنجو،
حياتِ جاودان ماڻيان، مري مختار جي در تي.
مديني پاڪ جا ماڻهو، لتاڙن لاش منهنجي کي،
پلارا پاڪ پايان، ٿي دفن غمخوار جي در تي.
شفيع المذنبين مُرسل مُحمّد آ تہ غم ڇا جو،
پُڄائو معاف آ ”ميمڻ“، پرين پڳدار جي در تي.
ڪٿي هتڙا ڪهرو مون لئہ دعا هي رب“ اڪبر کان،
وڃان پهچي سکو مان، احمدِ مختار جي در تي.
”غفور“، آهي ڪندو نظرِ ڪرم هڪ ڏينهن سو مون تي،
سوالي مان ”سدا“ آهيان، انهيءَ مُهندر جي در تي.

اختر درگاهي

●

زندگي ڇاهي؟ مسئلو آهي،
جڻ تہ صحرا ۾ قافلو آهي.
روز مرڻ ۽ روز جيئڻ جو، ٿي ويو پنهنجو مشغلو آهي.
منهنجو اُن سان ائين ناتو آ، جيئن آگر ۾ ڪو ڇلو آهي.
اچا سُورن جي سهڻ جي سگهہ آ، اچا همت ۽ حوصلو آهي.
تون فقط ڳالهہ ڪرين نيڻن جي، هن جو مُرڪڻ بہ تہ پلو آهي.
سات غيرن سان آهي سائيءَ جو،
هيت اختر تہ هيڪلو آهي.

”عاصي“ عبدالواحد هڪڙو

ڪافي

وري ٻاپ ڪان ٻاڻ پنهنجو ڀلايون،
وري حب جو هوت، هوڪو هلايون.

مٺا سيڻ منهنجي مٺي آهه جاني، ڪري ويس ويتر ڪجل پائي ڪاني،
اچي گهار گڏجي، لهن هيڪلايون.

مڙي پيار پنهنجي تي مرلوڪ سارو، هايو اڄ سڄڻ تون هٿي ليئهن لارو،
اچي ويهه ويجهو ته، دشمن جلايون.

ڏينهان رات تنهنجي اٿم انتظاري، وڌي وئي دل جي سڄڻ بيقراري،
وري وصل جون ڪر پلارا ڀلايون.

ڏسي پيار ٿو ڪين ٻنڌڙو ٻراهون، ڏئي پيار، پيارا نه تون موٽ ٻالهون،
وري دل کي ”عاصي“ وره ۾ ولايون.

پريتم پياسي

●

منهنجون آهون دانهون، سائين محب ڪجان منظور،
معاف ڪري ڇڏ منهنجون مدايون، ڪامل ڪل قصور.

محبت ٻئي موجون ساري، تانکهه طلب آ تار،
سهڻ اسان ۾ سهڻا سائين منت نه آهي مور.

تنهنجو آهيان، تنهنجو رهندس، توسان ٻيچ پريت،
پرت سچائي پنهنجي پيارا هيڪر آهه حضور.

وصل جا وعدا ڏيئي جاني، دور ڏکي تو ڇڏيو،
بر ۾ بيهاري ٻيوس کي، تو محب رهين مسرور.

ٻيوس ٻنڌو ٻرهه ۾ آهي، آه محبت ماريو،
تنهنجو ”پريتم“ پيارا سائين چاهت ڪيڙو چور.

راشد مورائي

●

آهه دلِ بيتاب کي ڪن خيرخواهن جي تلاش،
تو ڪري هر نفس پيو همنفس ماڻهن جي تلاش.

خط لکڻ جي واسطي پوڳيو اٿم ڪيڏو عذاب،
ڪالهه کان ڪريان پيو موزون لفظن جي تلاش.

تنهنجي زلفن تي اچي تنهن دم پهتيو تي بامراد،
جنهن به جوڳيءَ کي هئي واسينگ نانگن جي تلاش.

سونهن وارن کي ائين ٿي عاشقن جي کهرج آهه،
جيئن سخي ماڻهوءَ کي هوندي آهه بکين جي تلاش.

ٿوڪرون هڻندي ہٽايئي دل کي چڪنا چور چور،
هاڻ تون ڇو ٿو ڪرين شيشي جي ٽڪرن جي تلاش.

خط پڙهڻ کان اڳ ڪري پرزا ڪيئين پڇتاءُ پوءِ،
هاڻ پٽ تان پيو ڪري شهداء ورقن جي تلاش.

جو هجي همخيال، بيشڪ سات سان ہنجي شريڪ،
آهه ”راشد“ کي سدائين پاڻ جهڙن جي تلاش.

نوشاد جوڻيجو

●

درد جون آلام جون ڳالهيون نه ڪر،
صبح جون ڪر شام جون ڳالهيون نه ڪر.

پيار جو آغاز ڪر رهبو ڏسي، اڳ ۾ ئي انجام جون ڳالهيون نه ڪر.
سکن جي ڏک سونهن آهن جون ٿا، عيش جون آرام جون ڳالهيون نه ڪر.
ڪرڻ چاهين ٿو ته ڪر پرواز تون، ڍوڙ جون ۽ ڪام جون ڳالهيون نه ڪر.
ڪاڻ ۾ ڪيڏو نه هوندو آ مزو، رنڊ ۽ ماتام جون ڳالهيون نه ڪر.
ميڪشي مان فائدو ڪهڙو مليو؟ جام جون گلفام جون ڳالهيون نه ڪر.
ڪر چڪي ڪا خبر تون ”نوشاد“ سان، ڪنهن ٻري پيغام جون ڳالهيون نه ڪر.

اشرف زمان پيرچنڊائي

●

محبت مان نفرت ڪڏهن ٿي وڃي ٿي،
۽ الفت مان ڪلفت ڪڏهن ٿي وڃي ٿي.

ضروري نہ آهي هميشہ ائين ٿئي،
خدا جي آ قدرت، ڪڏهن ٿي وڃي ٿي.
سياڻا تہ آخر سياڻا ئي آهن،
چرين مان بہ چاهت ڪڏهن ٿي وڃي ٿي.
گلن مان تہ خوش ٿيندو هرڪو ئي آهي،
رولڻ مان بہ رغبت ڪڏهن ٿي وڃي ٿي.
پان مان تہ سڀ ڪو ڪري پيار ٿو پر،
ٻرن مان بہ صحبت ڪڏهن ٿي وڃي ٿي.
ٻرو جي پلو ٿي سگهي ٿو اي "اشرف"،
شڪايت مان شهرت ڪڏهن ٿي وڃي ٿي.

خليل عارف سومرو

گيت

دل تي تنهنجو نالو لکيل آ،
من ۾ تنهنجو پيار اکل آ.

تنهنجو مان ديوانو آهيان، ساهہ کان وڌ ٿو توکي چاهيان،
تن ۾ تنهنجي تات لڳل آ.
تو ٻن دنيا سڄ ٿو سمجهان، تنهنجي ياد ۾ ترڙپان ٿڪان،
تو لئي منهنجي لنڊ ڦٽل آ.
منهنجي دلڙي تنهنجي حوالي، منهنجو سيڪجهہ تنهنجي نالي،
جيون تنهنجي نالي ڪيل آ.
"عارف" توکي ڪيئن وساري، ساعت ساعت پيو ٿو ساري،
توسان منهنجو روح ڳنڍيل آ

وسيم

منهنجي سوچ-سوال تي، تون جي ڪُجهه ڪُڇين!
اڪري پوندو پڇرو-
سُڪيون لامُون سوچ جون، پنهنجون پاڻ مُڇين،
اڪري پوندو پڇرو-
هُو جو ڏاڍن-ڏاڍ آ، سمجهي لهس لڇين،
نڪري پوندو پڇرو-
هو جو اکڙ ڏوهه آ، سو جي پند پُڇين،
اڪري پوندو پڇرو-

مجاهد راڏ ٿائي

عقل جون ڳالهيون ويٺو ٻڌايان، مان ته عجب ديوانو آهيان،
دليا ڪسان ٿو پاڻ لڪايان، مان ته عجب ديوانو آهيان.
چريـن مان ٿو چاهه لڳايان، مان ته عجب ديوانو آهيان،
وسنديءَ کي ٿو صحرا ڀانيان، مان ته عجب ديوانو آهيان.
پنهنجي مرضيءَ تي مان سڄڻ، پيار جا ٽاهي ويٺو ڍاهيان،
ڇا ٿو ٽاهيان ڇا ٿو ڍاهيان، مان ته عجب ديوانو آهيان.
نيٺ ته ايندو اڪ ڦري تي، ڪانگ لنوي ٿو ڪره ڪري ٿو،
هڏڪيءَ تي ٿو هام هلايان، مان ته عجب ديوانو آهيان.
تنهنجي اک جو تارو يا ڪا لڙڻ جي ساڻ مرڪ هجان،
ڀيرن جي دز سرمو ڀانيان، مان ته عجب ديوالو آهيان.
تون جي ويهين آڏو تو تي، شعر لکان ڪي ليٺن سان،
ڪنهن کان نظرون عام وڇايان، مان ته عجب ديوانو آهيان.
پنهنجو پاڻ کي پاڪر پاٿي، پياس کي پرچايان ٿو دم دم،
کهڙا ڪم ڪرڻ ٿو چاهيان، مان ته عجب ديوانو آهيان.
ڏاڍو ڪيڏو پي تون آهين، مون کي پي کهٽ چاڻ نه پيارا،
ڪنهن ساڻ پيو ٿو سينو ساهيان، مان ته عجب ديوانو آهيان.
پاڻ اچي يا ڪين اچي هل، پاڻ "مجاهد" پهچون خود جو،
هرهڪ لمحو ورهيه ٿو ڀانيان، مان ته عجب ديوانو آهيان.

مقالا

"شاعرن بابت چيو ويو آهي "لله ڪنوز تحت العرش مفاتيحها السنة الشعراء": يعني الله تعاليٰ کي عرش هيٺان خزانا آهن، جن جون ڪنجيون آهن شاعرن جون زبانون. انهن پڻ چيو ويندو آهي ته "الشعراء السنة الرحمان" يعني (شاعر الله تعاليٰ) رحمان ۽ رحيم جون زبانون آهن. تڏهن چئبو ته شاعر کي نهايت وڏو رتبو حاصل آهي. شاعر اهو آهي جنهن کي شعور يا احساس هجي، جنهن جي دل دنبوري جي تارن وانگر چُهڻ سان نيرنگي نغما ڪڍي ۽ سندس تن جون تندون وحدت ۾ وڄن. جو الاهي اسرارن کي، جي عرش هيٺان سانديل آهن ۽ ڪائنات جي ڪرشمن کي اهڙن عجيب ۽ لاثاني لفظن ۾ ادا ڪري، ۽ ان جي رازن جو اهڙي فطري نموني ۾ تعبير ڪري، جو عام توڙي خاص ماڻهن جو عقل چرخ کائي وڃي. شاعر اهو آهي، جنهن جي سخن مان سچ، سونهن ۽ چڱائيءَ جون ٽيئي وصفون باڪمال طور بکن. شاعر اهو آهي جنهن جي اندر مان شعر اُڌمو کائي نڪري، ۽ جبل جي جهرڻي جيان اڇلون ڏيئي مٿي اُڀري. شاعر اهو ناهي، جو هڪ هنڌ ويهي، ڪاغذ کڻي قافين جي لانڍ لکي، بحر ۽ وزن بنائي ۽ باقي حشو کي مصنوعي لفظن سان ڀري. بيشڪ، اهڙي ڪارگذاريءَ ۾ نزاڪت ۽ نفاست، صناعت ۽ مهارت آهي، پر اهڙي سخن کي سگهڙ پائي سڏبو، نه شاعري."

- شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو رح

شڪارپور-هڪ سرسري تاريخي جائزو

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

جناب صدر انتظاميه ڪميٽي جشن شڪارپور ۽ ميمبر صاحبان، جناب سربراهه پبليڪيشن ڪميٽي ۽ ميمبر صاحبان، شهر شڪارپور جا علم دوست، حاضرين، السلام عليڪم!

آءٌ پبليڪيشن ڪميٽي جي سربراهه جناب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب جو شڪرگذار آهيان، جو اوهان جي طرفان مون کي هن محفل ۾ شريڪ ٿيڻ جي دعوت ڏنائين. ان جو وڏو فائدو مون کي ٿيو آهي جو اوهان صاحبن سان ملڻ ۽ شهر شڪارپور کي هڪ دفعو وري ڏسڻ جو موقعو مليو آهي.

ڊاڪٽر عبدالمجيد صاحب پنهنجي دعوتنامي ۾ اهو شرط لاڳو ڪري ڇڏيو هو ته هن موقعي تي آءٌ شڪارپور شهر جي ادب، تاريخ ۽ ثقافت بابت مقالو پڙهان. گذريل ٻن سالن ۾ انهيءَ موضوع تي ايڏو سارو مواد گڏ ٿي چڪو آهي جو ان تي ڪتاب ڇپيو آهي، جنهن جي اڄ رونمائي ٿي رهي آهي. هاڻي وڌيڪ ڇا لکجي! بهرحال مون ڊاڪٽر صاحب جي ارشاد جي تعميل ڪئي آهي، جو ڇيو اٿن ته: جنهن جو ڪانئجي تنهن جو ڳائجي؛ ۽ ايترو سو چوندس ته من اڪيلي لاءِ ڊاڪٽر صاحب پنهنجن خاص مهمانن کي سڏي ائين آزمائش جي ميدان ۾ نه آڻي بيهاري، جيئن اڄ مون سان مهرباني ڪئي اٿين.

'شهرن جي تاريخ' ملڪي تاريخ جو هڪ اهم باب آهي، جنهن مان خاص طرح ملڪ جي اقتصادي ۽ سماجي تاريخ تي روشني پوي ٿي. آڳاٽن شهرن جا آثار، آڳاٽين تهذيبن جي عروج ۽ زوال تي شاهد آهن. انساني تاريخ جي مطالعي لاءِ ۽ ان مان سبق حاصل ڪرڻ لاءِ، قرآن حڪيم ۾ ڀيريون پيرو "ٿنين واري شهر ارم" جو ذڪر آيو. اهو ئي سبب هو جو اسلامي دور ۾ شهرن جي تاريخ لکڻ طرف خاص توجهه ٿيو، ۽ مڪه، مدينه، دمشق، بغداد، غرناطه ۽ قاهره وغيره شهرن تي وڏي تحقيق سان ڪتاب لکيا ويا. 'شهرن جي تاريخ' جي سلسلي ۾ آزرقي جو لکيل 'ڪتاب اخبار مڪه' (شهر مڪه جي تاريخ) هن موضوع تي دنيا جي اوائلي ڪتابن مان هڪ اهم ڪتاب آهي.

وقت گذرڻ سان اهو موضوع ايڏو ته اهم ۽ عام مقبول بنجي ويو، جو اسلامي ملڪن مان هرهڪ جي ڪنهن نه ڪنهن شهر جي تاريخ لکي ويئي، ۽ اهڙيءَ طرح 'شهرن جي تاريخ' جو موضوع "علم تاريخ نويسي" (Historiography) جو هڪ مکيه باب بنجي ويو. سنڌ ۾

شهر جي عنوان سان پهريون ڪتاب مير طاهرمحمد نسياڻي ٺٽوي سن ١٠٣٠هه (١٦٢١ع) ڌاري لکيو، جيڪو عام طور 'تاريخ طاهري' سڏجي ٿو. مگر مصنف ان کي 'شهر ٺٽي جي تاريخ (تاريخ بلده ٺٽه) جي نالي سان لکيو، انهيءَ لحاظ سان 'شهرن جي تاريخ' جي عنوان سان سنڌ ۽ هند ۾ جيڪي ڪتاب لکيا ويا، تن ۾ مير طاهرمحمد جو "شهر ٺٽي جي تاريخ" هڪ خاص اهميت رکي ٿو. سنڌ ۾ ان سلسلي جو ٻيو ڪتاب سيوهڻ بابت "تاريخ مشائخ سيوستان" آهي، جنهن ۾ خاص طرح شهر سيوهڻ جي ولين ۽ درويشن جو ذڪر آهي.

مجموعي طور سان، سنڌ جي آڳاٽن شهرن جي موضوع تي محب الله شاهه بکري جي لکيل مختصر "تاريخ سنڌ" ۾ هڪ باب 'امصار' يعني 'شهرن' بابت آهي(١). جيتوڻيڪ ان ۾ مواد بالڪل ٿورو ۽ عام سطح وارو آهي. سنڌ جي تاريخي شهرن بابت حوالا ٻين تاريخن ۽ تذڪرن ۾ موجود آهن، جن ۾ مير علي شير قانع جو تاريخي ڪتاب "تحفة الڪرام" وڏي اهميت وارو آهي، مگر ان ۾ فقط 'ڪلهوڙن جي دؤر' تائين شهرن جا نالا ۽ حوالا موجود آهن، جن سان ڪي شهر اهڙا آهن جيڪي ان ڪان پوءِ وڌيا. مثلاً تحفة الڪرام ۾ حيدرآباد شهر جي بناء جو ذڪر آهي، مگر حيدرآباد جو اوج ۽ عروج پوءِ ٿيو.

ڪلهوڙن جي دؤر کان پوءِ انگريزن جي سنڌ تي غاصبانه قبضي کان اڳ، سنڌ جي آخري آزاد حڪومت، يعني "ٽالپور اميرن واري دؤر" ۾ ڪيترن ئي نون شهرن جا بنياد پيا، ۽ ڪن ڪي اڳيون بستيون وڌيون ۽ وڏي اوج ۽ عروج کي پهتيون. اهڙن شهرن ۽ بستين سان حيدرآباد، ڪراچي، شڪارپور، لاڙڪاڻو، خيرپور، ميرپور ۽ شهدادپور تاريخي اعتبار سان خاص اهميت رکن ٿا.

شڪارپور جو بنياد جيتوڻيڪ اڳ پيو، پر هيءُ هڪ مثالي شهر آهي جيڪو ٽالپورن جي دور ۾ پنهنجي اوج ۽ عروج کي پهتو. البت هن شاندار شهر جي تاريخ ۾ ڪن ٻين مکيه شهرن وانگر عروج ۽ زوال جي تاريخ آهي.

شهر جي بنياد ۽ دائودپوٽن جي سرداري وارو اوائلي دور (١٠٢٦هه - ١١٥٩هه)

شڪارپور شهر جي بنياد ۽ اوائلي دور واري تاريخ تحقيق طلب آهي. دائودپوٽن جي تاريخي روايت موجب، بهادر خان هن شهر جو بنياد وڌو. هن اورنگزيب بادشاهه طرفان سبي ۽ ڍاڍر جي نواب مرزاخان کان سنڌو ندي جي ڪناري سان وڏي ايراضي، جنهن ۾ خانپور، ترائي ۽ سکر وارا علائقا اچي ٿي ويا، مقاطعي تي ورتي. اتي ٻيلا ۽ شڪارگاهه هئا. شڪارپور واري خاص ايراضي لکي جي مهرن جي هئي، جن جو سردار شيرخان مهر هو. ان بعد دائودپوٽن ۽ مهرڻ جي وچ ۾ جنگ لڳي، جنهن ۾ مهرن هارايو. بهادرخان پوءِ انهيءَ فتح جي يادگار طور سن ١٠٢٦هه (١٦١٧ع) ۾ شڪارپور شهر جو بنياد وڌو. پاڻنجي ٿو ته انهيءَ روايت جي مدار

---

(١) باب جو سڄو عنوان "در تفصيل امصار وبلاد وحصار وقصبات سنده و وجه تسميه ولغة آنها" آهي.

تي ٿي پوءِ ڪنهن پڙهيل هن بستي جي بناءَ جو سال، تاريخي ماده 'غوڪ' مان ڪڍيو، جنهن جو عدد ابجد جي حساب سان '١٠٢٦' آهي. مگر 'غوڪ' جي معنيٰ آهي ڏيڏر، ۽ انهيءَ لحاظ سان اهو تاريخي ماده محض گماني' ٿي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ جو ان ۾ نه ته ڪا سهڻي معنيٰ نه ڪا نيڪ فال سمايل آهي.

پيو ته هن روايت موجب جنهن بهادر خان هي شهر پڏايو، سو بهادر خان ثاني (پيو) هو، جيڪو فيروز خان بعد دائود پوٽن جو سربراه ٿيو. بهادر خان جو پٽ امير مبارڪ خان ٿيو ۽ ان جو پٽ صادق محمد خان (اول) هو، جيڪو ١١٤٠هه (١٧٢٧-٢٨ع) ۾ امير ٿيو، يعني ته بهادر خان جي بناءَ واري سال ١٠٢٦هه ۽ صادق محمد خان جي مسندنشيني جي وچ ۾ ١١٤ سالن جي وٿي آهي ۽ وچ تي فقط هڪ پيڙهي (مبارڪ خان) آهي، جيڪا ان وڏي عرصي لاءِ ناڪافي آهي. انهيءَ ڪري ٿي سگهي ٿو ته اها پهرين بستي جيڪا سن ١٠٢٦هه ۾ آباد ٿي، سا بهادر خان پٽي نه، پر سندس وڏي ڏاڏي بهادر خان پهرئين آباد ڪئي هجي (جنهن ڪان پوءِ امير بکر خان ٿيو، پوءِ امير محمد خان، پوءِ امير فيروز خان ۽ پوءِ امير بهادر خان ثاني).

ان پهرئين اوائلي بناءَ کان پوءِ ان بستي جي ڪوٽ ۽ عالم پناهه کي غالباً بهادر خان ثاني تعمير ڪيو، ۽ تعمير ۾ وڌيڪ واڌارو شايد سندس پٽ مبارڪ خان ۽ سندس پوٽي محمد صادق خان (اول) ڪيو. بهرحال شهر جي انهيءَ اوائلي دور جي سَنن سالن تي وڌيڪ غور جي ضرورت آهي.

دائود پوٽن ۽ ڪلهوڙن جي گهرو لڙاين ۽ ڪابلي- قنڌاري افغانن جي قبضي ۽ خرابي وارو دور (١١٢٥-١٢٣٩هه)

اوائلي بناءَ واري دور بعد هڪ سؤ سالن جي وڏي عرصي تائين هن شهر جي وڌيڪ تعمير ۽ آبادي ڪانه ٿي، بلڪ ويراني ٿي. جنهن جا ٻه سبب هئا: دائود پوٽن ۽ ڪلهوڙن جون پاڻ ۾ گهرو لڙايون، ۽ انهن جي نتيجي ۾ ڪابلي- قنڌاري افغانن جو شڪارپور شهر ۽ ڀڻي چوڌاري علائقي تي قبضو. هن دور جا حالات تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهن. مکيه واقعا هن طرح آهن:

(الف) مغلن طرفان سبي ۽ ڍاڍر جي نواب مرزا خان بعد سندس پٽ بختاور خان جي حملي ۽ هيس سببان، بهادر خان (ثاني) دائود پوٽري جو پٽ محمد مبارڪ خان شڪارپور کي ڇڏي هليو ويو. هو پهريائين لٽي ميران شاهه ۾ ۽ پوءِ ميرپور- اباوڙي پرڳڻي طرف 'قلعي پنهون خان' ۾ وڃي رهيو. ان کان پوءِ مغل شهزاده محمد معزالدين کي چاڙهي آيو ۽ بختيار خان جي مارجي وڃڻ کان پوءِ ٿي هو شڪارپور ۾ موٽي آيو.

(ب) ان کان پوءِ محمد مبارڪ خان ۽ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي وچ ۾ نفاق پيو ۽ لڙايون شروع ٿي ويون. ميان يار محمد جي وفات (١١٣١هه) بعد ميان نور محمد مغليه سرڪار کان خانپور ۽ شڪارپور جي جاگير جي سَنَد وٺي آيو ۽ قبضي وٺڻ لاءِ حملا شروع ڪيائين.

(ج) ۱۱۴۰ھ ۾ محمد مبارڪ خان جي وفات بعد سندس پٽ صادق محمد خان امير ٿيو. ۱۱۵۲ھ (۱۷۳۹ع) ۾ جڏهن نادر شاهہ سنڌ تي چڙهائي ڪئي تہ غالباً محمد مبارڪ خان نادر شاهہ جي رسائي ڪئي. نادر شاهہ جڏهن ميان نور محمد کي عمرڪوٽ ۾ سوگهو ڪري آڻ ميڃائي تہ سڄي آتر سنڌ ميان نور محمد جي قبضي مان ڪڍي تِن حصن ۾ ورهايائين ۽ مٿي اتر طرف چنڙ ۽ شڪارپور ۽ هيٺ ڏکڻ طرف لاڙڪاڻو ۽ سيوستان امير صادق محمد خان جي حوالي ڪيائين.

(د) غالباً ميان نور محمد جي صادق محمد خلاف هلايل حڪمت عملي سان پوءِ نادر شاهہ طرفان طهماسپ خان شڪارپور تي چڙهائي ڪري ان علائقي تي قبضو ڪيو. انهيءَ وچ ۾ صادق محمد خان بہ وڃي ايران پهتو ۽ اتان عسڪر علي خان کي چاڙهي آيو. ميان نور محمد وري بہ حڪمت عملي سان عسڪر علي خان کي صادق محمد خان خلاف بدظن ڪيو، جنهنڪري مدد ۾ آيل لشڪر صادق محمد خان تي سنہ ۱۱۵۹ھ (۱۷۴۶ع) ۾ شڪارپور تي حملو ڪيو. صادق محمد خان وڏي بهادريءَ سان مقابلو ڪيو، پر ۱۴-ربيع الاول ۱۱۵۹ھ تي مارجي ويو. انهيءَ حملي ۾ شڪارپور جي آبادي توڙي ڪوٽ قلعي کي وڏو نقصان پهتو.

(ھ) ان بعد شڪارپور تي ڪجهہ وقت لاءِ ميان نور محمد جو قبضو ٿيو، پر نادر شاهہ جي قتل ٿيڻ بعد احمد شاهہ ابدالي حڪومت جو وارث ٿيو. هن ميان نور محمد کي خطاب ڏنو، پر ميان صاحب شايد عهد نامي جي پوئواري نہ ڪئي جنهنڪري سنہ ۱۱۶۷ھ (۱۷۵۳ع) ۾ جڏهن احمد شاهہ سنڌ تي چڙهائي ڪئي تہ ميان نور محمد بہ سنڌ ڇڏي هليو ويو، جنهنڪري احمد شاهہ ابدالي شڪارپور وارو سڄو علائقو سبي سان لاڳو ڪري پنهنجي افغان حڪومت سان ملائي ڇڏيو.

(و) ڪلهوڙن جي آخري ڪمزور حڪمران ميان عبدالنبي جيئن سنڌ جو عمرڪوٽ وارو علائقو جوڌپور جي راجا کي ڏيئي ڇڏيو هو، تيئن شڪارپور ۽ پيو سڄو آتريون علائقو افغانن جي حوالي ڪندي ۽ پڻ وڏيڪ ڏن ڏيڻ جا دلاسا ڏيندي سنڌ تي افغانن جي لشڪر جا حملا ڪرايا. انهيءَ ڪري نہ فقط ملڪ ڦٽي ويو پر شڪارپور واري سڄي پرڳڻي تي ڪابلي قنڌاري افغانن جو قبضو مضبوط ٿي ويو. اهو قبضو احمد شاهہ ابدالي جي حملي واري سال ۱۱۶۷ھ (۱۷۵۳ع) کان شروع ٿيو ۽ ٽالپورن جي دور ۾ ويندي ۱۲۳۹ھ (۱۸۲۳ع) تائين ٽورو گهٽو هلندو آيو.

ٽالپورن جي دور ۾ شڪارپور جي آزادي، اوج ۽ عروج وارو دور (۱۲۳۹-۱۲۵۹ھ/ ۱۸۲۳ - ۱۸۴۳ع)

ٽالپورن جي دور ۾ وڃي شڪارپور شهر آزاد ٿيو ۽ پنهنجي اوج کي پهتو. ان دور جي تاريخ کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: (الف) شڪارپور شهر ۽ پرڳڻي کي افغانن جي قبضي مان آزاد ڪرائڻ وارو دور ۽ (ب) شهر شڪارپور جي اوج ۽ عروج وارو دور.

(الف) افغانن جي قبضي جو خاتمو. سنہ ١١٩٦ھ (١٧٨٢ع) ۾ ٽالپورن جي حڪومت قائم ٿيڻ سان، مير فتح علي خان جي عهد ۾ سنڌ جا اهي شهر ۽ علائقا، جيڪي ٻوين ڪمزور ڪلهوڙن حڪمرانن پر وارن حاڪمن کي ڏيئي ڇڏيا هئا، تن جي آزاد ڪرائڻ لاءِ قدم کنيا ويا. عمرڪوٽ جو علائقو جوڌپور جي راجا کان ڇڏايو ويو؛ ڪراچي قلات جي خان کان واپس ورتي وئي؛ اٻاوڙي ـ سبزل ڪوٽ وارو علائقو بهاول پور جي اميرن کان ورتو ويو؛ ۽ آخر ۾ شڪارپور وارو پرڳڻو ۽ شهر افغانن کان ڇڏايا ويا. البت شڪارپور تي ١١٦٧ھ کان وٺي ٽيهن سالن جي عرصي تائين افغانن جو قبضو رهيو هو، انهيءَ ڪري وڏي حڪمت عمليءَ سان ان کي ختم ڪيو ويو. پهريائين افغانن جي قبضي هيٺ آيل شڪارپور پرڳڻي جي حدبندي ڪئي وئي، ان بعد شهر شڪارپور جي چوڌاري سڄو پرڳڻو افغانن جي قبضي کان آجو ڪيو ويو ۽ آخر ۾ شهر شڪارپور مان افغانن کي اي دخل ڪيو ويو. انهيءَ تدبير ۽ حڪمت عملي جو اڳواڻ نواب ولي محمد خان لغاري هو. هن سلسلي ۾ جيڪي مکيه قدم کنيا ويا، سي مختصر طور هي هئا(١).

(١) سنہ ١٢٠٨ھ (١٧٣٩ع) ۾ ڪابل جو حڪمران زمان شاهہ سنڌ کان سالانہ ڍل اڳاڙڻ لاءِ لشڪر وٺي چڙهيو. سنڌ طرفان نواب ولي محمد خان کيس منهن ڏيڻ لاءِ روانو ٿيو. اتفاق سان پويان ڪابل ۾ فساد شروع ٿيا، جنهن ڪري زمان شاهہ وات تان ئي موٽي وريو ۽ شڪارپور جي سرحد تان فتنو ٽري ويو.

(٢) ١٢١١-١٢١٧ھ واري عرصي ۾ جڏهن نواب ولي محمد خان چانڊڪي (لاڙڪاڻہ) جو گورنر هو، تڏهن تائين شڪارپور وارو پرڳڻو، جيڪو افغانن جي هٿ هيٺ هو، تنهن جون حدون مقرر ٿيل ڪين هيون ۽ انهيءَ ڪري افغان فوجدارن چوڌاري پنهنجي ملڪ پيليو ڳاڏو. نواب ولي محمد خان سندن انهيءَ چڙواڳيءَ کي ٻنجي ڏيڻ لاءِ ڳڙهي ياسين لڳ، نوشهره اڙ ۾ وڃي پنهنجو سرڪاري ديرو قائم ڪيو ۽ ان کي ڪوٽ ڏياري مضبوط ڪيو. هن ديري وٽان هن پنهنجي مالي ۽ فوجداري انتظام جون حدون وڌايون، تان جو باقي شڪارپور شهر ۽ ان جي پسگردائي وڃي افغانن لاءِ ڇڏيائين.

(٣) سنہ ١٢١٨ھ (١٨٠٣ع) ۾ شاهہ شجاع ڪابل جو حڪمران ٿيو ۽ هن پئسي جي لالچ ۾ سنڌ تي چڙهايون شروع ڪيون. سنہ ١٢٢١ھ/١٨٠٦ع ۾ هو پنهنجي وزير شيرمحمد خان کي ساڻ ڪري ماليات وصول ڪرڻ لاءِ اچي شڪارپور پهتو ۽ نواب ولي محمد خان کيس قدري رقم ڏيئي راضي ڪري واپس موٽايو. سنہ ١٢٢٥ھ/١٨١٠ع ۾ وري ماليات وصول

(١) اسان ڪتاب "ڪلام فقير نواب ولي محمد خان لغاري" (ڇپايل سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ، ١٩٦٨ع) جي مقدمي ۾ انهن جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي. هيٺ ڏنل اقتباس ان مقدمي تان ورتل آهي.

ڪرڻ جي بهاني سان شاهه شجاع اچي شڪارپور سهڙيو. نواب ولي محمد خان وڏو دورانديش هو؛ هن ڏٺو ته جي شڪارپور جهڙي پُرفضا شهر ۾ ڪابل جي حاڪم اچي ديرو دمايو ته پوءِ منجهانئس جند ڪانهه ڇٽندي، سو فوري شڪارپور پهچي، ساڻس ملي دم دلاسا ڏيئي في الحال ڪيس ديره غازي خان ڏانهن ڪيئي ويو ۽ اتي ڪيس قدري رقم ڏيئي اڳتي آماڻي ڇڏيائين.

(۴) سنه ۱۲۲۹-۱۲۳۱هه (۱۸۱۴-۱۸۱۶ع) وارن سالن ۾ ڪابل جي محمود شاهه پنهنجي وزير فتح خان جي مشوري سان شڪارپور تي چڙهائي ڪئي. بهانو اهو هو ته افغانن طرفان مقرر ڪيل شڪارپور وارو نائب ڪين ماليات نٿو پهچائي. محمود شاهه پنهنجي لشڪر سان اچي ڍاڍر ۾ منزل انداز ٿيو، جتي قلات جو خان محمود خان پريان لشڪر وٺي اچي ساڻس شامل ٿيو. اتان اول امين الملڪ محمد رحيم خان افغان ڪي شڪارپور تي چاڙهي موڪليائون. نواب ولي محمد خان حالات جو جائزو وٺي راءِ ڏني ته طاقت جو جواب طاقت سان ڏجي. انهيءَ صلاح موجب مير ڪرم علي خان، مير مراد علي خان، مير سهراب خان ۽ مير ٺارو خان سنڌ جي متحده لشڪر سان اچي شڪارپور جي ويجهو منزل انداز ٿيا، جتي ڪين محمود شاهه جو پيغام ماليات لاءِ پهتو ۽ ان بعد شڪارپور مان محمد رحيم افغان جو قاصد آيو. مشوري بعد فيصلو ٿيو ته محمود شاهه ڏي خط لکيو وڃي ته جي صلح ڪندين ته صلح ڪنداسون ۽ جي جنگ ڪندين ته جنگ ڪنداسون، باقي محمد رحيم افغان جو قاصد موڪلڻ بي معنيٰ آهي، ڪيس خود حاضر ٿيڻ گهرجي. مير صاحبن طرفان نواب ولي محمد خان لغاري انهيءَ قاصد کي ساڻ ڪري شڪارپور پهتو. محمد رحيم مير صاحبن جي دربار ۾ اچڻ کان نٽايو، مگر نواب ولي محمد خان ساڻس ڳالهيون هلائي ڪيس مجبورا آڻي دربار ۾ حاضر ڪيو. ان بعد ڳالهيون هليون ۽ صلح لاءِ رستو صاف ٿيو، مگر مولاداد افغان شرارت ڪري ٺهيل ڪم کي ڦٽايو. انهيءَ تي سنڌ جو لشڪر جنگ لاءِ تيار ٿيو. محمود شاهه اهو ٻڌي، ڍاڍر مان پير ڇاڻا ۽ راجنپور وارو ڪس وٺي وڃي ديري غازي خان پهتو. اهو ٻڌي محمد رحيم افغان ميرن صاحبن کان موڪل گهري جا ڪيس ملي ۽ هو پاڻ سنڌ ڇڏي واپس وريو. انهيءَ تدبير سان بنا جنگ و جدل جي سنڌ جي سترسي ٿي. نواب ولي محمد خان هن موقعي تي اهم پارٽ ادا ڪيو، جنهن جو پنهنجي مثنوي 'هير- رانجهي' ۾ پڻ قدري تفصيل سان ذڪر ڪيو اٿائين.

(۵) سنه ۱۲۳۴هه (۱۸۱۹ع) ۾ وري شاهه شجاع اچي شڪارپور پهتو ته نواب ولي محمد خان ۾ اچي نوشهره ابڙي طرف منزل ڪئي. پوئتي ڪابل ڏانهن شاهه شجاع جي موٽڻ جون واهون بند هيون جو ڪابل تي محمد عظيم خان جو قبضو هو، انهيءَ ڪري هو ڪجهه ڪوڙي پڪا پس سال شڪارپور ۾ ويهي رهيو. نواب ولي محمد خان شڪارپور جي چوڌاري سڄي علائقي کي پوريءَ طرح پنهنجي ضابطي ۾ رکيو هو، مگر شهر شڪارپور ۾

ان جي نزديڪي پسگردائي ۾ شاهه شجاع ۽ سندس ماڻهو ڦرندا رهيا. جيئن ته ڪين مهمانن جي حيثيت هئي انهيءَ ڪري ڪين ڪجهه به ڪونه ٿي چيو ويو. بالآخر جڏهن شاهه شجاع ۽ سندس سپاهه شرافت جا ليڪا لتاڙي اشرافن جون لڄون ۽ ملڪيتون لٽڻ لڳا، تڏهن نواب ولي محمد خان رعايا تي ظلم ٿيندو ڏسي شجاع کي شڪارپور ڇڏائڻ جي تجويز اميرن جي آڏو رکي، جا منظور ٿي. ان موجب ١٢٣٦هه/١٨٢١ع ۾ نواب ولي محمد خان حيدرآباد طرفان ۽ ممو خان ٽالپور خيرپور طرفان پنهنجي فوجي دستن سان اچي شهر شڪارپور ۾ منزل انداز ٿيا، جنهن ڪري ڇڙواڳ افغانن طرفان رعايا کي ايذائڻ واريون حرڪتون بند ٿيون. ٻئي طرف سنڌ طرفان سڌو محمد عظيم خان سان تعلق قائم ڪيو ويو، جو فوج وٺي اتان چڙهيو. سنڌ جي متحده فوج به اميرن سان گڏ اچي نواب ولي محمد خان جي رٿيل تجويز موجب لاڙڪاڻي پهتي ۽ اتان وڏي اچي ميان شاهل محمد عباسي جي قبي وٽ ڇانوڻي هنيائون. شاهه شجاع به ٻريان محمد عظيم خان جو لشڪر ايندو ڏسي شڪارپور جي جند ڇڏي ۽ پنهنجي جان بچائڻ خاطر اچي سنڌ جي ڇانوڻي ۾ پناهه ورتي. محمد عظيم خان جي فوجي دستن اڳڀرائي ڪري پيشقدمي ڪئي جنهن کي سنڌ جي فوجي دستن ختم ڪري ڇڏيو. محمد عظيم خان کي پوءِ صلح ڪري پوئتي موٽڻو پيو؛ شاهه شجاع به سنڌ ڇڏي جيسلمير جي راهه وٺي لڌياني (پنجاب) ڏي روانو ٿيو.

(٦) نواب ولي محمد خان هائي شڪارپور شهر جي چوڌاري سڄي پسگردائي سنڌ جي انتظام هيٺ آڻي ڇڏي ۽ سوچيائين ته ڪنهن طرح شهر افغانن جي چنبي ڪان آزاد ڪرائجي. سنه ١٢٣٩هه/٢٣-١٨٢٤ع ۾ رحمدل خان افغان شڪارپور شهر جو ڪوٽوال هو، جنهن کي سندس پاءُ ۽ ڪابل جي امير شيردل خان پاڻ وٽ گهرائي ورتو. رحمدل خان پنهنجي طرفان عبدالمنصور خان کي شڪارپور تي مقرر ڪيو. ٿوري عرصي بعد، سڪن جو لشڪر اچي ديري غازي خان پهتو. مبادا اهو لشڪر سنڌ جو رخ ڪري، انهيءَ لاءِ ضروري هو ته سنڌ جي سرحد خصوصاً شڪارپور جي بچاءُ لاءِ انتظام ڪيو وڃي. اهو انتظام نواب ولي محمد خان جي حوالي ٿيو.

نواب صاحب اول پنهنجي هيڊ ڪوارٽر لاڙڪاڻي مان عبدالمنصور ڏانهن مؤثر مُراسلا موڪليا، ۽ کيس موقعي جي نزاڪت کان آگاهه ڪري سمجهائيندو رهيو ته افغان سردارن طرفان شڪارپور جو بچاءُ مشڪل آهي، انهيءَ ڪري بهتر آهي ته سڪن جي آڏو سِر جهڪائڻ بدران شڪارپور سنڌ جي حوالي ڪئي ته فوراً حفاظتي انتظام ڪيو وڃي. عبدالمنصور خان شهر خالي ڪرڻ بدران، نواب صاحب ڏي منٿ ميڙ جا خط بهاني طور لکيا ته سڪ شڪارپور تي حملو ڪونه ڪندا، ۽ ازانسواءِ شڪارپور جي ٻئي سڄي علائقي تي اڳ ئي اوهان جو قبضو آهي، ۽ صرف شهر واري چار ديواري باقي وڃي بچي آهي، جا اسان کان نه ڇڏايو ته بهتر آهي. نواب صاحب انهن حيلن ۽ بهانن کان متاثر نه ٿيو ۽ شڪارپور کي افغانن جي تسلط کان هميشه لاءِ آزاد ڪرائڻ لاءِ لاڙڪاڻي کان لشڪر وٺي هليو. نواب صاحب کي بخوبي معلوم

هو ته عبدالمنصور خان ۾ مقابلي جي طاقت ڪانه هئي، انهيءَ ڪري سپاهه ۽ پنهنجا خاص ماڻهو، جن ۾ ”دلاور خدمتگار“ برک هو، ساڻ ڪري اچي ”شاهي باغ“ ۾ لٿو، ۽ جمعي خان بارڪزئي سردار کي گهرائي عبدالمنصور خان ڏي چوائي موڪليائين ته هو پنهنجو خير سمجهي ته شهر خالي ڪري ڪابل ڏانهن روانو ٿئي. انهيءَ ڏمڪيءَ سان گڏ ”خدمتگار دلاور“ کي گهوڙي سوارن جي دستي سان شهر ۾ موڪليائين ته سنڌ جي حڪومت طرفان قبضي جو اعلان ڪري، ۽ ڪوتوالي توڙي دروازن جي چوڪين تي پنهنجا ماڻهو مقرر ڪري. ٻئي ڏينهن نواب صاحب پنهنجن سپاهين جي هڪ خاص دستي کي وردي ۽ سروپاءِ سان سينگاري هٿيار بند ڪري موڪليو ته وڃي شهر ۾ گشت ڪن، ۽ ماڻهن کي همٿائين ۽ اطمينان ڏيارين ته افغانن جو تسلط ختم ٿي چڪو آهي. خدمتگارن پوري رعب تاب سان گشت ڪيو ۽ تاريخ ”تازه نواي معارڪ“ جي مؤلف منشي عطامحمد جي لکڻ موجب اکين جا اشارا ڏيندي عليٰ الاعلان ٻئي چيائون ته:

واه شڪارپورا! واه شڪارپور!

يلا يلا مار مار پنداسون ڙي!

رئيسن جي سرن جي سلامتي هجي!

محض انهيءَ رعب تاب جي حڪمت عملي سان عبدالمنصور خان جا حوصلا پست ٿي ويا ۽ ٽئي ڏينهن ٽپڙ ٻڌائين. پاڻ هلي اچي نواب صاحب کي شاهي باغ ۾ مليو. نواب صاحب ڪيس مروت سان پيش آيو، پر نوري شهر ڇڏڻ لاءِ تاڪيد ڪيائينس، جنهن تي نواب صاحب کان ڳڙهي ياسين وڃڻ لاءِ اجازت ورتائين ته اتي وڃي سامان سڙو سنياري ڪابل روانو ٿئي. ڪيس اها اجازت ملي. ڳڙهي ياسين ۾ سندس مڙي مس تيار ٿي ته نواب صاحب طرفان سنڌ ڇڏڻ جو حڪم نامو پهتس ۽ لاچار ٿي روانو ٿيو. بقول منشي عطامحمد: ”شڪارپور جيڪا سالن جا سال خراسان (ڪابل) جي حڪمرانن جي يار دلخواه رهي هئي، انهيءَ معشوق جي جدائي ۾ هو ڳوڙها ڳاڙيندو، سينو پٽيندو، ڪپڙا ڦاڙيندو، افسوس ڪندو ٻئي ويو.“

(ب) شڪارپور شهر جو اوج ۽ عروج. ٽالپور اميرن جي حڪومت قائم ٿيڻ بعد، سن ١٢١١هه (١٧٩٦ع) کان وٺي، پهريائين لاڙڪاڻي جي گورنر جي حيثيت ۾، ۽ ان بعد سنڌ جي وزيراعظم جي حيثيت ۾ نواب ولي محمد خان درجي بدرجي شڪارپور جي افغان انتظاميه تي دٻاءُ وجهڻ شروع ڪيو، جنهنڪري هنن جي چيره دستي ۽ من ماني وارو پنجيتاليهن سالن کان (١١٦٧-١٢١١هه) جو دور ختم ٿي ويو. ١٢١١-١٢١٧هه وارن پنجن سالن ۾ شڪارپور شهر ۽ پسگردائي وارو علائقو، جيڪو افغان عملي جي هٿ هيٺ رهيو، تنهن جي حدبندي ٿيڻ ساڻ افغان عملي جو عمل دخل، سنڌ جي انتظاميه جي گهيري ۾ اچي ويو، انهيءَ ڪري شڪارپور شهر توڙي چوڌاري ٻي آبادي کي وڏو ڏيڍ ۽ آسرو ٿيو. ڪين سنڌ جي حڪومت جي پشت پناهي ملي وئي. نوشهره ابڙي ۽ ترائي وارو پرڳڻو جيڪو سنڌ جي حڪومت ۾ شامل هو، تنهن جي آبادي وڌي، جنهنڪري اتر طرف شڪارپور ته ڏکڻ طرف لاڙڪاڻي جا شهر واپار جا مرڪز بڻيا.

شڪارپور جي سيٺين ڪي افغانن سان واپار جو تجربو ٿي چڪو هو، ۽ جيئن ئي ڪين افغان حڪمرانن جي زبردستي ۽ ڦرلٽ ڪان نجات ملي تہ افغانستان طرف واپار وڌيو. ٽالپورن جي دور ۾ سنڌ جي حڪومت طرفان خاص طرح واپارين کي سڀ سهولتون ڏيڻ ۽ همٿائڻ ۽ آزاد تجارت واري پاليسي سببان تجارتي ڪاروبار ترقي ڪئي. سن ١٢٣٩ هہ (١٨٢٣-٢٤) کان وٺي شڪارپور شهر بہ سنئون سڌو سنڌ جي حڪومت ۾ داخل ٿي ويو، جنهنڪري ٽالپورن جي دور جي ايندڙ ويهن سالن واري عرصي ۾ شڪارپور شهر جي واپار جو دائرو هڪ طرف بلخ ۽ بخارا تائين تہ ٻئي طرف هرات ۽ مشهد تائين وڌيو.

انتظامي طور، ٽالپورن جي دور ۾ شڪارپور کي خاص اهميت ڏني ويئي. ٻهريائين اتي جي انتظام جو اعليٰ اختيار نواب ولي محمد خان جي هٿ ۾ رهيو، جو ساڳئي وقت سنڌ جو وزيراعظم هو، ان بعد سنڌ جي ٻئي وزير آغا اسماعيل شاهہ جو فرزند آغا ڪاظم شاهہ شڪارپور جو گورنر مقرر ٿيو ۽ ان ڪان پوءِ نواب عالم خان مري انتظام سنڀاليو. انهيءَ اعليٰ درجي جي منتظمن، ادبين ۽ محب وطن خادمن (١) جي نگراني هيٺ شهر شڪارپور سگهوئي پنهنجي اوج ۽ عروج کي پهچي ويو. شهر جي آبادي وڌي، شهر جي عالم پناهہ ۽ ان جي دروازن جي نئين سر مرمت ۽ تعمير ٿي. قافلن لاءِ ڪاروان سراءِ تعمير ٿي ۽ آبپاشي جي اعليٰ انتظام سان شهر شڪارپور باغات جو مرڪز بنجي ويو.

سڀ ڪان وڏو واڌارو تعليم ۾ ٿيو، جڏهن ڪان شاهہ فقيرالله علوي (وفات ١١٩٤ هہ) شڪارپور ۾ پنهنجو تڪيو ڪيو هو، تڏهن ڪان وٺي شڪارپور ۾ اعليٰ تعليم ۽ تصنيف جو تڏو لڳو، جيڪو پوءِ ٽالپور اميرن واري دور ۾ وڌي وڻ ٿيو. نواب ولي محمد خان توڙي آغا ڪاظم شاهہ پنهنجي دور جا وڏا اديب ۽ شاعر هئا ۽ سندن شڪارپور ۾ اچڻ ۽ انتظام سنڀالڻ سان ادبين ۽ شاعرن جو وڏو قدر ٿيو. آخوند صاحبڏنو، جيڪو هن دور ۾ شڪارپور جو هڪ وڏو ذهين عالم، شاعر ۽ قاضين واري مسجد ۾ مدرسي جو استاد هو، تنهن نواب ولي محمد خان جي انهيءَ حسن انتظام کي غائبانہ داد ڏنو، جنهن سان سڄي ملڪ توڙي شڪارپور شهر ۾ رونق ۽ تازگي اچي وئي هئي. بقول آخوند صاحبڏنو:

باز در عالم نواي تازگي را برتري ست
در همه آفاق انواع طرب را رهبري ست

شڪارپور جي مڪتبن ۽ مدرسن وڏا عالم، اديب ۽ شاعر پيدا ڪيا ۽ پڻ تجارتي ترقي سببان شهر جي صفائي ۽ سهڻائي ۾ رونق اچي وئي ۽ چوڌاري باغات جي گلزاري لڳي وئي. اندازا ١٢٤١-١٢٤٥ هہ واري عرصي ۾ آغا ڪاظم شاهہ بہ سال شڪارپور ۾ گورنر ٿي رهيو ۽ شهر جي اندروني رونق، شهر جي سهڻن ماڻهن، شهر جي گلستانن ۽ بلبلن بابت يادگار شعر چيائين تہ:

---

(١) نواب ولي محمد خان سن ١٢٤٧ هہ ۾ وفات ڪئي. آغا ڪاظم شاهہ ۽ نواب عالم خان مري ٻئي "ڪرڙي واري جنگ" ۾ شعبان ١٢٤٩ هہ ۾ شهيد ٿيا.

شڪارپور عجب جاي خوب رويان است

مقام و منزل و ماواي عندليبانست

نه موسم گل و فصل بهار باشد ليڪ

به هر طرف ڪه نظر مي ڪنم گلستانست

آخوند صاحبڏنو محمد عارف صنعت ۽ پيا انهيءَ دور ۾ فارسي جا اديب ۽ شاعر هئا ۽ جيتوڻيڪ ۱۲۵۹ھ (۱۸۴۳ع) ۾ انگريزن جو سنڌ تي قبضو ٿيو، مگر اڳين آزادي واري دور ۾ قائم ٿيل علمي درسگاهون ۽ علم ادب واريون محفلون چاليهه سال ڪن پوءِ ويندي ۱۸۸۰ع تائين، هلنديون آيون. فارسي جي اديب ۽ شاعر مرزا احمد علي قلاتي، جيڪو مارچ ۱۸۷۷ع ڌاري ڪجهه وقت لاءِ اچي شڪارپور ۾ رهيو هو، تنهن ان وقت جي شهر جي پُرفضا رونق ڪان متاثر ٿي سهڻو شعر چيو، جنهن ۾ شڪارپور کي بهشت ۽ گلشن ڪري سڏيائين:

بهشت روئي زمين گلشن شڪارپور است

نگار خانهٔ چين گلشن شڪارپور است

بقصر هاي فراوان و گلرخان وفير

بباغ خلد برين گلشن شڪارپور است

اگر ز روضه سيشو سواد گفتندي

يقين شدم ڪه همين گلشن شڪارپور است

هزار همچو جهاندار و بهرور بانو

با بين ڪه درين گلشن شڪارپور است

انگريزن جي سنڌ تي غاصبانه قبضي ۽ شڪارپور جي زوال وارو دؤر (۱۸۴۳-۱۹۴۷ع)

۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ تي غاصبانه قبضو ڪيو، جنهن سان سنڌ جي پنهنجي آزاد حڪومت ختم ٿي ۽ غلامي وارو دور شروع ٿيو. انگريزن ڪي سدارا واڌارا آندا، پر ان سان گڏ سنڌ جي اڳين حڪمرانن خلاف پروپيگنڊا جو طوفان جاري ڪيو، ۽ پنهنجي سامراجي حڪومت کي سونهري ثابت ڪرڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي. وقت گذرڻ سان، سڄي سنڌ، توڙي سنڌ جو هر ڳوٺ ۽ هر شهر غلامي جي زنجيرن ۾ قابو ٿي ويو ۽ ماڻهن جا ذهن بدلجي ويا، ايتريقدر جو سنڌ ۾ انگريزن جي پڙهايل چاڙتن پنهنجن ملڪي حڪمرانن ۽ پنهنجن ملڪي ماڻهن خلاف گلا جا دفتر پريا ۽ انگريزن جي تعريف ۾ قصيدا ڳائڻ شروع ڪيا. انگريزن اچڻ سان سنڌ جي اڳين آزادي واري دؤر جا تعليمي ۽ انتظامي مرڪز ڊاهڻ شروع ڪيا. پنهنجي حڪومت جو مرڪز ڪراچي ۾ قائم ڪيائون ته جيئن سنڌ جي اڳين گادي جي شهر حيدرآباد جي اهميت ختم ٿئي. اهڙيءَ طرح لاڙڪاڻي ۽ خاص طرح شڪارپور جي اهميت کي ختم ڪيائون. سنڌ جي مٿين اترئين سرحد بند ڪيائون، جنهنڪري تجارتي مرڪز جي حيثيت ۾ شڪارپور جي اهميت ختم ٿي وئي ۽ ڪاروان سيراءِ کنڊر بنجي ويو.

سن ۱۸۸۳ع ۾ ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر شڪارپور مان بدلائي سکر ۾ آندائون، جنهنڪري انتظامي طور سان پڻ شڪارپور جي مرڪزي اهميت ختم ٿي وئي. شڪارپور جا مڪتب ۽ مدرسا بند ٿي ويا، ۽ فارسي علم ادب وارو گلشن ڦٽي ويو. شهر جا معزز گهراڻا دربدر ٿي ويا. البت شاهوڪار سيٺين انگريزن جو ساٿ ڏنو، جن کين پڙهايو، واپار ۾ وڌايو ۽ شهر جو مالڪ بنايو.

هڪ سؤ کن سالن کان پوءِ انگريزن جي آخري دور ۾ شهر جي ڪن مسلمان گهراڻن جا فرد وڏي چڱن عهدن تي پهتا. مرحوم الله بخش سومرو پهريون بيدار مغز مدبر هو، جنهن جي سياسي طاقت ۾ اچڻ سان هتان جي مسلمان باشندن کي به تقويت ملي.

حقيقت ۾ شڪارپور کي ڪنهن حد تائين پنهنجو اڳيون تاريخي مقام جولاءِ ۱۹۷۷ع کان مليو آهي، جڏهن کان وٽي شڪارپور کي ضلعي جو درجو مليو آهي، ۽ شهر شڪارپور ان ضلعي جو انتظامي مرڪز ٿيو آهي. انهيءَ لحاظ کان اوهان ’جشن شڪارپور‘ ملهائڻ ۾ نه فقط حق بجانب آهيو، پر هڪ تاريخي ڪردار ادا ڪري رهيا آهيو. پبليڪيشن ڪميٽي جي ڪوشش قابل مبارڪباد آهي، جو جشن شڪارپور جي جلسن ۾ پڙهيل مقالن کي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيو ويو آهي.

جيئن ته شڪارپور هڪ تاريخي شهر آهي، انهيءَ ڪري ضروري آهي ته هن نئين ضلعي جي انتظاميه، ميونسپالٽي توڙي شهرواسين طرفان هن شهر جي قديم آثارن کي جيترو ٿي سگهي اوترو جلد محفوظ ڪيو وڃي ۽ انهن جاين تي يادگار ڪتبا هڻايا وڃن. انهيءَ سلسلي ۾ آءٌ هيٺين آثارن ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ ضروري سمجهان ٿو:

(۱) دائودپوٽن جي قبرستان، خاص طرح صادق محمد خان جي قبر لڳ ڪتبو هڻايو وڃي. قبرستان جو اڳاٽو تفصيل هن طرح آهي:

محله استوارٽ گنج سٽي سروي چڪ نمبر ۵، لمبر شمار ۹۵، ميونسپل نمبر ۱۵۵، قبرستان ـ نمبر شمار ۸۷، ميونسپل نمبر ۲۲، سٽي سروي نمبر ۱۵۱ قبرستان ـ نمبر شمار ۶۰، سٽي سروي نمبر ۹۵، قبرستان جو حاطو.

(۲) شهر جي عالم پناهه کي جيڪي دروازا هئا، انهن مان هڪ ـ ٻه دروازا اصل حالت ۾ محفوظ ڪيا وڃن، پر سيني دروازن وارين جاين تي انهن دروازن جي نالن جا يادگار ڪتبا هڻايا وڃن.

(۳) نواب ولي محمد خان شهر شڪارپور کي آخري طور افغانن جي چنبي مان آزاد ڪرايو. ان موقعي تي هو شاهي باغ ۾ منزل انداز ٿيو هو، جتي ڪنهن موزون جڳهه تي يادگار ڪتبو هڻايو وڃي.

(۴) ڪاروان سراءِ جي ڪم از ڪم هڪ ديوار ۽ دروازي جي حفاظت ڪئي وڃي، ۽ پڻ اتي هڪ يادگار ڪتبو هڻايو وڃي.

اهڙيءَ طرح ٻين تاريخي يادگارن جي حفاظت لاءِ مناسب قدم کنيا وڃن.

(”جشن شڪارپور“ جي ڪارگذاريءَ تي مشتمل تحقيقي ڪتاب ”شڪارپور ـ ماضي ۽ حال“، مرتب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، جي رونمائي جي اجلاس، ۲۶-اپريل ۱۹۸۴ع ۾ ڪيل خطاب).

سنڌي ونٿپتي ڪوش

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

سنڌي ٻوليءَ جي لفظن کي ٻوريءَ ريت پروڙڻ لاءِ جيڪي ڪتاب شايع ٿيا آهن، تن مان "ونٿپتي ڪوش" ٻه هڪ تحقيقي ڪتاب آهي. جيتوڻيڪ ساڳئي موضوع تي ١٨٦٦ع ۾ پادري شرٽ جو ننڍڙو ڪتاب "اکر ڌاتو" (٤٤ صفحن جو) ٻه شايع ٿيل آهي، پر ونٿپتي ڪوش جو ادبي ۽ تحقيقي رتبو مٿي آهي. فاضل مصنف جهمٽ مل نارومل وسٽائي، نائب ماستر شڪارپور هاءِ اسڪول، سنسڪرت جو ڄاڻو هو، جنهنڪري سنسڪرت جي ڌاتن (Roots) ۽ لفظن جو اونهو اڀياس ڪري، منجهانئن نڪتل سنڌي لفظ نهايت ڇنڊڇاڻ سان پنهنجي تصنيف ۾ ڏيکاريا آهن. اهڙا ڪتاب ايندا رهن ها ته سنڌي لفظن جي بڻ بنياد کي سمجهڻ ۾ سولائي ٿئي ها.

"ونٿپتي ڪوش" جهڙو ڪارائتو ڪتاب، شايد ئي وري شايع ٿئي؛ ڇاڪاڻ ته اِن تَرَ ۾ تحقيق ڪرڻ وارا گهٽي ڀاڳي آٿي ويا ۽ باقي جيڪي رهيا آهن، سي وري ساهي منجهائي نٿا سگهن. بنده جو "سامي ڌاتو ڪوش" ٻه ان طرز جو ڪتاب سمجهڻ کپي. جيڪڏهن ان ڏس ۾ ڪو عالم توڪل جو ترهو ٻڌي، سنڌي ٻوليءَ جي عميق بحر ۾ ڪاهي پوندو ته يقينا ڪاميابي سندس قدم چمندي.

جهمٽ مل جا ٽي ڪتاب نظر اچن ٿا، جن ۾ هُن سنڌي لفظن تي ڪافي بحث ڪيو آهي:

١- سنڌي ونٿپتي ڪوش ١٨٨٦ع

The Dictionary of Sindhi Derivatives.

٢- سنڌي ٻوليءَ جو گرامر ١٨٩٢ع

A New Grammer of Sindhi Language.

(سنڌ جي ٽريننگ ڪاليج جي پڙهندڙن ۽ ڇهين درجي جي اميدوارن لاءِ.)

٣- شاهه جا بيت ١٨٩٥ع

مشڪل تي رڪيل. متن ٦٧ صفحا. ٦٩ صفحي کان ١٦١ صفحي تائين لفظن جي معنيٰ ۽ تشريح.

انهن ڪتابن مان "ونٿپتي ڪوش"، سنڌي ادبي بورڊ ڇپايو آهي. اگرچه ننڍو آهي، پر نج سونَ جو ڳنڍو آهي، جنهن لاءِ مصنف جهمٽ مل لکي ٿو:

"آءٌ ڀانيان ٿو ته گهڻو ڪري سڀ ماڻهو قبول ڪندا ته اشتقاق جي ڪتاب جو گهڻو احتياج آهي، نه رڳو سنڌي ۽ انگريزي مڪتبن جي درجن ۾ اشتقاق امتحان

جو ياڱو آهن... پر عام پڙهندڙن کي به ڪهڙو فائدو ڪندا، ڇوجو جڏهن خبر پئي ته فلاڻو لفظ، فلاڻي مُول مان نڪتل آهي، تڏهن سُڌ لکڻ ۽ سُڌ پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ جي وات اچي ويندي ۽ سُڌ آرٿ جي به خبر پوندي. ڪيترن لفظن جو غلط لکڻ ۽ غلط اچارڻ مون گهڻا ڀيرا ڏٺو ۽ ٻڌو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ اهڙي ڪتاب جي اڻهوندائيءَ ۾، هن ڪتاب جي تيار ڪرڻ جو آءٌ ٻيو ڪهڙو سبب ڏيان؟ ان جو احتياج ئي سبب ڪافي آهي."

وڌيڪ لکي ٿو:

"توڙي هن ننڍڙي ڪتاب ناهڻ ۾ پنج ورهيه لڳي ويا آهن، ته به مون کي پڪ آهي ته منجهس گهڻيئي ڇڪون آهن، ڇوجو انهيءَ قسم جي هيءَ پهرين ڪوشش آهي."

"وُتپتي ڪوش" کي سال ٽريننگ ڪاليج لاءِ درسي طور منظور ٿيل هو.

سنڌي وُتپتي ڪوش=وُيُتپتِ=اشتقاق+ڪوش=لغت، ڊڪشنري.

يعني جيڪي سنڌي لفظ، سنسڪرت ٻوليءَ مان نڪتا آهن، تن جي اشتقاق جو ڪتاب. "وُتپتي ڪوش" گويا سنڌي لفظن جي مستند لغت آهي، جنهن ۾ هي ٽي ڳالهيون نظر اچن ٿيون:

١- لفظن جا ماخذ ۽ اشتقاق.

٢- درست تلفظ.

٣- لغت لکڻ جو اهڃاڻ.

١- پِرِي=پيار ڪرڻ. (پهريون ڇاپو ١٨٨٦، ص ٣٦، ٻيو ڇاپو ص ١٩) "پِرِي" ڌاتو آهي، جنهن مان هيٺيان لفظ نڪتل آهن:

پيار، پيارو، پرين، پِريَ، پريتِ، پريتوان، سُپرين، پيِيُ، پريتم، پريم، پربهي، پريتڻو، پِري.

مٿيان تيرهن لفظ "پِرِي" مان نڪتل آهن، جن مان ٻن لفظن- سپرين ۽ پريتم- کي ڏسون ٿا.

"سپرين" جو اشتقاق: سُ×پرِين.

"پرين"، سنسڪرت جي "پِرِي" ڌاتو مان نڪتل آهي. "پرين" ۾ "س" اڳ ڪري "سپرين" ٿيو. "س" اڳياڙي (Prefix) آهي، تنهنڪري "سپرين" جي معنيٰ ٿي: سُ=چڱو+پرين=پيارو يعني محبوب.

"پريتم" جو ڌاتو آهي "پِرِي". اشتقاق هن طرح ٿيندو:

پريتم=پِرِيتَ+"تَمِ" پڇاڙي (Suffix) آهي، جا مبالغي جي نشاني آهي، تنهنڪري "پريتم" جي معنيٰ ٿيندي: وڌ ۾ وڌ پيارو.

مٿين ٻن لفظن- سپرين ۽ پريتم- ۾ "اڳياڙي" ۽ "پڇاڙي" آيل آهي.

٢- اسان ڪيترن لفظن جا غلط تلفظ ڪندا آهيون. مثلاً: "رَخنو" کي "رُخنو"، "نَقص" کي "نُقص"، "حُسام" کي "حِسام" وغيره. اهڙيءَ طرح سنڌي لفظن جا به غلط تلفظ هلن ٿا. مثلا "ٻَشيِهل" معنيٰ نانگ.

درست تلفظ آهي: ٻشيهتل.

بشيهل < وشيهتل < وشيهترَ = وش = وهُ، زهر + هترَ = ڪٽندڙ.

ڪالي نانگ ٻشيهتل والي، زلفان ڇتلي ڇتلي. (سچل).

سنسڪرت "وشيهترَ" کي، اسان جي شاعرن ۽ سگهڙن پنهنجي شعر ۾ "وسيهتر" به ڪم آندو آهي.

وارَ وسيهتر وينگس جا، پرُون پتونرَ پتونگ. (طاهر).

شاهه ڪريم پنهنجي شعر ۾ "ٻيهڙو" لفظ ڪم آندو آهي:

ٻاڻياريءَ سر ٻيهڙو، جترَ تي پکي جئن،
اسان سڄڻ تئن، رهيو آهي روح ۾.

عام طرح "ٻيهڙو" ڪري پڙهندا آهن.

ٻيهڙو = ٻه گهڙو = ٻہ گهڙا يا دلا.

ٻيهڙو = "ٻه" سنسڪرت "دوِ" + گهڙو "سنسڪرت" گهٽَ" + "او" پڇاڙي = ٻہ دلا.

سوال ٿو اٿي ته "ٻهروپي" لفظ ۾ "ب" کي "زير" اچڻ کپي يعني ٻهرُوپي.

پر اسان ٻهرُوپي چوندا آهيون، جو درست آهي. اهو انهيءَ ڪري، جو "ب" اڪر اڪيلو نه، پر "ه" سان گڏيل آهي يعني ٻهه + رُوپي.

"ٻهروپي." سنسڪرت "ٻهُ" = گهڻو + رُوپ = شڪل. گهڻا روپ ڌاريندڙ يعني ٺڳ، مڪار.

اسان وٽ "ٻهڙو" به لفظ آهي، جو ڪتي جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي.

ٻهڙو. سنسڪرت. ٻهُ = گهڻو + ٻڪ = ڀونڪڻ + "ڙو" پڇاڙي، يعني گهڻو ڀونڪندڙ.

اهڙي ڪتي مان ڪا غزا ڪانہ ٿيندي، رڳو ڀونڪندو ۽ ڏڪندو رهندو.

ويني شهر وڪڙي ۾، ويو والئوءَ جو وهڙو،
والئو اٿين ڏکي جهنگ ۾، جئن ڪتو ٻهڙو.

٣- لغت لکڻ جو اهڃاڻ.

الف.

ڀرُ = ڌاريو، اوڻتو، ٻيو.

ڀرُ پنهنجو نه ٿئي، توڙي لٿي ڏينس گهرُ،
ڪانهُ، ڪمند نه ٿئي، توڙي ڪريءَ چاڙهي ڪرُ.

ڀرُ = گڏ ريل سال.

جهمٽ مل جو خيال آهي "ڀرُ" لفظ جون مختلف معنائون، هڪ هنڌ گڏي نہ لکجن، پر ڌار ڌار، جئن مٿي ڏيکاريل آهي. انهيءَ جو سبب اهو آهي، جو ٻنهي "ڀرُ" لفظن جا بنيادي لفظ، الڳ الڳ آهن:

پَرُ. سنسڪرت. پَرَ = پرائو، ڌاريو.
پَرُ. سنسڪرت. پَرُتُ = گذريل سال.

ب.

پَٽُ = ميدان. سنسڪرت. پَٽَڪَ.
پَٽُ = پردو. سنسڪرت. پَٽَلَ.

آود يا پَٽُ لاهي، سامي ڏسي ڪينَ ڪي. (سامي)

پَٽُ = ريشم. سنسڪرت. پَٽ.
پَٽُ = پَرِچ، ڌاتوءَ جي سنهي پَٽي. سنسڪرت. پَٽرَ.

مطلب تہ هڪجهڙا لفظ (صورتخطي ۾) هجن تہ سندن بنيادي لفظن ڪي خيال ۾ رکي، ڌار ڌار معنائن سان لکجن.

هينئر سرڳواسي جهمٽ مل جي تصنيف تي نظر وجهون ٿا:

١- "سُرُ" ڌاتو مان نڪتل لفظ:

مرڻ، مارڻ، مرتو، مرٽو، مار، موت، مارڪو، آمَرُ، آمرت......

(پهريون ڇاپو ١٨٨٦ع ص ٤٥- ٻورڊ ڇاپو ص ٢٢)

"موت" عربي لفظ آهي ۽ نہ سنسڪرت، جنهن مٿي ڏيکاريل آهي.

٢- "ڪَٽل" سنسڪرت لفظ مان نڪتل لفظ:

ڪَٽلَ، ڪَٽلو، ڪلڙي، ڪَٽلڙُ، ڪَٽلِي، ڪليٽو، ڪَٽلتر.

(پهريون ڇاپو ص ٨٩- ٻورڊ ڇاپو ص ٤٠)

ٻيا سڀ لفظ قبول ڪجن ٿا، باقي "ڪليٽو" تي اعتراض آهي، ڇاڪاڻ تہ "ڪليٽو" يا "ڪَريٽو" عربي لفظ "خَرلطة" جي بگڙيل صورت آهي.*

٣- "ٻرُوَدِ" مان نڪتل لفظ:

ٻوڙهو، ٻوڙهائي، ٻوڙهاڻ، ٻيدو، ٻيدائي، ٻيداپڻ.

(پهريون ڇاپو ص ١٣٢- ٻورڊ ڇاپو ص ٥٦)

ٻوڙهو، ٻوڙهائي ۽ ٻوڙهاڻ واقعي "ٻرُوَدِ" مان آهن، پر ٻيدو، ٻيدائي ۽ ٻيداپڻ لفظ اتان نڪتل نہ آهن.

ٻيدو. سنسڪرت "وِرِدِ" مان آهي.●

٤- "مُدگَرَ" مان نڪتل لفظ:

---

* ٻيلسري. گجراتي- انگلش ڊڪشنري- ص ٣٠٩- سال ١٩٠٥- احمدآباد.

● ڊاڪٽر رام سروپ. آدرش هندي- سنسڪرت ڪوش. ص ٤٢٣- سال ١٩٧٩- چوکنيا بنارس.

مگرو، مگري، متر کو، متر کي، متهرو.

(ٻهريون ڇاپو ص ١٤٣ - ٻورڊ ڇاپو ٦٠)

اسان جي خيال موجب، "متر کو"، إن َ ڪَل َ جو لفظ نه آهي، پر عربي لفظ "ميطرقه" جي بگڙيل صورت آهي.

٥- "يَنٽر" مان "سَنجتَ" نڪتل آهي.

(ٻهريون ڇاپو ص ١٤٥ - ٻورڊ ڇاپو ٦١)

سنجت=سنج+"آت" پڇاڙي. نسبت جي نشاني.

سنج مصدر سَنجڻ. مراٺي سَنجني (١) سنسڪرت "سَنجنا." ڌاتو يا بنياد سَنسُج=وجڻ.(٢)

سنجت= تياري، سَنبتَ.

"سنجت" جون ٻيون معنائون به آهن: سامان، ٺاهه ٺُوهه، جوڙجڪ وغيره.

"سنجت" جي بنيادي معنيٰ آهي: وجڻ.

تياري يا سنبت ۾ "وجڻ" جو مفهوم سمايل آهي. تياري يا سنبت ڪانپوءِ ضرور وڃڻو پوندو. مثلاً. مسافري تي وجڻ، جنگ تي وجڻ وغيره.

بهرحال، جهمٽ مل، "ونٽيتي ڪوش" لکي، سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي خدمت ڪئي آهي، جا زنده رهڻ جي قابل آهي.

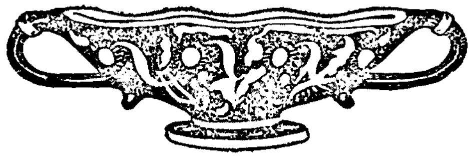

---

(١) جي- ٽي- مولسورٿ. مراٺي- انگلش ڊڪشنري ص ٨١٠- سال ١٨٥٧- بمبئي.

(٢) ايچ- ايچ. واسن. سنسڪرت- انگلش ڊڪشنري ص ٧٥١- سال ١٨٧٤- ڪلڪتو.

ڪشمير شناسي

ڊاڪٽر غلام علي الانا

مان ”ڪشمير شناسي“ جي عنوان هيٺ منعقد ٿيندڙ هن سيمينار تي آزاد ڄمون ۽ ڪشمير جي حڪومت ۽ آزاد ڄمون ۽ ڪشمير يونيورسٽي جي وائيس چانسيلر صاحب کي دل جي گهراين سان مبارڪون پيش ڪريان ٿو. ڊاڪٽر طاهر صاحب وڏيءَ همت ڪان ڪم ورتي هن سيمينار جو اهتمام ڪري اداره ڪشمير شناسي کي روشناس ڪرائڻ ۾ هڪ اهم قدم کنيو آهي.

اٿڻ سنڌو ماٿر جي علم ادب سان زرخيز ۽ تهذيب ۽ تمدن سان مالامال خطي ضلعي ٿتي جو رهواسي آهيان. منهنجي دلچسپي جا خاص موضوع هي آهن: عام لسانيات، Anthropological Anthropology, Linguistics، ثقافت، تاريخ، ادبيات ۽ سنڌ شناسي (سنڌ الاجي). لسانيات جي هڪ شاگرد جي حيثيت سان اٿڻ واديءَ ڪشمير جي ٻولي ۽ ثقافت جو ايترو گهڻو اڀياس ته نه ڪري سگهيو آهيان، پر مون هي ضرور محسوس ڪيو آهي ته واديءَ ڪشمير جي ٻولي، تهذيب ۽ تمدن ۾ منهنجي موضوعن متعلق بي شمار خام مال موجود آهي.

واديءَ ڪشمير منهنجي نظر ۾ واديءَ سنڌ جيان (اوپن ايئر ميوزم) Open Air Museum آهي، جنهن جي ڊاڪومينٽيشن Documentation ۽ جنهن جي متعلق تحقيق ڪرڻ جي بيحد گهڻي ضرورت آهي. خصوصاً ڪشميري ٻولي هڪ اهڙي ٻولي آهي، جيڪا پاڪستان جي ٻولين سان عموماً ۽ واديءَ سنڌ جي ٻولي خصوصا سنڌي ۽ پنجابي ۽ سرائڪي ٻولين سان لسانيات جي نقطہ نگاهہ کان گهڻي مشابهت رکي ٿي. هيءَ هڪ اهڙي ٻولي آهي جيڪا پنهنجي صورتخطي، مفردات، لفظ ۽ محاورا بدلائيندي رهي آهي. اها هڪ زنده ٻوليءَ جي نشاني آهي. هن ٻوليءَ کي ڪنهن به دور ۾ سرڪاري سرپرستي به حاصل نه رهي آهي، ان جي باوجود به هيءَ ٻولي هميشه ارتقا جون منزلون طئہ ڪندي رهي آهي، يعني هيءَ ٻولي هر دور ۾ ارتقا پذير رهي آهي. هن ٻوليءَ جي زنده هجڻ جو سڀ کان وڏو ثبوت هيءُ آهي ته هن کي نه ته سنسڪرت ۽ پالي ٻوليون هضم ڪري سگهيون ۽ نه وري هيءَ ٻولي فارسي ۽ عربي ۾ مدغم ٿي وئي. هيءَ ٻولي پنهنجي هڪ سڃاڻ (ساخت) Structure رکي ٿي ۽ آسپاس جي ڪيترين ئي ٻولين سان رشتو/تعلق قائم رکندي آئي آهي. هن ٻوليءَ جو جديد سائنسي بنياد ن تي اڀياس ڪرڻ جي شديد ضرورت آهي. لسانيات جي ماهرن مان سر گريئرسن ۽ ديوان ڀيرومل جي تحقيق جي روشني ۾ پتو پوي ٿو ته واديءَ سنڌ جي ٻولين ۽ ڪشميري ٻوليءَ ۾ ڪافي مماثلت آهي. هن مماثلت مان منهنجي مراد

لفظن جي ذخيرن ۾ هڪجهڙائي نه بلڪ جڏهن ٻولين جي وچ ۾ مماثلت جو ذڪر ڪريان ٿو ته منهنجي مراد صوتيات، علم الاصوات، صرف ۽ نحو جي مماثلت آهي. ڪشميري ٻوليءَ ۾ لفظن جي ساخت (Structure) ۽ فقرن ۽ جملن جي بناوت (Structure) جو جڏهن اڀياس ڪجي ٿو ته سڀ ڪنان دلچسپ ۽ قابل توجه نقطو (Pro-Nominal Suffixes) ۾ مماثلت آهي، جيڪا سنڌي، پنجابي، سرائڪي، گجراتي ۽ راجستاني ٻولين ۾ عام طور نظر اچي ٿي. اها مماثلت لسانيات جي ماهرن جو ڌيان ڇڪائي ٿي. هيءَ هڪجهڙائي لسانيات جي عالمن کي وڌيڪ تحقيق ڪرڻ جي دعوت ڏئي ٿي. هيءَ ڳالهه ۽ ٻيون ڪيتريون ڳالهيون ڪشمير جي ثقافت، ڪشمير جي Archaeology, Ethology, Anthropology، تاريخ، جاگرافي ۽ ٻين علمن جي ماهرن کي دعوت ڏئي رهيون آهن.

هيءُ هڪ اهڙو علائقو آهي، جتي اسلام جي اچڻ کان اڳ "شاردا" نالي هڪ عظيم يونيورسٽي موجود هئي. اهڙيءَ طرح علم الانسان جي مورخين ۽ آرڪيالاجي (Archaeology) جي ماهرن ۽ ٻين علمن جي شاگردن لاءِ زمين جو هيءُ خطو وڏي ڪشش رکي ٿو، جنهن جو اندازو اهي ماڻهو ئي لڳائي سگهن ٿا، جن جو انهن موضوعن سان عشق هوندو.

واديءَ ڪشمير ۽ واديءَ سنڌ جا علمي، ادبي، تهذيبي ۽ تمدني، تجارتي ۽ لساني رشتا صديون پراڻا آهن. هن سلسلي ۾ تمام گهڻي تحقيق ۽ تفتيش (جاکوڙ) جي ضرورت آهي. معلوم ٿئي ٿو ته آڳاٽي وقت کان عالم ۽ اڪابر واديءَ سنڌ مان واديءَ ڪشمير ڏانهن هميشه ايندا رهيا آهن. اهڙيءَ طرح واديءَ ڪشمير مان ماڻهو روزگار سانگي واديءَ سنڌ ۾ ويندا رهيا آهن ۽ اهڙيءَ طرح واديءَ ڪشمير ۽ واديءَ سنڌ ۾ ثقافتي، تهذيبي، معاشي ۽ معاشرتي ناتا رشتا هميشه جڙيا رهيا. هن دعويٰ جو هڪ ثبوت عرب سياح بزرگ بن شهريار جي سفرنامي "عجائب الهند" ۾ ڏنل معلومات مان ملي ٿو. بزرگ بن شهريار جي مذڪوره ڪتاب مان پتو پوي ٿو ته سنڌ مان اسلام جي تبليغ جي شمع جا ڪرڻا واديءَ ڪشمير تائين پهچي چڪا هئا. سنڌ جي ماڻهن جي ذهانت ۽ علم و فضل جي شهرت جي باعث ڪشمير جي راجا مهروڪ ۸۸۳ع (۲۷۰ هجري) ۾ منصوره جي امير عبدالله بن عمر بن عبدالعزيز هباري (۸۸۳ع-۸۹۲ع) ڏانهن هڪ پيغام موڪليو، جنهن ۾ هن امير عبدالله کي گذارش ڪئي هئي ته هن کي سنڌي ۽ هندي ٻولين ۾ اسلامي احڪامات ۽ قانون جو تفسير ۽ تشريح لکرائي ڏياري موڪلي. منصوره جي حاڪم امير عبدالله، منصوره جي هڪ عراقي عالم کي راجا مهروڪ ڏانهن موڪلڻ لاءِ تيار ڪيو، جو هڪ ذهين عالم ۽ سچاڻ شخص هو ۽ شاعر پڻ هو. سنڌ ۾ پليو نپنو هو. هو مختلف ٻولين ۾ مهارت رکندڙ هو. هن هڪ قصيدو ناهيو، جنهن ۾ اهي سموريون ڳالهيون چيون، جن لاءِ راجا مهروڪ گذارش ڪئي هئي. مذڪوره عالم راجا مهروڪ وٽ ٽي سال رهيو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ قرآن شريف جو ترجمو ڪيو.

ڪشمير پنهنجي سرسبز ۽ شاداب وادين، برف پوش پهاڙن، جبلن، گهاٽن ٻيلن ۽ فلڪ بوس وڻن، دريائن، آبشارن ۽ قسمين قسمين باغات جي سبب قديم زماني کان آسپاس جي مختلف قومن لاءِ ڪافي ڪشش رکي ٿو. هڪ اهڙي علائقي جي ٻولي ۽ ثقافت جا بنياد تلاش ڪرڻ سولو ڪم نہ آهي، جنهن ۾ مختلف قومون اچي آباد ٿيون هجن ۽ هرهڪ قوم هن ٻوليءَ جي تخليق ۽ ترقيءَ ۾ حصو ورتو، تنهنڪري ڪشميري ٻوليءَ جي اصل نسل جي باري ۾ محققن جا ڪيترائي مختلف رايا آهن ۽ هي اختلاف ايترو تہ گهڻو آهي، جو محقق هن ٻوليءَ کي آريائي ٻولي قرار ڏين ٿا، جڏهن تہ ڪي ٻيا هن ٻوليءَ جو شجرو سامي زبانن سان ملائين ٿا. البت هيءَ ڳالهہ چٽي ريت جاچل سڃاتل آهي تہ قديم زماني ۾ مذهبي ۽ علمي ضرورتن جي پورائي لاءِ سنسڪرت جو رواج هو ۽ ڪشميري معاشري جا معزز طبقا هندي ڳالهائيندا هئا. ۾ ڪشمير جو جاگرافيائي تعلق هڪ طرف بلتستان، لداخ، گلگت ۽ چترال سان آهي تہ ٻئي طرف ٽيٽ، چين، نيپال ۽ پوٺان سان پڻ آهي. سندس ڏکڻ ۾ پنجاب ۽ سنڌ جا علائقا آهن. انهن سڀني علائقن جا ماڻهو مختلف ٻوليون ڳالهائيندا هئا، اهي وقت بوقت ڪشمير جو رخ ڪندا هئا. انهن ماڻهن جي پاڻ ۾ لهہ وچڙ هڪ نئين ٻوليءَ کي جنم ڏنو، جنهن جو بنيادي ڍانچو لسانيات جي ماهرن جي نظرن ۾ غالبا داردي زبان تي قائم ٿيو، جا واديءَ گريز، بلتستان ۽ گلگت وغيره جي ٻولي هئي. ۾ اوائلي دور ۾ ان ۾ سنسڪرت جا تمام گهڻا لفظ موجود هئا. ماهرن جي راءِ آهي تہ داردي ٻولي آريائي خاندان جي هڪ شاخ آهي. ڪن عالمن جي راءِ آهي تہ ڪشميري ٻوليءَ ۾ اهڙا آواز اڃان تائين موجود آهن، جيڪي صرف شينا، بلتي، چيني ۽ پشتو ٻولين ۾ آهن، جهڙوڪ 'ژ' آواز، جيڪو آريائي ٻولين جي علامت آهي.

ڪشميري ٻولي هڪ ڊگهي عرصي تائين محض ڳالهائڻ ۽ رابطي جي ٻولي هئي، جو تہ ڪشميري ۾ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم گهڻو بعد ۾ شروع ٿيو. ڪشمير جي قديم ترين تاريخ راج ترنگني ۾ ڪشميري ٻولي ۽ ادب جو ڪوبہ ذڪر ڪونهي.

قديم زماني ۾ ڪشميري ٻولي غالبا شاردا يونيورسٽي ۾ مروج رسم‌الخط ۾ لکي ويندي هئي، جنهن کي شاردا صورتخطي جو نالو ڏنو ويو آهي. ۾ فارسي ۽ عربي جي اثر هيٺ هيءَ صورتخطي تبديل ٿيندي وئي ۽ هاڻ ان کي نسخ يا نستعليق ۾ لکيو وڃي ٿو. الف بي جي لحاظ کان ڪشميري ٻولي اردو کان ڪوگهڻو مختلف ڪونہ آهي، البت هن ۾ گهہ ۽ ڏ جا وسرگ آواز (Aspirated Voices) ڪونہ آهن، ۽ ڪشميري ٻوليءَ ۾ وينجنن (Consonants) جو تعداد ٽيتاليهہ آهي. ماهرين جي راءِ موجب ڪشميري ٻوليءَ ۾ Vowels جو مسئلو بيحد ڏکيو آهي. منهنجي خيال ۾ جيڪڏهن ڪشميري ٻوليءَ جو سائنسي بنيادن تي اڀياس ڪيو وڃي ۽ لسانيات جي اصولن مطابق Vowels کي پرکيو وڃي ۽ انهن جو تعداد مقرر ڪيو وڃي تہ شايد تعداد ۾ ڪمي بيشي ٿي سگهي ٿي، تاهم اڄ تائين ٿيل تحقيق مطابق ڪشميري ٻوليءَ ۾ ١٧ (Vowels) آهن. مختلف لفظن ۾ سر يا حرف علت Vowel يا حرڪت جي معمولي فرق سبب معنيٰ بدلجي وڃي ٿي.

Vowels جي جهجهائي ۽ اهميت جتي ٻوليءَ جي داخلي حرڪت پذيري ۽ ٽڪنيڪي ارتقا جي علامت سمجهي وڃي ٿي، آتي هيءَ ٻڻ حقيقت آهي ته اهڙيون ٻوليون بحيثيت Foreign Languages تعليم ۽ تدريس دوران ڏاڍيون ڏکيون هونديون آهن.

ڪشمير ۾ علم جي واڌاري ۽ ڦهلاءَ لاءِ سلطان زين العابدين بدشاهه بلڪل ساڳيو طريقو اختيار ڪيو هو، جيڪو ڪانئس ڇهه سؤ ورهيه اڳ عباسي خليفي المامون اختيار ڪيو هو. بدشاهه نوشهري جي شاهي محلات ۾ ڪتابن جو هڪ تمام وڏو ذخيرو گڏ ڪيو ۽ پوءِ دارالترجمه ۽ دارالتاليف قائم ڪيا ۽ ساري ملڪ مان عالم ۽ فاضل جمع ڪري ڪانئن سنسڪرت ۽ ٻين ڏيهي ٻولين مان فارسيءَ ۾ ڪتاب ترجمو ڪرايا. هن جي دارالترجمه سان جيڪي شخصيتون لاڳاپيل هيون، انهن ۾ سيد امين منطقي اويسي، ملڪ الشعراء ملا احمد ڪشميري، ملا نديمي، ملا فصيحي، ملا مليحي، ملا جميل، ملا محمد شاعر، ملا احمد رومي، ملا نورالدين، ملا علي شيرازي، ملا نادري، مولانا حسين غزنوي جا نالا شامل آهن. بادشاهه جي ترغيب ۽ قدردانيءَ سبب ڪيترن پنڊتن فارسي لکي حڪومت جا اعليٰ عهدا حاصل ڪيا. پنڊتن مان جنهن گروهه سڀ کان پهريائين فارسي ٻوليءَ ڏانهن ڌيان ڏنو، انهن کي سپرو سڏجي ٿو. سپرو جي معنيٰ آهي، "پڙهڻ ۾ ٻين کان اڳيرو."

فارسي ٻولي ۽ ڪشميري ٻوليءَ جو تعلق بطرفو آهي. هڪ طرف ملڪ جي سرڪاري ٻولي فارسي هئي ۽ ساڳي وقت مقامي ٻولين جو علمي ۽ ادبي ذخيرو فارسيءَ ۾ ترجمو ٿي رهيو هو، ته ٻئي طرف ڪشميري ٻوليءَ، فارسيءَ مان نه رڳو الفاظ ۽ محاورا ورتا، پر فارسي رسم الخط پڻ اختيار ڪئي. ڪشميري شاعرن ۽ اديبن فارسي رسم الخط ۾ لکڻ شروع ڪيو. نه صرف ايترو، پر فارسيءَ جا منظوم قصا مثلاً: يوسف زليخا، شيرين خسرو، ليليٰ مجنون ۽ شاهنامه فردوسي کي ڪشميري ٻوليءَ ۾ منظوم ترجمو ڪيو ويو. مطلب ته فارسي ٻوليءَ ۽ ايراني تهذيب ۽ تمدن جو ڪشمير تي ايترو قدر اثر پيو، جو ڪشمير تي نالو ئي "ايران صغير" پئجي ويو.

ڪشميري لوڪ ادب

ڪشميري ٻوليءَ ۾ ٻين ڏيهي ٻولين جيان علم ادب جي ابتدا لوڪ ادب سان ٿي آهي. ڪشميري لوڪ ادب ۾ منظوم ڪهاڻين کي وڏي اهميت حاصل رهي آهي. فارسيءَ مان ترجمو ٿيل ڪيترائي قصا ڪهاڻيون، اصل ته عربي قصا هئا، جي پهريائين عربيءَ مان فارسيءَ ۾، پوءِ فارسيءَ مان ڪشميري ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيا ويا. انهن قصن مان محمود گامي، يوسف زليخا، شيرين خسرو، ليليٰ مجنون، قصه محمود غزنوي، قصه هارون الرشيد ڪشميري ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو. ولي الله متّو نه صرف ٻين ٻولين جا ڪيترا قصا منظوم ڪيا، پر پاڻ به هڪ مشهور ڪهاڻي "هيمه مال" تاليف ڪئي. سيف الدين، وامق و عذرا کي ڪشميري

روپ ڀرايو. عبدالوهاب شاهنامہ فردوسي جو ترجمو ڪرڻ سان گڏوگڏ هفت قصہ مڪر زن، هفت قصہ، هفت اعمار، چهار درويش، قصہ نونهال گلبدن ۽ قصہ بهرام گور بہ منظوم ڪيو. مقبول شاهہ، گلريز، گريست نامہ، رهبر نامہ، مله نامہ، بهار نامہ، منصور نامہ ۽ ايوب نامہ منظوم ڪيا. ان کان علاوه اڪيچار لوڪ ڪهاڻيون، مثلاً: ٽي شهزاد يون، گيشراري ۽ ويسٽروان، اڪه نندن، قصہ حاتم طائي، قصہ امير حمزو وغيره. هي قصا اهڙا آهن جن ڪي، سياري جي سرد ۽ برفاني راتين ۾، جڏهن ٻاهريون ڪم ڪار بند ٿيو پوي، تڏهن ٻار ٻوڙهي ٻيا، مرد ۽ عورتون چلهہ جي چوڌاري اچي ويهن، ۽ سڄي سڄي رات قصا پڙهندا رهن، ٻڌندا رهن.

هيءَ ڳالهہ بہ فخر لائق آهي تہ ڪشميري ٻولي جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ ۽ ڪشمير جي ماڻهن ۾ علمي ادبي ذوق پيدا ڪرڻ لاءِ ڪشمير جي نہ رڳو مردن پر عورتن بہ نمايان ڪردار ادا ڪيو آهي. هتي سڀ کان ڀريائين مان لله عارفه جو ذڪر ڪندس، جنهن کي مسلمان هڪ عارفه ۽ ولي سمجهن ٿا ۽ غير مسلم ديوي. لله آها خاتون هئي، جنهن جي ذڪر سان ڪشميري ادب جي تاريخ جو آغاز ٿئي ٿو. لله مائيءَ شاهہ همدان جي هٿان اسلام قبول ڪيو ۽ بعد ۾ پنهنجن صوفيانہ خيالن سان عوام کي روشناس ڪرائڻ لاءِ ڪشميري ٻوليءَ جو انتخاب ڪيو ۽ سندس چيل دوها ايترا تہ مقبول ٿيا جو ڪشمير جي ننڍي ٻوڙي وڏي جي زبان تي آهن. لله عارفه فلسفہ وحدت الوجود جي قائل هئي، ۽ جڏهن هن جي دوهن کي غالب جي ڪلام سان ڀيٽجي ٿو تہ حيرت انگيز انڪشاف ٿين ٿا. ڪٿي ڪٿي تہ مرزا غالب لله عارفه جي دوهن جو لفظ بہ لفظ ترجمو ڪيو آهي، مثلاً:

لله عارفہ چوي ٿي: ترجمو، تون بيڪاري ٻڌجي پنهنجي سر ٻاڻ خيرات گهرڻ آيو آهين، جڏهن تون ٻاڻ ٿي مالڪ بہ آهين تہ پوءِ هيءُ چڪر ڇا جو آهي.

غالب اها ڳالهہ هيئن چئي آهي:-

بدل ڪر فقيرون ڪا هم ڀيس غالب،
تماشائے اهل ڪرم ديڪهتے هين.

لله جي لفظن جو ترجمو: هيڏانهن بہ هو آهي ۽ هوڏانهن بہ هوئي آهي. هو ڪٿي بہ ٻونٽي نہ پيو آهي، هو خود ئي باطن ۽ خود ئي ظاهر، هو ڪڏهن بہ فنا نہ ٿيندو.

غالب چوي ٿو:-

اصل شهود و شاهد و مشهود ايڪ هے،
حيران هون ڦر مشاهده هے ڪس حساب مين.

جهڙيءَ طرح لله عارفہ ڪشمير جي ادبي روايتن جي باني آهي، اهڙيءَ طرح ڪشميري غزل جي باني بہ هڪ خاتون آهي. حبہ، ڪشميري ٻوليءَ ۾ اهڙا تہ يادگار غزل چيا آهن،

جيڪي اڄ سوڊو پيسا ڳائجن. حبه جوانيءَ جي شروعات ۾ پنهنجن ساهرن جي ڏاڍاين خلاف احتجاج ڪيو، جن ۾ هوءَ ناناٽن ڪي واهر ڪرڻ لاءِ دانهون ڪري ٿي. ٻئي دور ۾ جڏهن هوءَ هڪ آزاد رياست جي راڻي آهي ته حسن و عشق جا نغما ڳائيندي آهي، ۽ ٽئين دور ۾ جڏهن هن جي خاوند يوسف شاهه چڪ کي اڪبر بادشاهه جي حڪم سان گرفتار ڪري بنگال ۾ نظربند ڪيو ويو هو ته هوءَ هجر ۽ فراق ۾ تڙپندي رهي ۽ سترهن سالن تائين ڪشمير جي ماڙيءَ ۾ چرين جيان ڀٽڪندي ٿي وتي ۽ شعر چوندي رهي.

ڪشمير جي اديبائن ۽ شاعرائن مان روپه ڀواني سنسڪرت آميز ڪشميري ٻوليءَ ۾ صوفيانه شاعري ڪندي هئي، ۽ ارني مال، جيڪا ڪشميري پنڊتن جي خاندان مان هئي، حبه خاتون جيان درد ۽ سوز ڀريل غزل ۽ گيت لکيا. ارني مال شاعريءَ سان گڏوگڏ موسيقيءَ جي به ماهر هئي. هن پنهنجن ئي گيتن کي موسيقيءَ جي راڳن ۾ آڻي نئون حسن ۽ نکار پيدا ڪيو. نه معلوم ته پوءِ جي دور ۾ ڪشميري عورتن ۾ تخليقي ادب جو رجحان ڇو گهٽجي ويو.

تازوئي ڪشمير جي فاضل محقق محمد يوسف فاروقي رياض يونيورسٽي سعودي عربيه ۾ ايم. اي جو ضخيم مقالو پيش ڪيو آهي، جيڪو نندي ڪنڌ جي تفسيري رجحانات تي لکيل آهي. ان ۾ مقالہ نگار ڪشميري ٻوليءَ ۾ ٿيل قرآن شريف جي ترجمن ۽ تفسيرن تي پڻ بحث ڪيو آهي، جنهن ۾ مير واعظ محمد يوسف شاهه جي تفسير بيان القرآن، ميرڪ شاهه اندرابي جي تفسيرالقرآن، ضياالحق بخاري جي ترجمہ قرآن ۽ تفسير کان علاوه ڪيترن ئي نامڪمل ترجمن ۽ تفسيرن جي نشاندهي ڪئي آهي، ۽ منهنجو خيال آهي ته هن موضوع تي اڃا وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي.

اهڙيءَ طرح ادب جي ٻين شاخن ۾ پڻ ڪم ڪرڻ جي بيحد گهڻي گنجائش آهي. هيءَ پڻ بيحد خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته هاڻ ڪشميري علماءَ ۽ محققين ان طرف ڀرپور توجهه ڏيڻ شروع ڪيو آهي، تنهنڪري گذريل سال ڪشميري ٻوليءَ ۾ لکيل سيرت طيبه جي هڪ ڪتاب کي حڪومت پاڪستان طرفان انعام جو مستحق قرار ڏنو ويو آهي.

مون کي اميد آهي ته آزاد ڪشمير يونيورسٽي جي اداره ڪشمير شناسي جي اهتمام هيٺ تاليف ۽ تحقيق جو شعبو، ٻولين سيکارڻ جو شعبو ۽ ميوزم وغيره قائم ڪري ڪشميري ٻولي ۽ ثقافت جي اوسر ڪندڙن لاءِ وڌيڪ سهوليتون مهيا ڪيون وينديون.

آخر ۾ علامہ اقبال جي هڪ خط جو ذڪر ڪريان ٿو، جيڪو هن ڪشمير جي مشهور شاعر غلام احمد مهجور کي لکيو هو، جڏهن هو "تذڪره شعرائے ڪشمير" لکڻ جو ارادو ڪري رهيو هو.

علامہ صاحب لکي ٿو:

"مون کي هيءَ معلوم ڪري بيحد گهڻي خوشي ٿي آهي ته اوهان تذڪره شعرائے ڪشمير لکڻ وارا آهيو. مان ڪيترن ئي سالن کان اهو لکرائڻ لاءِ تحريڪ هلائي رهيو آهيان، مگر افسوس ته ڪنهن به ان طرف ڌيان نه ڏنو، خدا شال اوهان جي نيڪ ارادن ۾ برڪت ڏئي.

افسوس ته ڪشمير جو لٽريچر تباهه ٿي ويو. ان تباهيءَ جو باعث گهڻو ڪري ممڪن جي حڪومت ۽ موجوده حڪومت جي لاپرواهي، ساڳئي وقت ڪشمير جي مسلمانن جي غفلت آهي. ڇا اهو ممڪن نه آهي ته ڪشمير جي ماڻري جا تعليم يافته مسلمان هاڻي موجوده لٽريچر جي تلاش ۽ حفاظت لاءِ هڪ سوسائٽي قائم ڪن. منهنجو هيءُ عقيدو آهي ته ڪشمير جي قسمت عنقريب جاڳڻ واري آهي."

اداره ڪشمير شناسي جي قائم ٿيڻ سان ۽ آزاد جموں ڪشمير يونيورسٽي جي هن قدم سان يقيناً علامه اقبال جي روح کي تسڪين حاصل ٿي هوندي. مان آزاد جموں ۽ ڪشمير جي حڪومت جي صدر، وزيراعظم ۽ آزاد جموں ۽ ڪشمير يونيورسٽي جي وائيس چانسيلر ڊاڪٽر طاهر حسين صاحب کي هن عظيم ڪم جي آغاز تي هڪ ڀيرو وري مبارڪون ڏيان ٿو، ۽ اميد ڪريان ٿو ته هيءُ ادارو سڀني موضوعن تي تحقيق ڪرڻ لاءِ جتن ڪندو. هن اداري لاءِ هيءُ هڪ وڏو چئلينج آهي، هن چئلينج جو مقابلو ڪرڻو پوندو. اداره ڪشمير شناسي جي ڪلهن تي هڪ وڏو ڀاري بار رکيو ويو آهي. ان سلسلي ۾ گهڻي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. ڪشمير شناسي جي سلسلي ۾ هڪ لائبريري قائم ڪرڻ جي ضرورت آهي. Documentation جي ضرورت آهي. ڪشمير شناسي تي ڪتابن جي ببليوگرافي Bibliography تيار ڪرڻ جي ضرورت آهي. ڪشمير جي لوڪ ثقافتي ورثي تي تحقيق ڪرائڻ جي ضرورت آهي. ڪشمير جي تاريخ، ڪشميري ادب، ڪشمير جي تهذيب و تمدن، ثقافت، ڪشمير ۾ رهندڙ قوميتون، ڪشمير جي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي، ويس وڳا، هنر ۽ فن، ڪشمير جون نديون ۽ نالا وغيره وغيره تي تحقيق جي ضرورت آهي. ليڪن سڀ کان اهم ڳالهه هيءَ آهي ته ڪشمير جي متعلق هڪ اهڙو جامع ميوزم ٺاهيو وڃي، جنهن کي ڏسڻ سان يا ان جي هڪ جهلڪ پسڻ سان ڪشمير شناسيءَ جي متعلق سڀ معلومات اکيان اچي وڃي. مون کي اميد آهي ته ڊاڪٽر طاهر حسين جهڙي پُرڪشش، متحرڪ ۽ فعال وائيس چانسيلر جي رهنمائي ۽ نگرانيءَ ۾ هيءُ ڪم ترت ئي شروع ڪيو ويندو. آخر ۾ آءٌ پنهنجي ذاتي حيثيت ۾ ۽ پنهنجي يونيورسٽيءَ [علامه اقبال اوپن يونيورسٽي] طرفان اوهان صاحبن کي ۽ اداره ڪشمير شناسي جي سڀني ميمبرن کي هر قسم جي تعاون جو يقين ڏياريان ٿو ۽ اميد ڪريان ٿو ته هيءُ ادارو تمام جلد پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيندو.

(ترجمو: هدايت پريم)

عرب ملڪن ۾ آباد ٿيل سنڌي محدث ۽ عالم

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ ڪيترائي عرب عالم ۽ فاضل سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا، ته ڪيترائي سنڌي به وڃي عرب ملڪن ۾ وسيا. انهن مان ڪيترائي عالم فاضل، شاعر، اديب ۽ مختلف فنن جا ماهر ٿيا. نه فقط ايترو، پر ڪيترن ته جڳ مشهور حيثيت حاصل ڪئي. اهڙن عالمن، فاضلن ۽ شاعرن جو تعارف هت پيش ڪيو پيو وڃي. ان مان معلوم ٿيندو، ته سنڌ جي عالمن حديث، فقه ۽ شاعريءَ ۾ عرب عالمن وانگر وڏي اهميت ۽ شهرت حاصل ڪئي.

امام اوزاعي:

شيخ الاسلام عبدالرحمان بن عمرو امام اوزاعي سن ٨٨هه (٧٠٦ع) ۾ تولد ٿيو، ۽ ١٥٦هه (٧٧٢ع) ۾ وفات ڪيائين. علامه ذهبي ۽ ابن حجر عسقلاني لکن ٿا، ته هو سنڌ جي ان خاندان جو فرد هو، جيڪو قيد ٿي عرب ملڪن ڏانهن ويو هو. هو دمشق لڳ بعلبڪ ڳوٺ ۾ ڄائو ۽ بيروت ۾ وفات ڪيائين. "الاوزاع" دمشق جي پسگردائيءَ ۾ ديهه آهي. امام اوزاعي جو قبيلو يمن کان لڏي اچي انهيءَ ديهه ۾ رهيو هو، انهيءَ ڪري "اوزاعي" سڏيو ويو(١).

هو وڏو عالم فاضل هو، ۽ انهن آئمه اسلام مان آهي، جيڪي فقه جي هڪ مذهب جا باني آهن. فقه ۽ تاريخ ۾ اڄ تائين هن امام جي فقهي مسلڪ جو نالو ملي ٿو. شام ۽ اندلس ۾ سندس پوئلڳن جو تمام وڏو تعداد گهڻي وقت تائين هولدو هو. سندس استادن مان هيٺين جا نالا قابلِ ذڪر آهن، جن کان روايت ڪئي اٿس. مڪي جو مفتي عطاء بن ابي رباح، قتاده شداد، نافع مولي بن عمر، امام زهري، محمد بن سيرين، احنف بن قيس ۽ صعصعته بن صوخان.

سندس شاگردن مان امام مالڪ، شعبه، سفيان ثوري، ابن مبارڪ ۽ يحيٰ بن سعيد قطان، الوليد بن مزيد جا نالا قابلِ ذڪر آهن. انهن کان سواءِ امام زهري، يحيٰ بن ڪثير ۽ قتاده به کانئس روايتون ڪيون.

---

(١) ريحانة الادب ج ١، ص ١٢٩ ۽ هداية العارفين، ج ١، ص ٥١١ بحوالہ دائره معارف اسلاميه ج ٣، ص ٥٣٥.

ابن مهدي، امام احمد بن حنبل ۽ ابو اسحاق فرازي سندس علم ۽ فضل جي تعريف ڪئي آهي. دنياوي جاه و جلال کي ناپسند ڪندو هو. قضا جو عهدو ڪيس آڇيو ويو، پر انڪار ڪيائين. بنواميه جي قتل عام تي، خليفي منصور ڪانئس راءِ پڇي هن حق سچ جي ڳالهه چٽي ڏني، منصور مٿس ڪاوڙيو، ۽ مجلس مان نڪري وڃڻ جو حڪم ڪيائين. هو اتان نڪري وات وٺي ٿي آيو، ته پويان هڪ گهوڙي سوار ايندو ڏٺائين. سمجهيائين خليفي جي حڪم سان سر لاهڻ ٿو اچي، انهيءَ ڪري اتي ئي بيهي نفل پڙهڻ لڳو. سوار پهچي، دينارن جي ٿيلهي سندس خدمت ۾ پيش ڪئي؛ جيڪا هن قبول ڪئي، پر گهر پهچڻ کان اڳ ۾ ورهائي ڇڏيائين.

سندس سڄي زندگي درس و تدريس ۾ گذري. ڪتاب السنن، ڪتاب المسائل، ڪتاب التفسير ۽ حديث وغيره تي ڪتاب لکيائين، جيڪي زماني جي گردش ۾ ضايع ٿي ويا. ٽين صدي هجري تائين سندس فقه راسخ رهي. ان کان پوءِ مالڪي مذهب ان جي جاءِ والاري(۱). آخر عمر ۾ بيروت ۾ قيام ڪيائين. حمام ۾ ڇاتي واٽي ڪيس باهه ۾ جلايو ويو.

ابومعشر سندي مدني:

نجيح بن عبدالرحمان، ڪنيت ابو معشر، تبع تابعي هو. ٻي صدي هجريءَ جي مشهور حديث جي راوين مان آهي. ڪنهن جنگ ۾ قيد ٿي حجاز آيو، ۽ مختلف ماڻهن وٽ ٻانهو ٿي رهيو. آخر مقرر رقم ڏيئي آزاد ٿيو. هو جنهن به خاندان ۾ غلام ٿي رهيو، اتي علم جي تحصيل ڪندو رهيو. آخر وڏو علمي مرتبو حاصل ڪيائين.

هو حديث، مغازي ۽ فقه ۾ وڏي دسترس رکندو هو. هن ابو امامه بن سهيل بن حنيف کي ڏٺو؛ ۽ سعيد بن مسيب، محمد بن ڪعب قرظي، سعيد بن ابو سعيدالمقبري، ابو برده ابن ابوموسيٰ، هشام بن موسيٰ بن يسار، نافع موليٰ ابن عمر، محمد بن المنڪور ۽ محمد بن قيس کان حديث جي روايت ڪيائين. جامع ترمذي ۾ سندس روايتون موجود اهن. ”ابو زرعه“ کيس ”صدوق“ سڏي ٿو. امام نسائي پنهنجي ڪتاب ”سنن نسائي“ ۾ ڪانئس روايتون درج ڪيون آهن، ڪيس ”ليس بالقوي“ ڪوٺيو آهي. امام احمد بن حنبل ڪيس مغازي جو ماهر چوي ٿو. خطيب بغداديءَ لکيو آهي، ته هو فن مغازي جي وڏن ماهرن مان هو. ابوسعيد عبدالڪريم بن منصور تميمي سمعاني (متوفي ۵۶۲هه) پنهنجي ڪتاب الانساب ۾ امام ابو عبدالله شمس الدين ذهبي (متوفي ۷۴۸هه) پنهنجي ڪتاب ”تذڪره الحفاظ“ ۾ ۽ شهاب الدين ابوالفضل احمد بن علي بن حجر عسقلاني (متوفي ۸۵۲هه) ”تهذيب التهذيب“ ۾ ذڪر ڪيو آهي.

سندس شاگردن ۾ وڏن عالمن ۽ امامن جا نالا ملن ٿا، جهڙوڪ: محمد بن ابو معشر (سندس فرزند) عبدالرزاق، ابو نعيم، محمد بن بڪار، منصور ان ابومزاحم، ليث بن سعد، عبدالله

---

(۱) دائره معارف اسلاميه، پنجاب يونيورسٽي، ج ۳، ص-۵۳۵.

بن ادريس، هشيم بن مهدي، ابو نصر هاشم ابن قاسم وڪيع، ابن منصور، عاصم بن علي، سفيان ثوري، ابو ربيع زهراني وغيره.

آخر ۾ حافظو ڪجهه قدر ڪمزور ٿي ويو هيس. انهيءَ ڪري محتاط محدثن سندس روايتن وٺڻ ۾ احتياط کان ڪم ورتو آهي. هو جيئن ته سند جو اصلوڪو رهاڪو هو، انهي ڪري/ڪ/ڙ/ق/ز/ڙ/ج/وغيره جو صحيح اچار ڪيڏي نه سگهندو هو.

هو رنگ جو ڪڻڪ ونو ۽ جسم جو ٿلهو هو ۽ اکيون گول هئس. خليفو مهدي سندس قدردان هو. هو ڪيس سنه ١٦٠هه (٧٧٦ع) ۾ مدينې منوره مان وٺي آيو، ۽ هڪ هزار دينار عطا ڪيائين. ان تعلق جو سبب هي هو، ته ابو معشر، مهديءَ جي ماءُ ام موسيٰ بنت منصور جو غلام رهي چڪو هو. سنه ١٦١هه ۾ بغداد آندائينس، جتي تعليم مڪمل ڪرايائينس. ان کانپوءِ هن بغداد ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪئي ۽ مهديءَ جي چوڻ تي درس ڏيڻ شروع ڪيائين.

وفات کان ٻه سال اڳ سندس حواسن ۾ ڪجهه قدر فرق اچي ويو هو. ١٧٠هه (٧٨٦ع) ۾ وفات ڪيائين. انهيءَ سال خليفو هارون رشيد خلافت جي تخت تي ويٺو. سندس علمي اهميت ۽ خليفن جي نزديڪ سندس عزت ۽ احترام جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو، ته خليفي هارون رشيد سندس جنازي جي نماز پڙهائي. بغداد جي "مقبرة الڪبير" ۾ ڪيس دفنايو ويو (١).

ابو عبدالملڪ محمد بن ابو معشر:

مشهور محدث ابو معشر جو فرزند هو. بغداد ۾ رهندو هو. حديث جي علم ۾ وڏي مرتبي جو مالڪ هو. پنهنجي والد جي مشهور ڪتاب "المغازي" جو هي ئي راوي هو. خليفو مهدي سندس پيءُ جيان، هن جي به عزت ڪندو هو. سندس ابن پٽن داؤد ۽ حسن کانئس حديث جي روايت ڪئي. ان کان سواءِ ابو حاتم، محمد بن ادريس رازي، محمد بن ليث جوهري ۽ ابو يحيٰ موصلي کانئس حديث جي روايت ڪئي. ٩٩ سالن جي عمر سنه ٢٤٤هه (٨٥٨ع) ۾ وفات ڪيائين (٢).

ابوبڪر احمد بن سندي بن حسن بن بحر حداد سندي:

وڏو محدث ۽ مستجاب الدعاء عابد ۽ زاهد هو. بغداد جي قطيف الحداد محلي ۾ رهندو هو. سنه ٢٥٩هه (٨٧٢ع) ۾ وفات ڪيائين (٣).

---

(١) الانساب، بحواله روئداد معارف اسلاميه، ١٩٣٨ع، ص ١٢٥. دائرة المعارف اسلاميه، ج ٢.

(٢) ڪتاب الانساب، بحواله دائره معارف اسلاميه، ١٩٣٨ع، ص ١٧٧.

(٣) هندستان مين عربون کي حکومتين، ص ١٥٣.

احمد بن سندي بن فروغ مطرز بغدادي:

بغداد ۾ رهندو هو. زبردست محدث هو. سن ۳۰۰هه (۹۱۲ع) ۾ وفات ڪيائين(۱).

احمد بن سندي رازي:

ٽين صدي هجريءَ ۾ ٿي گذريو آهي. خراسان جي شهر "ري" ۾ رهندو هو. حديث جو عالم هو(۲)

ابوبڪر احمد بن قاسم سيمابع معدل بغدادي:

چوٿين صدي جي حديث جي راوين مان آهي. ابن سندي جي ڪنيت سان مشهور هو. عدالت ۽ قضا ۾ شاهدن جي تعديل ۽ توثيق ڪندو هو، انهيءَ ڪري معدل سڏيو ويو(۳).

ابوالفوارس احمد بن حسين سندي مصري:

"سندد يار مصر" جي لقب سان مشهور آهي. علم حديث جو وڏو عالم هو. سن ۳۴۹هه (۹۶۰ع) ۾ وفات ڪيائين(۴)

ابراهيم بن علي سندي بغدادي:

بغداد ۾ رهندو هو. حديث جو عالم هو. محمد بن عبدالله بن يزيد مصري کان روايت ڪئي اٿس(۵).

اسلم بن سندي:

ابوالحسن بن علي بن حسن سبازي بخاري کانئس حديثون روايت ڪيون آهن(۶).

ابو ابراهيم اسماعيل بن سندي الخلال بغدادي:

سُرڪو ناهيندو ۽ وڪڻندو هو، انهيءَ ڪري "الخلال" مشهور ٿيو. بغداد جي "الشام" محلي ۾ رهندو هو. ٽين صدي هجريءَ جي وڏن محدثن مان هو(۷).

اسماعيل بن عيسيٰ بن فرخ سندي(۸):

موليٰ بن لقيطن(۹):

اسماعيل بن محمد بن رجاء سندي نيشاپوري(۱۰):

حبيش بن سندي بغدادي:

حضرت امام احمد بن حنبل جي شاگردن مان هو ۽ ان کان حديث پڙهي هئائين(۱۱).

ابو محمد خلف بن سالم سندي بغدادي:

مشهور حديث جو حافظ هو. آل مهلب جو غلام ٿي سنڌ مان عراق آيو ۽ ڪوفي ۾ رهيو. اتي ئي حديث جي تعليم حاصل ڪيائين. ڪوفي کان بغداد ۾ آيو ۽ "مجزم" محلي ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. سندس حديث جا استاد هئا: يحيٰ بن سعيد قطان، ابوبڪر بن عياش، هشيم بن بشير، سعد بن ابراهيم بن سعد، يعقوب بن ابراهيم، محمد بن يعقوب غندر، وهب، عبدالرحمان بن مهدي،

---

(۱) کان (۱۱) تائين، هندستان مين عربون کي حڪومتين، ص ۱۵۴ کان ۱۵۵.

اسماعيل بن عليہ، حسن ابن عيسيٰ ۽ ابو تميم سندس شاگردن مان ابوالقاسم بغدي، حاتم بن ليث، يعقوب بن شيبہ، احمد بن ابي خثيمہ جا نالا قابلِ ذڪر آهن. حديث جي علم ۾ سندس عظمت جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو تہ امام نسائي سندس روايتون پنهنجي ڪتاب "سنن نسائي" ۾ درج ڪيون آهن. ٢٢ رمضان ٢٣١هہ (٨٤٥ع) تي ٢٩ سالن جي عمر ۾ بغداد ۾ وفات ڪيائين(١).

ابو محمد رجاء سندي نيشاپوري

نيشاپور ۾ رهندو هو. ٽين صدي هجريءَ جي محدثن مان هو (٢).

ابوبڪر سندي حوائيهي بغدادي

بغداد ۾ رهندو هو ۽ امام احمد بن حنبل جي شاگردن مان هو(٣).

سندي بن ابو هارون

ٽين صدي هجري جو محدث آهي.

ابونصر سندي بن ابان بغدادي

بغداد جي قديم محدثن ۽ حديث جي مشهور راوين مان هو(٤).

سندي بن عبدويہ ڪلبي رازي

"ري" ۾ رهندو هو. همدان ۽ قزوين پنهي شهرن جو قاضي هو. اصل نالو سهل بن عبدالرحمان هئس. ٽين صدي هجري جو محدث آهي(٥).

منصور بن حاتم نحوي

آل خالد بن اسيد جي حوالي مان هو. بلاذري، فتوح البلدان ۾ هند ۽ سند بابت معلومات ڪانئس روايت ڪئي آهي(٦).

عبدالله بن حسن بن سندي اندلسي

سند مان نڪري اسپين پهتو ۽ اتي هميشہ لاءِ رهي پيو. سنہ ٣٣٥هہ (٩٤٦ع) ۾ وفات ڪيائين(٧).

عثمان سندي بغدادي

چوٿين صدي هجري ۾ ٿي گذريو. بغداد جو وڏو عالم ليکيو ويندو هو(٨).

علي بن بنان سندي بغدادي

بغداد جي حديث جي راوين مان هو. ٽين صدي هجري ۾ ٿي گذريو(٩).

---

(١) ڪان (٥) هندستان مين عربون ڪي حڪومتين، ص ١٥٤ ڪان ١٥٥.
(٦) نزهتہ الخواطر، ص ٦٤ ۽ ٤٧.
(٧) هندستان مين عربون ڪي حڪومتين، ص ١٥٥.
(٨) ڪان (٩) هندستان مين عربون ڪي حڪومتين، ص ١٥٥.

ابونصر فتح بن عبدالله سنڌي:

سندس ڪنيت ابونصر هئي. آل حسن بن الحڪم جو غلام هو، پوءِ آزاد ڪيو ويو. فقه ۽ علم ڪلام جي تعليم ابوعلي محمد بن عبدالوهاب ثقفيءَ کان حاصل ڪيائين. حسن بن سفيان ۽ ٻين ڪن عالمن کان حديث جي روايت ڪيائين. هن تابعين کان حديث جي روايت جي سعادت حاصل ڪئي، ۽ پاڻ تبع تابعين ۾ شامل آهي. ٻي صدي هجري ۾ ٿي گذريو. سمعاني "انساب" ۾ سندس بابت هڪ عجيب روايت آندي آهي. روايت آهي، ته عبدالله بن حسين چوي ٿو ته، هڪ ڏينهن ابونصر سنديءَ سان گڏ ڏوڙ ۾ مٽيءَ واري رستي تان وڃي رهيو هوس. هن سان ڪيترائي سندس مداح ۽ معتقد شامل هئا. رستي تي اسان کي هڪ شهزادو مٽيءَ ۽ ڏوڙ ۾ پيل نظر آيو، جيڪو نشي ۾ مدهوش هو. هن اسان ڏانهن ڏٺو، ته ابونصر پنهنجو منهن سندس وات جي ويجهو آڻي سنگهيو، سندس منهن مان شراب جي بوءِ اچي رهي هئي. شهزادي ابونصر کي چيو: ته "اي غلام! مان هن حالت ۾ پيو آهيان، ۽ تون مون کي ڏسي هليو وڃين ٿو. هيترا ماڻهو ٻي پٺيان آهن." ابونصر ڪيس ٻيباڪيءَ سان جواب ڏنو: "شهزادا توکي خبر هجي، ته مون تنهنجي وڏن جي پيروي ڪئي آهي، ۽ تون منهنجي ابن ڏاڏن جي نقش قدم تي هلي رهيو آهين." فقيه ۽ متڪلم جا لقب حاصل ڪيائين (۱).

ابوالعباس فضل بن سڪيف بن سڪيت، سنڌي، قطيعي، معروف به سنڌي:

حديث جي مشهور راوين مان هو. صالح بن بيان ساحلي ۽ احمد بن محمد رسلي کان حديثون روايت ڪيائين. ڪانئس محمد بن موسيٰ بن حماد بربري، ابو يعلي موصليءَ، ابراهيم بن عبدالله مخرميءَ ۽ محمد بن محمد باغنديءَ روايتون ڪيون (۲).

ابوعبدالله محمد بن رجاء سنڌي نيشاپوري:

اسفرائن ۾ رهندو هو. بغداد ۾ حديث جي روايت ڪيائين. سندس والد رجاء سنڌي، سندس پٽ، ابوبڪر محمد بن محمد بن رجاء سنڌي ۽ ابوبڪر جمدان بن محمد بن رجاء سنڌي حديث جا ثقه عالم هئا. سنڌ جو هي گهراڻو خراسان ۾ علم جو گهر هو. ابوبڪر محمد حديث جو حافظ هو، ۽ صحيح مسلم جي نموني تي هڪ اهم ڪتاب "مستخرج علي صحيح مسلم" لکيائين. س ۲۸۶ھ (۸۹۹ع) ۾ وفات ڪيائين (۳).

عبدالله بن حسن بن سنڌي اندلسي:

اندلس جي شهر دمشق ۾ سڪونت اختيار ڪيائين، ۽ سنڌي دمشقي مشهور ٿيو. سن ۳۳۵ھ (۹۴۶ع) ۾ وفات ڪيائين (۴).

(۱ ۽ ۲) ڪتاب الانساب، ورق ۳۱۴، بحواله مقابلو: سمعاني اوراس جي ڪتاب الانساب: سيد امتياز علي عرشي، روئداد معارف اسلاميه، اجلاس دوم (منعقده لاهور ۱۹۳۶ع)، ۱۹۳۸ع، ص ۱۲۶.

(۳) نزهة الخواطر: سيد عبدالحي لکنوي، ج ۱، ص ۶۹.

(۴) هندستان مين عربون ڪي حڪومتين، ص ۱۵۵.

ابوالحسن محمد بن عبدالله سنڌي بصري:

بصري ۾ رهندو هو. ٽين صدي هجري جو محدث آهي(١).

ابوالقاسم منصور بن محمد سنڌي اصفهاني:

چوٿين صدي هجري ۾ ٿي گذريو آهي. اصفهان ۾ رهندو هو(٢).

ابو محمد موسيٰ بن سنڌي جرجاني بڪرآبادي

ٽين صدي هجري ۾ ٿي گذريو آهي. جرجان جي مشهور حديث جي راوين مان هو.

ابو محسن نصرالله بن احمد بن قاسم بن سيما سنڌي

حديث جي عالمن مان هو. بغداد ۾ رهندو هو. سنه ٤٣٣هه (١٠٤١ع) ۾ وفات ڪيائين(٣)

هبته الله بن سهل سنڌي اصفهاني

محدث هو(٤).

ابو جعفر سنڌي

حديث جي راوين مان هو. ٽين صدي هجري ۾ ٿي گذريو(٥).

يزيد بن سنڌي

فاطمي دور ۾ مصر ۾ ڪيس وڏي اهميت حاصل هئي. ڪاتب الحڪم يعني فيصله نويس هو(٦).

علي بن عبدالله بن سنڌي

چوٿين صدي هجري جو مشهور محدث هو. محمد بن عيسيٰ عبدالڪريم تميمي طرسوسيءَ بغداد ۾ کانئس "مجموعه فضائل طرطوس" جي روايت ڪئي(٧).

علي بن اسماعيل سنڌي شيعي

رجال ۾ ان جو مختصر تذڪرو موجود آهي. نصر بن صباح ان جي توثيق ڪئي آهي، ۽ ٻڌايو آهي ته ان جو والد اسماعيل سنڌي جي لقب سان مشهور هو(٨).

ابوالحسن مخلص بن عبدالله الهندي الصوفي

هي محمد بن اسماعيل اليعقوبي القاضي جو آزاد ڪيل غلام هو. طبيعت جو صالح ۽ بااخلاق هو. پنهنجي آقا سان گڏ عراق، حجاز ۽ اهواز جو سفر ڪيائين. بغداد ۾ الشريف ابونصر، الفوارس ۽ محمد بن رزق الله عبدالوهاب التميمي کان، بصري ابوعلي علي ابن احمد بن علي، ابوالقاسم عبدالملڪ الحافظ، ابو يعلي احمد بن محمد بن ابوالحسن العبدي کان ۽ اصفهان ۾ انهيءَ طبقي جي ماڻهن کان روايتن جي سماع جو شرف حاصل ڪيائين. ابو سعيد کانئس توشنج ۽ هرات ۾ حديثون ٻڌيون. سنه ٥٤٢هه يا ٥٤٣هه ۾ وفات ڪيائين(٩).

---

(١) کان (٨) هندستان مين عربون کي حڪومتين، ص ١٥٥.

(٩) رونداد معارف اسلاميه، ص ١٧٨ ۽ ١٧٩.

ابوالحسن مخلص عبدالله الهندي المذہبي:

هو مهذب الدولہ ابو جعفر الدامغاني البغدادي جو آزاد ڪيل غلام هو. هن بغداد ۾ ابوالغنائم محمد بن علي النوسي، القاسم البزار ۽ ابوالفضل الحنبلي کان روايتون سماعت ڪيون. ابو سعد وري کانئس سماع حاصل ڪيو(١).

ابو محمد بختيار بن عبدالله الهندي الفصاد:

هي ابو سعد جو آزاد ڪيل غلام هو. ان سان گڏ عراق ۽ حجاز جو سفر ڪيائين ۽ ڪيترين ئي حديثون پڙهائين. ڏاڍو نهٺو ۽ نيڪ شخص هو. هن بغداد ۾ ابو محمد جعفر بن احمد السراج، ابو الفضل محمد بن عبدالسلام الانصاري ۽ ابوالحسن بن المبارڪ بن عبدالجبار الطوري کان، همدان ۾ ابو محمد عبدالرحمان بن احمد بن الحسن الدوني کان ۽ اصفهان ۾ ابوالفتح محمد بن احمد الحداد ۽ ان جي طبقي جي ٻين محدثن کان روايتن جو سماع حاصل ڪيو. ابوسعد کانئس ڪجهه حديثون پڙهيون. سنہ ٥٤١هه (١١٤٦ع) ۾ وفات ڪيائين(٢).

ديبل جا عالم

ديبل، سنڌ جو اهم مرڪز هو. هتي عربن جو وڏو تعداد رهندو هو، جن مان ڪيترا وڏا عالم ۽ فاضل رهندا هئا. نہ فقط ايترو پر سنڌين مان بہ ڪيترائي عالم ۽ فاضل ٿيا. خاص طرح سان محدثن ۽ حديث جي راوين جو اهم مرڪز هو. هتي جا عالم خاص طرح سان سموري علم اسلام سان تعلق رکندا هئا ۽ هرملڪ ۾ سندن آمدرفت جاري هئي. ديبل جي باري ۾ ياقوت حموي جو بيان اڳ ۾ اچي چڪو آهي، تہ ديبل ڏانهن حديث جي روايت ڪندڙن جي هڪ جماعت منسوب آهي. ان جو مطلب اهو ٿيو، تہ سنڌ جو هي شهر احاديث رسول جو شهر هو، ۽ هتي حديث جي روايت جي تعليم عام هئي. خطيب بغداديءَ تاريخ بغداد ۾ امام خلف بن محمد موازيني ديبلي جي ذڪر ۾ امام علي بن موسيٰ ديبلي جي درسگاهہ جي نشاندهي ڪئي آهي، جو ديبل ۾ هو; ۽ جتي امام خلف بن محمد ديبليءَ پنهنجي پنهنجي شيخ امام علي بن موسيٰ ديبليءَ کان حديث پڙهي. خلف بن محمد جو بيان آهي:

”علي بن موسيٰ ديبليءَ اسان کي حديث جي تعليم ڏني.“(٣)

ديبل واپار جو تمام وڏو مرڪز هو. اهوئي سبب آهي، جو هتي ڪيترائي واپاري بہ رهندا هئا، جن مان ڪي محدث بہ هئا. ابومحمد حسن بن حامد ديبلي بغدادي حديث جي علم ۾ وڏي مقام جو مالڪ هو، ۽ بغداد جي وڏن واپارين مان هو. خطيب بغداديءَ لکيو آهي:

---

(١) روئداد معارف اسلاميہ، ص ١٧٨.

(٢) ايضاً ص ١٧٨ ۽ ١٧٩.

(٣) هندستان مين عربون ڪي حڪومتين، ص ١٩٥.

"هو حديث ۾ صحيح روايتون ڪندڙ ۽ دولتمند واپاري هو."(١)
بغداد ۾ سندس سراءِ خان حامد جي نالي سان مشهور هئي.

مطلب تہ ديبل، اسلامي دنيا جي اهم علمي مرڪزن مان هو، ۽ هتي حديث جي تعليم جو رواج موجود هو. هتي جي عالمن مان ڪيترائي محدث ۽ حديث جي روايت ڪندڙ سڄي اسلامي دنيا ۾ مشهور ۽ معروف هئا. اهڙن عالمن ۽ فاضلن جو مختصر تعارف ڏجي ٿو:

ابو جعفر محمد بن ابراهيم ديبلي مڪي:

محدث جي لقب سان مشهور آهي. ديبل جو ڀهريون عالم آهي، جيڪو حديث جي اعليٰ تعليم لاءِ ٻاهر ويو، ۽ مڪہ مڪرمہ ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪيائين. هن مڪي شهر جي ڪن مشهور محدثن کان تعليم حاصل ڪئي. هن مڪي شريف ۾ رهي حديث جو درس ڏيڻ شروع ڪيو. ابو الحسن احمد بن ابراهيم بن فراس مڪي، ابو الحسن محمد بن محمد الحجاج (وفات ٣٦٨هہ) ۾ محمد بن ابراهيم المرقي (وفات ٣٨١هہ) ڪانئس حديث جي روايت ڪئي.

ابو جعفر جو اهم ڪارنامو آهي مڪاتيب النبي جي ترتيب. پاڻ سڳورن جي خطن جو هي پهريون مجموعو آهي، جيڪو سنڌ جي هڪ عالم مرتب ڪيو. هن ڪتاب جو قلمي نسخو دنيا جي ڪتبخانن ۾ موجود آهي.

حديث جي علم سان گڏ هو تفسير جي علم جو عالم بہ هو. ابن عينيہ جي "ڪتاب التفير" جو درس سندس شاگرد عبدالرحمان المخزومي (وفات ٢٤٩هہ) کان؛ ۽ ابن المبارڪ جي ڪتاب "البر والصلہ" جو درس سندس شاگرد حسين المروزي (وفات ٢٤٢هہ) کان ورتائين. حديث جي تعليم مڪي جي محدث محمد بن زنبور، عبدالحميد بن صبيح، ابو الحسن احمد بن ابراهيم مڪي ۽ ابوبڪر محمد بن ابراهيم مصري کان حاصل ڪيائين. جمادي الاول سنہ ٣٢٢هہ (٩٣٣ع) ۾ مڪي مڪرمہ ۾ وفات ڪيائين(٢).

ابراهيم بن محمد بن ابراهيم ديبلي بغدادي:

ابو جعفر جو فرزند هو. حديث جي راوين مان هو هن موسيٰ بن هارون البزار (وفات ٢٩٤هہ) ۽ مڪي جي هڪ محدث محمد بن علي الصائغ الڪبير (٢٩١هہ) کان حديثن جي روايت ڪيائين(٣). سمعاني، ۽ ڪالسواءِ ياقوت حموي "معجم البلدان" ۾ سندس ذڪر آندو آهي.

ابوالعباس احمد بن عبدالله ديبلي نيشاپوري:

محدث ۽ فقيہ هو. ان سان گڏ عابد ۽ زاهد بہ هو. هن حديث جي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ڏورانهان ڏيهہ ڏوريا: ماوراء النهر کان مصر تائين، سموري مشرق وسطيٰ جو اڪيلو سفر ڪيائين. آخر ۾ نيشاپور ۾ اچي رهيو.

---

(١) هندستان مين عربون کي حکومتين، ١٥٩.
(٢) ڪتاب الانساب، بحوالہ روئداد معارف اسلاميہ. ص ١١٤ ۽ ١٧٥؛ ۽ هندستان مين عربون کي حکومتين، ص ١٦٢.
(٣) روئداد، ص ١٧٥، ۽ هندستان مين عربون کي حکومتين، ص ١٦٩.

مکي مکرمه ۾ پنهنجي هم وطن ابو جعفر محمد ابراهيم ديبلي کان حديث جي تعليم حاصل ڪيائين(۱). مفضل ابن محمد الجندي (وفات ۳۰۸هه) سان گڏ حديث جو مطالعو ڪيائين. مفضل شيبي (وفات ۳۰۸هه) جي اولاد مان هو. مصر ۾ علي بن عبدالرحمان ۽ محمد بن ريان کان، بغداد ۾ جعفر بن جعفر محمد الفاريابي (وفات ۳۰۵هه) کان، دمشق ۾ شيخ حافظ ابوالحسن احمد بن عمير بن جوصاد (وفات ۳۲۰هه) کان، بيروت ۾ ابو عبدالرحمان محقول کان، حران ۾ حافظ ابو عروبه حسين بن ابو معشر (وفات ۳۱۸هه) کان، بصري ۾ ابو خليفه القاضي (وفات ۳۰۵هه) کان، سر ۾ احمد بن زبير تستري (وفات ۳۱۲هه) کان، عسکر مکرم ۾ حافظ عبدان بن احمد الجواقي (وفات ۳۰۶هه) کان ۽ نيشاپور ۾ ابوبکر محمد بن اسحاق بن حزيمه (وفات ۳۱۱هه) کان حديثن جي سماعت ڪيائين. ان کان سواءِ ٻين به ڪيترن ئي محدثن کان حديثون پڙهائين.

سنه ۳۱۱هه (۹۲۳ع) ۾ ابن حزيمه جي وفات کان ٿورو اڳ نيشاپور پهتو ۽ اتي حسن بن يعقوب حدادالحداد (وفات ۳۳۶هه) جي خانقاهه ۾ سکونت اختيار ڪيائين. هتي کيس سکون مليو ۽ عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول ٿي ويو. هن ئي شهر ۾ شادي به ڪيائين. سڄو ڏينهن شهر ۾ هوندو هو ۽ پنج وقت نماز جامع مسجد ۾ ادا ڪندو هو. رات جو سوٽي خانقاهه ۾ ايندو هو. ”الفقر فخري“ تي عمل پيرا رهيو.

حديث جي علم جي تعليم به ڏيندو هو. سندس شاگردن ۾ امام حاکم ابو عبدالله حافظ جهڙي جليل القدر محدث جو نالو به شامل آهي، جنهن جو ڪتاب ”المستدرڪ“ مشهور آهي.

نهايت نهٺو ۽ فقيرتن هو. صوف جو ڪپڙو پائيندو هو ۽ پيرين اگهاڙو گهمندو هو. سنه ۳۴۳هه (۹۵۴ع) ۾ نيشاپور ۾ وفات ڪيائين ۽ قبرستان حيره ۾ مدفون ٿيو(۲).

ابوالعباس محمد بن محمد بن عبدالله وراق ديبلي

هن به حديث جي تعليم لاءِ گهڻو سفر ڪيو. بصري جي خليفه القاضي (وفات ۳۰۵هه) کان، بغداد ۾ جعفر بن الفاريابي (وفات ۳۰۱هه) کان، عسکر مکرم ۾ عبدان بن احمد کان ۽ فارياب ۾ محمد بن الحسن ۽ ٻين محدثن کان حديث جي تعليم پرايائين. هو وارثِ حديث هو. سندس شاگردن مان امام حاکم نيشاپوري جو نالو قابلِ ذڪر آهي. سنه ۳۴۵هه (۹۵۶ع) ۾ وفات ڪيائين(۳). انهيءَ زماني جو وڏو زاهد ۽ عابد هو. زاهد جي لقب سان ياد ڪيو ويندو هو، جيڪو ان زماني ۾ صوفين لاءِ ڪتب ايندو هو.

ابوالقاسم حسين بن محمد بن اسد ديبلي دمشقي

امام ابو يعلي موصلي (وفات ۳۰۷هه) کان تعليم حاصل ڪيائين. سندس استاد جو سلسلو صحابي جابر بن عبدالله (وفات ۷۸هه) تائين پهچي ٿو. دمشق ۾ وجي حديث جو درس ڏيڻ شروع ڪيائين. ۳۵۰هه (۹۶۱ع) کان پوءِ وفات ڪيائين(۴)

---

(۱) معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۹۵.

(۲) ڪتاب الانساب، ورق ۲۳۶، بحوالہ روئداد معارفِ اسلاميہ، ص ۱۷۵، ۱۷۶

(۳) ايضا، ص ۱۷۵. (۴) عربون کي حڪومتين، ص ۱۶۱.

خلف بن محمد ديبلي بغدادي

هن ديبل ۾ علي بن موسىٰ ديبليءَ کان حديث جي تعليم حاصل ڪئي. ديبل کان بغداد ويو، جتي حديث جو درس ڏيندو هو. بغداد ۾ ڪانئس ابوالحسن بن الجندي (وفات ۳۹۹هه) ۽ احمد بن عمير کان حديث جي تعليم حاصل ڪئي. سنه ۳۶۰هه (۹۲۰ع) ۾ وفات ڪيائين(۱)

ابوبڪر احمد بن محمد هارون حربي ديبلي رازي

سنه ۲۷۵هه ۾ ديبل ۾ تولد ٿيو. ديبل مان "ري" هليو ويو ۽ "الرازي" جي نالي سان مشهور ٿيو. بغداد ۾ امام جعفر بن محمد فاريابي (وفات ۳۰۱هه) ۽ ابراهيم بن شريڪ ڪوفي وغيره کان حديث جي روايت ڪيائين. قرآن مجيد جي تعليم حسنون بن هشيم کان ۽ قرائت امام عاصم ڪوفيءَ کان حاصل ڪيائين. بغداد جي پسگردائيءَ ۾ "حربيه" ۾ سڪونت اختيار ڪيائين، انهيءَ ڪري "الحربي" سڏيو ويو. سندس شاگردن مان احمد بن علي البادا (وفات ۴۲۰هه)، ابو علي بن دوما النعاليٰ (۴۳۱هه) ۽ قاضي ابواللياٰ واسطي (وفات ۴۳۱هه) جا نالا قابلِ ذڪر آهن. سنه ۳۷۰هه (۱۰۸۰ع) ۾ وفات ڪيائين(۲).

ابو محمد حسن بن حامد ديبلي بغدادي

هو محدث ۽ تاجر هو، ان سان گڏ اديب ۽ شاعر به هو. تجارت جي سلسلي ۾ ڪيترن ئي ملڪن جو سير و سفر ڪيائين. آخر بغداد ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. وڏو دولتمند هو ۽ وڏي شان مان سان رهندو هو. سندس علم و ادب سان دلچسپيءَ جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو ته عربيءَ جو مشهور شاعر المتنبي جڏهن بغداد ويو، ته وٽس مهمان ٿي رهيو.

هو انسان دوست، عالمن ۽ اديبن جو قدردان هو ۽ ثقافتي سرگرمين ۾ فراخدليءَ سان حصو وٺندو هو. بغداد ۾ درب الزعفراني ۾ غريبن لاءِ هڪ سراءِ تعمير ڪرايائين، جيڪا سندس نالي پٺيان "سراءِ خان ابن حامد" جي نالي سان مشهور ٿي.

حديث جو علم هن علي بن محمد بن سعيد الموصلي (وفات ۳۵۹هه)، محمد النقاش (وفات ۳۵۱هه) ۽ ابو علي المتري (وفات ۳۶۰هه) کان حاصل ڪيائين. حديث سان محبت جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو جو حديث روايت ڪرڻ وقت سندس اکين مان ڳوڙها وهندا هئا. حديث ۾ سندس قابليت جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو، ته حديث جو درس ڏيڻ مصر ۽ دمشق ويو.

مصر ۾ محمد بن علي صوري ڪانئس حديث جي روايت ڪئي. سنه ۴۰۰هه (۱۰۰۹ع) ۾ وفات ڪيائين(۳).

---

(۱) روئداد، ص ۱۷۵

(۲) روئداد ۽ عربون ڪي حڪومتين، ص ۱۶:

(۳) ايضا.

ابوالقاسم شعيب بن محمد بن احمد ديبلي

هو ابو قطمان جي نالي سان وڏيڪ مشهور هو. ديبل کان مصر ويو ۽ اتي حديث جو درس ڏيڻ شروع ڪيائين. سندس شاگردن مان ابو سعيد بن يونس جو نالو قابلِ ذڪر آهي (١).

علي بن احمد بن محمد ديبلي

مقريءِ شام ابو عبدالله ديبليءَ جو ڏوهٽو هو. حديث ۾ ابو العباس الاصم ۽ ابو عبدالله بن احمد بن موسيٰ ديبلي وغيره کان روايت ڪيائين. سندس تصنيفن مان ڪتاب ادب القضاءِ قضا جي مسئلن تي نهايت اهم ڪتاب آهي. شافعي مسلڪ جو هو ۽ ٽين صدي هجري ۾ ٿي گذريو (٢).

علي بن موسيٰ ديبلي

چوٿين صدي هجري جي وڏن محدثن مان هو ۽ "العالم المحدث" جي لقب سان مشهور هو. پنهنجي شهر ديبل ۾ حديث جو درس ڏيندو هو. ان کان سواءِ بغداد ۾ وڃي بہ حديث جي روايت ڪيائين. ديبل ۾ شيخ خلف بن محمد موازيني ديبلي کانئس حديث جي روايت ڪئي (٣).

ابوبڪر محمد بن حسين بن محمد ديبلي شامي

چوٿين صدي جو مشهور قاري مقري هو. ديبل مان شام ۾ وڃي مستقل سڪونت اختيار ڪيائين. امام هارون اخفش جي ٻن شاگردن: ابن ابي حمزه ۽ ابن ابي داؤد کان قرائت جي تعليم حاصل ڪيائين. کانئس امام حافظ ابوالحسن علي بن عمرودار قاضي ۽ عبدالباقي بن حسن حديث جي روايت ڪئي (٤).

ابوعبدالله محمد بن عبدالله ديبلي شامي

عالم فاضل ۽ اولياءالله هو. زبردست قاري ۽ مقري بہ هو. جعفر بن محمد بن سقيط، عبدالرزاق بن حسن ۽ سڪن بن بڪرويه کان تعليم حاصل ڪيائين. ابن جوزي صفة الصفوه ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي. ٽين صدي هجري ۾ ٿي گذريو. شام ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪيائين (٥).

منصوره

هي شهر عربن سنہ ١١٠هہ (٧٢٨ع) ۽ ١٢٠هہ (٧٣٧ع) جي وچ ۾ آباد ڪيو. عرب حڪمران گهرائي هباري جي زماني ۾ هن شهر هر لحاظ کان ترقي ڪئي. علمي سرگرمين جو بہ وڏو مرڪز هو. ابن حوقل ۽ المقدسي هن شهر جي رونق، خوشحالي ۽ علمي درسگاهن جي تعريف ڪئي آهي. هتي جي ئي هڪ عالم قرآن مجيد جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. هتي باقاعده درسگاهون هيون، جتي عالم ۽ محدث درس ڏيندا هئا. المقدسي منصوره جي قاضي ابو محمد جي تعليمي ۽ تدريسي سرگرمين جو ذڪر هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

---

(١) رونداد ۽ عربون ڪي حڪومتين، ص ١٦١.
(٢) ايضا
(٣) ايضا، رونداد، ص ١٧٥. (٤) ايضا. (٥) عربون ڪي حڪومتين، ص ١٦٢.

"هن جي درس جي مجلس آهي ۽ تصنيفون آهن. هو ڪيترن ئي سٺن سٺن ڪتابن جو مصنف آهي"(۱).

ڪتابن ۾ هتي جن عالمن جا نالا معلوم ٿين ٿا، انهن جو تعارف هن هيٺ ڏجي ٿو:

قاضي احمد بن محمد داٶدي منصوري

هن بابت مقدسي جو بيان اچي چڪو آهي. پهريائين پنهنجي هڪ آزاد ڪيل غلام کان تعليم حاصل ڪيائين. پوءِ بغداد ويو، اتي جي عالمن ۽ محدثن کان حديث جي روايت ڪيائين. موٽي اچي منصوره جو قاضي ٿيو. حديث جي داٶدي مسلڪ جو امام هو. ڪيترن ئي کانئس حديث جي روايت ڪئي. سندس ذڪر المقدسي، "احسن التقاسيم" ۾، سمعانيءَ "الانساب" ۾ ۽ ابو اسحاق شيرازي ڪيو آهي. المقدسي جو بيان آهي، ته منصوره جي آبادي زياده تر "اصحاب الحديث" تي مشتمل آهي. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته سنڌ ۾ حديث جي علم جو ڪيڏو نه چاهه هو.

قاضي ابو محمد ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف هو، جهڙوڪ "ڪتاب المصباح ڪبير"، "ڪتاب احادي"، "ڪتاب السير" وغيره.

سمعانيءَ لکيو آهي:

"قاضي احمد بن محمد منصوري عراق ۽ فارس ۾ سڪونت پذير رهيو. سندس ڪنيت ابوالعباس هئي. امام دائود ظاهريءَ جي مسلڪ ۾ امام جي حيثيت رکندو هو. اثرم ۽ ان جي طبقي جي حديث جي صاحبن کان، حديث جي سماعت ڪيائين. هن کان وري امام ابو عبدالله حاڪم جهڙي حديث جي حافظ روايت ڪئي. قاضي ابوالعباس احمد بن محمد بن صالح تميمي منصوري منصوره جي رهاڪن مان هو. جن عالمن سان مون کي ملڻ جو اتفاق ٿيو، انهن کان هن کي سيني کان وڌيڪ شائسته ۽ سلجهيل ذهن ۽ فڪر وارو ڏٺم. هن فارس ۾ ابوالعباس بن اثرم ۽ بصري ۾ ابو روق هزانيءَ کان حديث جي سماعت جو شرف حاصل ڪيو. الحاڪم "المعجم" ۾ به سندس ذڪر ڪيو آهي. ابن نديم سندس احوال "المنصوري" جي عنوان هيٺ آندو آهي.

ان مان معلوم ٿيندو ته هن فارس ابوالعباس بن الاثرم (وفات ۳۳۶هه) کان ۽ بصري ۾ احمد الخزاني (وفات ۳۲۲هه) کان حديث جي تعليم حاصل ڪئي، جيڪو ابو روق جي نالي سان مشهور هو. بخارا ويو ته ابوالحاڪم (وفات ۵۰ءهه) کانئس حديث جو درس ورتو(۲).

محمد بن ابوالشوراب

منصوره جو قاضي هو ۽ حديث جي علم جو وڏو عالم هو. سن ۲۸۳هه (۸۵۲ع) ۾ عراق مان لڏي اچي منصوره ۾ رهيو. عراق ۾ خاص طرح سان بغداد ۾ کيس وڏي قدر جي نظر

---

(۱) احسن التقاسيم، ص ۴۸۱، عربون جي حڪومتين، ص ۱۵۷.

(۲) روئداد، ص ۱۷۸.

مان ڏنو ويندو هو. ان جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو، تہ خود بغداد جو خليفو ۽ عباسي شهزادا سندس خدمت ۾ حاضر ٿي ڪانئس فيض حاصل ڪندا هئا. ڪانئس پوءِ سندس فرزند "علي" منصوره جي قضا جي منصب تي فائز ٿيو. سندس خاندان چوٿين صدي هجري جي شروعات تائين منصوره ۾ موجود هو(١).

ابوبڪر احمد بن محمد بن منصوري بڪرآبادي

منصوره جو رهاڪو هو، پر پوءِ لڏي وڃي جرجان جي شهر بڪرآباد ۾ ويٺو. حديث جي روايت امام ابوبڪر اسماعيل ۽ حافظ ابن عدي ڪان ڪيائين. ٢٩ جماديالاول سن ٤٢٢هہ (١٠٣٠ع) تي وفات ڪيائين. سندس ذڪر حافظ ابوالقاسم "تاريخ جرجان" ۾ ڪيو آهي(٢).

احمد بن جعفر بن مره منصوري

قرآن مجيد جو مستند قاري ۽ مقري هو. حسن بن المڪرم ڪان حديث جي تعليم حاصل ڪيائين. ڪانئس امام ابو عبدالله نيشاپوري روايت ڪئي. رنگ جو ڪارو هو(٣). ان مان ظاهر آهي تہ هو سنڌي نسل هو.

ابو محمد عبدالله بن جعفر منصوري

مقري لقب هوس. قرآن حڪيم جي علم ۾ ڪيس مهارت حاصل هئي. حسن بن مڪرم وغيره ڪان حديثون پڙهائين. حاڪم سندس روايتون "مستدرڪ" ۾ ورتيون آهن(٤).

بوقان

سنڌ جو هڪ شهر هو، جتي مسلمانن جي وڏي آبادي هئي. ان جي پرسان عباسي گورنر عمران بن موسيٰ برمڪي بيضاء نالي شهر آباد ڪيو. هماري دؤر ۾ هتي ڪيترائي عالم ۽ فاضل ٿي گذريا. خبر نٿي پوي تہ سنڌ ۾ هي شهر ڪهڙي هنڌ آباد هئا، ۽ هينئر انهن جا نالا ڪهڙا آهن يا ماڳهين ويران ٿي ويا. بهرحال "بوقان" جي جن عالمن جا نالا ملن ٿا، انهن جو تعارف ڏجي ٿو.

ابوالمڪارم فضل الله بن محمد برقاني سنڌي

امام بغوي جو آخري شاگرد هو، جنهن ڪانئس روايت بالاجازه ڪئي آهي. امام ذهبي "تذڪرة الحفاظ" ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي(٥).

---

(١) مروج الذهب: مسعودي، ج ١، ص ٣٧٧.
(٢) عربن ڪي حڪومتين، ص ١٦٤.
(٣) روئداد، ص ١٧٨.
(٤) نزهتہ الخواطر، ص ٦٧.
(٥) عربون ڪي حڪومتين، ص ١٦٤.

محمد بن احمد بن محمد بن خليل بن احمد بوقاني:

امام ابوبڪر بن خلف شيرازيءَ کان حديثن جي سماعت ڪيائين. هن کان وري عبدالرحيم بن سمعانيءَ حديثون روايت ڪيون. سن ٤٦٧هه-(١٠٧٤ع) ۾ وفات ڪيائين. سندس ذڪر امام سبڪي "طبقات الشافيه" ۾ ڪيو آهي (١).

محمد بن احمد بن منصور بوقاني:

امام بوقاني حاتم بن محمد بن حبان سبتي (وفات ٣٥٤هه) کان حديث جي روايت ڪيائين. امام ذهبي "تذڪرة الحفاظ" ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي (٢).

ابو سعيد محمد بن اسعد بن محمد بوقاني:

سندس لقب "سديد الدين" هو. امام غزاليءَ کان تعليم حاصل ڪيائين. سنه ٥٥٦هه-(١١٦٠ع) ۾ مشهد ۾ هڪ يلغار ۾ شهيد ڪيو ويو. امام سبڪي، "طبقات الشافيه الڪبريٰ" ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي (٣).

قديم دور جا صوفي بزرگ

ابو علي سنڌي: هي بزرگ تصوف ۾ مشهور صوفي بزرگ بايزيد بسطامي (وفات ٢٦١هه) جو استاد هو، يعني ٽين صدي هجريءَ جو بزرگ هو. بايزيد (ابو يزيد) بسطامي چوي ٿو ته مون ابو عليءَ کان فنا ۽ توحيد جو علم سکيو؛ ۽ ابو علي مون کان "الحمد" ۽ "قل هو الله احد". سندس ذڪر شيخ ابو نصر عبدالله بن علي بن سراج طوسي جي ڪتاب "اللمع" ۾ آيو آهي. نفحات ۾ به سندس احوال آيل آهي (٥).

ابو موسيٰ ديبلي: حضرت بايزيد بسطاميءَ جو مريد هو.

احمد بن سنڌي: وڏو عالم، فاضل، عابد ۽ زاهد هو. بغداد جي محلي "صداد" ۾ رهندو هو؛ انهيءَ ڪري کيس "صداد" سڏبو ويندو هو.

سنه ٣٥٩هه (٩٦٩ع) ۾ وفات ڪيائين.

---

(١) ۽ (٢) عربون کي حکومتين، ص ١٦٤.

(٣) اسلامي علوم اور فنون هندستان مين: مولانا حڪيم سيد عبدالحي (اردو ترجمه)، دار المصنفين اعظم ڳڙهه، ١٩٦٩ع، ص ١٩٥.

(٤) نزهته الخواطر ج ١، ص ٥٠ - نفحات الانس: مولانا عبدالرحمان جامي، اردو ترجمه، مدينه پبلشنگ ڪمپني ڪراچي، ١٩٨٢ع، ص ٢١٣-٢١٤ - ڪتاب اللمع: شيخ ابو نصر سراج، اردو ترجمه، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور، ١٩٨٤ع - ادارهٔ معارف اسلاميه، پنجاب يونيورسٽي لاهور، جلد ١، ص ٩٣٢-٩٣٣.

عربي شاعر

عربستان ۾ جيڪي سنڌي آباد ٿيا، انهن مان ڪيترا عربي زبان جا بلندپايہ شاعر بہ هئا. انهن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو:

مطبع ابن اياس: هي عربي زبان جو شاعر هو ۽ عرب هو. هشام تغلبيءَ جي ڏينهن ۾ منصوره ۾ اچي ڪافي وقت رهيو.

ابو عباده وليد بن عبيد البختري: عربي زبان جو شاعر هو ۽ "حماسہ" جي مصنف "ابو تمام" جو همعصر هو. ڪيترو وقت ملتان ۾ اچي رهيو. وات تي منصوره ۾ بہ ڪجھ وقت ترسيو هوندو.

هارون بن عبدالله، ملتاني: بنو ازد جي آزاد ڪيل غلامن مان هو. ابو دلف پنهنجي سفرنامي ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي(١). سندس ڪيترائي شعر تاريخي ڪتابن ۾ ملن ٿا.

سنڌي بن صدقہ: هڪ سنڌي شاعر هو. سندس ذڪر ابن الغمان پنهنجي ڪتاب ۾ ڪيو آهي. شاعر هجڻ سان گڏ سٺو ڪاتب، عالم ۽ فاضل بہ هو. سندس هڪ سؤ صفحن جو هڪ ڪتاب ابن نديم جي زماني ۾ بہ موجود هو.

ڪشاجم سنڌي: نائين صدي عيسويءَ ۾ هڪ سنڌي شاعر ۽ عالم ڪشاجر بن شاهڪ سنڌي ملي ٿو. سندس نظم جو ٻن سون صفحن جو ڪتاب ابن نديم جي وقت ۾ بہ موجود هو(٢). هڪ ڪتاب نثر ۾ بہ هوس.

ابو ضلع سنڌي: هڪ ممتاز شاعر هو. عربي زبان ۾ سنڌ جي تعريف ۾ سندس هڪ نظم چيل ملي ٿو، جو هن ڪنهن معترض جي جواب ۾، سنڌ جي خوبين ۽ ان جي پيداوار جي تعريف ۾ لکيو آهي(٣). مولانا سيد سليمان ندويءَ جو خيال آهي تہ هن شاعر جي وجود جو زمانو ٦٨٦هہ کان اڳ هوندو. عجب نہ آهي تہ هيءَ ٻينءَ يا ٽينءَ صديءَ هجريءَ ۾ ٿي گذريو هجي، ڇاڪاڻ جو سنڌ ۾ عربن جي دور جو زمانو هتي ختم ٿئي ٿو(٤)". سندس نظم جو ترجمو هي آهي(٥).

"منهنجن دوستن انڪار ڪيو، ۽ اهو سٺو نہ آهي، جڏهن هند جي ۽ هند جي تير جي مقابلي ۾ تعريف ڪئي وڃي."

"پنهنجيءَ جان جو قسم، هيءَ اها سرزمين آهي جو هتي پاڻي وسندو آهي، تڏهن ڪير جهڙا موتي ۽ ياقوت ان ۾ اپڙندا آهن— انهن لاءِ جي آرائش کان خالي آهن."

---

(١) "سير البلاد و الاقاليم"، ج ٢، بحوالہ "تاريخ سنڌ"، ص ٣٥٧.
(٢) "الفهرست"، ص ٢٣٤.
(٣) "آثار البلاد"، قزويني، ص ٨٥، بحوالہ "عرب و هند کي تعلقات" ٩٤-٩٦.
(٤) "عرب و هند کي تعلقات"، ص ٩٥.
(٥) بحوالہ "عرب و هند کي تعلقات"، ص ٩٥-٩٦.

سندس خاص شين ۾ مشڪ، ڪافور، عنبر، عود، ۽ قسم قسم جون خوشبوءِ بون آهن. انهن لاءِ جي ميرا آهن."
"۽ قسم قسم جا عطر، گلاب، سنبل، هاٿيءَ جا ڏند، ساڳ جي ڪاٺي ۽ خوشبودار صندل:
"۽ هتي پکين ۾ ڪلنگ، طوطو، مور ۽ ڪبوتر آهن، ۽ وڻن ۾ هتي ناريل، انب، آبنوس ۽ ڪارن مرچن جا وڻ آهن:
"۽ هٿيارن ۾ تلوارون آهن، جن کي ڪڏهن به ڪٽ نه چڙهندو آهي؛ ۽ اهڙا نيزا آهن، جو جڏهن اهي لرزش ۾ اچن ته سڄي فوج جي فوج لٽڏي وڃي."
"۽ هن ۾ توتيا، سڀ ڪان وڏي پهاڙ وانگر آهي؛ ۽ هتي شينهن، ببر، چيتا، هاٿي ۽ هاٿيءَ جا ٻچا آهن."
"جا بيوقوف ڪسان سواءِ ڪو ٻيو به هندستان ۽ ان جي خوبين جو انڪار ڪري سگهي ٿو؟"

سندس سٺ صفحن جو هڪ ڪتاب ابن نديم (۹۸۰ع) جي وقت تائين موجود هو(۱).

ابوالعطا سنڌي: عربيءَ جو مشهور شاعر ابو عطا به نسلاً سنڌي هو. پنهنجي پيءُ "يسار" سان گڏ، سنڌ مان غلام ٿي ويو. آخر عربي شاعريءَ ۾ ايڏو نالو ڪڍيائين، جو غلاميءَ مان به آزاد ٿيو. عربي شاعريءَ ۾ وڏو ڪمال حاصل ڪيائين. ابو تمام "الحماسہ" ۾ سندس شعر کي جاءِ ڏني آهي، جنهن ۾ هن خالص عربي شاعرن جو شعر ڏنو آهي. بنواميہ جو مداح هو، جتان کيس وڏا انعام اڪرام ملندا رهندا هئا. هڪ دفعي هڪ امير، سليمان بن سالم، وٽان "عطا" نالي هڪ غلام مليس، جو مٺي آواز سان شعر پڙهندو هو؛ انهيءَ ڪري سندس نالو "ابو عطا" پئجي ويو، نه ته سندس اصلي نالو 'افلح' هو. پڇاڙيءَ تائين سندس آچار نه سڌريا، انهيءَ ڪري عرب شاعر مٿس ٽوڪون ڪندا هئا، جنهن تي هي به سڌيون ٻڌائيندو هو. هي عباسي خاندان جي شروعات واري زماني تائين جيئرو هو. ڪيترن ئي عربي تذڪرن ۽ تاريخن ۾ سندس ذڪر آيو آهي، جن مان "ڪتاب الاغاني" (ج ٦، ص ٧٨) قابلِ ذڪر آهي.

عربي زبان جي مشهور اديب ابو تمام بن اوسا طائي (۱۸۸ھ – ۲۳۲ھ) جي مرتب ڪيل عربي شاعريءَ جي مشهور ڪتاب "ديوان الحماسہ" ۾ ابو عطا جو جيڪو شعر آيل آهي، انهن مان ڪجهه مصرعون نموني طور هت ڏجن ٿيون(۲).

۱– هوءَ آئي ۽ اسلام عليڪم چيائين، پوءِ اٿي بيٺي ۽ موڪلايائين. جڏهن ڪنڌ ڦيرائي هاڻ لڳي، ته ممڪن هو، ته منهنجو ساهه نڪري وڃي ها.

---

(۱) "الفهرست"، ص ۲۳۲.

(۲) ديوان الحماسہ، المڪتبہ السلفيہ، لاهور، ص ۲۲.

(٢) اي محبوبا! اٿين نہ سمجهجانءِ، تہ مان توهان کان پوءِ ڪنهن مصيبت جي صدمي کان عاجز ۽ ذليل ٿي ويو آهيان، ۽ اٿين نہ سمجهجانءِ، تہ مان موت کان ڊڄڻ لڳو آهيان.

(٣) ۽ نہ اٿين سمجهجانءِ، تہ مان تنهنجي ڏسڪين کان پريشان آهيان ۽ نہ هي تہ مان هٿ ڪڙين ۾ هلڻ کان تنگ ٿي پيو آهيان ۽ انهن جي ڪري چڱيءَ طرح هلي نٿو سگهان، بلڪ مصيبتن تي مون پنهنجي بهادري ۽ طاقت جو اظهار ڪرايو آهي.

(٤) پر تنهنجي محبت جي ڪري دل روئڻهارڪي ٿي پئي آهي، جنهن ڪي مان تنهنجي ڪري ان وقت بہ محسوس ڪندو هوس. جڏهن مان ڪليل ۽ آزاد هوس.

(٥) اي محبوب! مون توکي ان وقت بہ ياد ڪيو، جڏهن جڏهن 'خطي' نيزا اسان جي وچ ۾ حرڪت ۾ اچي چڪا هئا، ۽ سڌا ڪيل ڪٽڪ-ونا گول نيزا اسان جو خون پي رهيا هئا.

(٦) خدا جو قسم، مان نہ ٿو ڄاڻان ۽ سچ ٿو چوان، تنهنجي محبت جي ڪري، مون ڪي ڪا بيماري لڳي وئي آهي يا جادو ٿي ويو آهي، جو مان اهڙي هلاڪت خيز جنگ ۾ بہ توکي وساري نہ ٿو سگهان.

(٧) جيڪڏهن جادو آهي، تہ مون ڪي محبت ڪرڻ ۾ معذور سمجهہ. الهيءَ ڪري جو ان ۾ منهنجو قصور ڪونهي، ۽ جيڪڏهن ڪا بي بيماري آهي، تہ تنهنجي ڪري عذر آهي، ڇاڪاڻ جو تنهنجو قصور ڪونهي.

منصور هندي: هي بہ هڪ سنڌي غلام هو، جنهن عرب دنيا ۾ نالو ڪيو. عربيءَ جو چڱو شاعر هو. سندس شعر ۽ ادب تي لکيل هڪ ڪتاب ابن نديم جي زماني ۾ موجود هو.

اسحاق متوفي: هي بہ هڪ سنڌي عالم ۽ شاعر هو، جو ٨٤٩ع ۾ عباسي دربار جو مشهور راڳي هو. سندس هڪ منشي سنڌي ابن علي هو، جنهن راڳن جي باري ۾ "ڪتاب الشرڪتہ" نالي ڪتاب لکيو، جنهن ۾ ڏهہ باب هئا. انهيءَ منشيءَ، اسحاق جي مرڻ کان پوءِ بغداد جي 'طاق الزبل' پاڙي ۾ پاڇين جو دڪان کوليو، جنهن مان پنهنجو قوت ڪندو رهيو.

سنڌ ۾ عربي شاعريءَ جي رواج جو ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو جو سنڌي ڪاريگر پنهنجي عربي شاعريءَ جو فائدو وٺي، سنڌ جي ٺهيل جتين تي، جي بغداد جون شوقين عورتون نهايت پسند ڪنديون هيون(١)، دلچسپ عربي شعر ڪنڍي دوز ڪندا هئا. هڪ سنڌي سليپر تي هي اشعار لکيل هئا:

---

(١) "ڪتاب التربيع و التدبير من رسائل الجاحظ"، ص ٣٤، ١٣٥، بحوالہ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، (مقالو، "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ")، "مهراڻ"، ج ٨، نمبر ١، ص ١٤٩.

جَعَلْتَ و خــدي لــه ارضـا، فـقـلـت، 'طامن فـوقها و ارضـا'،
فقـال، 'لا'؛ قلت، 'بلـىٰ، سيدي! صـبـراً عليٰ الحب و ان معنیٰ'. (١)
(بناءِ پنهنجي ڳـل کي فـرش ان لاءِ چيم، 'خوش ٿي قدم رک، ڪر تون دلجاءِ'،
چيائين، 'نه'؛ چيو مون، سائين، هاها محبت جـا نباهيو ڏينهن جي ويا'.

سنڌ ۾ مرڪز جي انهيءَ تعلق ڪان سواءِ عرب گورنرن ۾ ادبي ذوق ڪي زور ورتو. انهن گورنرن جي معرفت ڪي مشهور عرب شاعر ـ جهڙوڪ مطيع بن اياس ۽ الصمه بن عبدالله قشيري سنڌ ۾ آيا. ١١١هه ۾، اموي خليفي هشام بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾، سنڌ جي والي تميم بن عتبيءَ کي ڏني ويئي. عربيءَ جي مشهور شاعر ۽ اهلبيت جي حبدار، فرزدق، تميم جي نالي پنهنجو مشهور قصيدو لکي ڏانهس سنڌ ۾ موڪليو. جن ٿورن سنڌي شاعرن جو احوال اسان کي مليو آهي، انهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي، نه ته هونءَ تعلقات ڏيکارين ٿا ته ڪيترائي شاعر ٿيا هوندا، جن جو احوال اسان تائين نه پهتو آهي.

سنڌي شاعري

نه فقط عربي شاعريءَ زور ورتو، پر ان سان گڏ سنڌي شاعريءَ ۾ زور ورتو. هڪ عالم جو ذڪر اڳ ۾ اچي چڪو آهي، جنهن هڪ راجا ڏانهن اسلامي تعليم سنڌي نظم ۾ منظوم ڪري موڪلي هئي. هڪ ٻئي سنڌي شاعر جو ذڪر ۽ سندس شعر عربي ڪتابن ۾ ملي ٿو. امام حافظ ابو حاتم محمد بن حبان الشبي (وفات ٣٥٤هه) پنهنجي ڪتاب "روضته العقلا و نزهته الفضلا" ۾ لکي ٿو:

"مون ابراهيم ڪان ٻڌو، جنهن کي ابن ابي القعطاع چيو ته مون سان ابو هذيل ڳالهه ڪئي، ۽ چيائين ته آءٌ يحيٰ بن خالد برمڪيءَ وٽ ويٺو هوس، ته هڪ هندي شخص، پنهنجي مترجم سان گڏ ڪچهريءَ ۾ آيو. مترجم يحيٰ کي چيو ته هي شخص شاعر آهي ۽ توهان جي مدح ڪئي اٿس؛ يحيٰ چيو ته پلي ٻڌاءِ. انهيءَ تي هن شخص چيو؛

'أره أصتره ڪڪرا، ڪي ڪيرَه متندَره'.

"يحيٰ" مترجم ڪان پڇيو ته 'جا ٿو چوي؟' چيائين ته چوي ٿو:

'اذالمڪارم فــي آفاقـنا ذڪرت،

فـانما بـڪ فيها يـضرب المثل'.

(جڏهن اسان جي طرف چڱاين ۽ نيڪين جو ذڪر لڪرلدو آهي،

تڏهن تنهنجو مثال ڏيندا آهن.)

---

(١) "ڪتاب الظروف والظرفاء، لابي الطيب الوشاء"، ص ١٤٨، بحواله محترم ڊاڪٽر بلوچ، ("سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ").

"پوءِ يحيٰ ان کي هڪ هزار دينار انعام ڏيڻ لاءِ حڪم ڪيو(۱).

مٿين ڪتاب ۾ ان شاعر لاءِ "رجل هندي" آيو آهي، پر "مجمل التواريخ والقصص" جي مصنف صاف طور "سرزمين سنڌ جو شاعر" ڄاڻايو آهي. البت، ٻنهين مصنف جي قول موجب اهو شاعر پنهنجو بيت يحيٰ جي پٽ فضل جي تعريف ۾ چيو. سندس بيان هن طرح آهي:

"سرزمين سنڌ جو هڪ شخص هن (افضل) جي آڏو آيو ۽ پنهنجي زبان ۾ هڪ بيت پڙهي ٻڌايائين:

'اره ڪره ڪنڪره، ڪراڪري مندره'.

"فضل" چيو، ڇا ٿو چوي؟ ترجمان جواب ڏنو ته چوي ٿو:

اذالمکارم في آفاقنا ذکرت،

فانما بک فيها يضرب المثل.

انهيءَ تي فضل خوش ٿيو ۽ ڪيس هڪ هزار دينار، هڪ قيمتي وڳو، اٺ ۽ ٻيون سوکڙيون ڏنائين. ترجمان کي ۵۰۰ دينار ڏنائين، ۽ چيائين ته 'اسان هن زبان ۾ اهڙو ڪونه ڏٺو'(۲)

---

(۱) مطبع (ڪردستان) مصر، سن ۱۳۲۸هه، ص ۲۱۵، بحواله ڊاڪٽر بلوچ صاحب.

(۲) چهيل ايران، ص ۲۴۳، بحواله ڊاڪٽر بلوچ صاحب. علامه دائود پوٽي صاحب به ان بيت جو ذڪر پنهنجي مضمون "سنڌي قديم شاعري" ("نئين زندگي"، سيپٽمبر ۱۹۵۸ع) ۾ ڪيو آهي.

سنڌ جو شاهنامو

(هڪ ادبي جائزو)

ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ٽالپور حڪمرانن جو زمانو علم ۽ ادب جي لحاظ کان نهايت ئي روشن دور هو. وقت جا حڪمران ۽ شهزادا نهايت ئي ادب نواز ۽ شعر ۽ سخن جا وڏا قدردان هئا. هو پاڻ به اعليٰ درجي جا شاعر ۽ نثر نويس هئا. دراصل ٽالپورن جي صاحبيءَ وارو زمانو باڪمال عالمن، اديبن ۽ شاعرن جو دور هو. سنڌن علم پروري ۽ ادب نوازيءَ کان متاثر ٿي، وقت جا ڪيترائي وڏا عالم، بلندپايي جا اديب ۽ شاعر سنڌن دربار ۾ اچي گڏ ٿيا ۽ پنهنجن علمي ۽ ادبي ڪارنامن سان دربار جي رونق کي وڌائيندا رهيا. حيدرآباد سنڌ جي ميرن جي شاهي دربار، دهلي ۽ لکنو جي دربارن جي شان ۽ شوڪت جي ڏک ڏيندي هئي، ليڪن زماني جي اهڙي ته ڪا بدنظر لڳي، جو اهو زيب ۽ زينت سڀ بي نور ٿي ويو ۽ سموري علمي بزم درهم برهم ٿي ويئي.

مير حسن علي خان ٽالپور پنهنجي خاندان جو هڪ نامور عالم ۽ سخن سنج شاعر ٿي گذريو آهي. پاڻ جيتوڻيڪ ظاهري طرح حڪومت جي جاهه ۽ جلال، شان ۽ شوڪت کان محروم رهيو، پر تنهن هوندي به سنڌ جي بزم سخن لاءِ پاڻ کي هميشه لاءِ زنده جاويد بڻائي ويو. سنڌ جي ٽالپور گهراڻي ۾ جيڪي به علمي شخصيتون ٿي گذريون آهن، تن مان مير حسن علي خان پهريون شهزادو هو، جنهن فارسي زبان کان هٽي، پنهنجي وطن سنڌ جي بوليءَ ۾ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم ڪيو. مير صاحب فارسي زبان جو به هڪ اعليٰ درجي جو شاعر ۽ نثرنويس هو.

مير حسن علي خان ٽالپور، سنڌ جي آخرين تاجدار مير محمد نصير محمد خان جو وڏو فرزند هو. مير صاحب جو خانداني لقب "سرڪار رفعت مدار" ۽ تخلص "حسن" هو. سندس سجع هيءَ آهي:

آسوده بـر سريـر امارت بخوش دلي،
فخرالملوڪ ظـل الاهي حسن علي. (۱)

مير حسن علي خان اربع جي ڏينهن تاريخ ۲۶ – ذوالقعد ۱۲۴۰ھ/۱۸۲۴ع تي سنڌ جي تاريخي شهر حيدرآباد ۾ ڄائو. (۲) شهزادي جي تولد ٿيڻ تي ميان محمد يوسف خدمتگار سجع جا پويان بند هن طرح چيا آهن:

كلك "يوسف" بسال توليدش،
كرد بسيار گوهر افشاني،
بهر تاريخ تهنيت گريان،
گفت باسن خرد بہ آساني،
كوكب برج پادشاهي يافت،
مه بيداز اوج رخشاني=١٢٤٠هه. (٢ الف)

شهزادي مير حسن علي خان جي تعليم ۽ تربيت لاءِ سندس والد نهايت ئي اعليٰ درجي جو انتظام ڪيو. سندس تعليم لاءِ وقت جي وڏن جيد عالمن کي استاد ڪري رکيو ويو، جن مير صاحب کي نه صرف ظاهري ڪتابي علم سان مالا مال ڪيو، پر ان سان گڏ فن سپاهه گيريءَ جي به اعليٰ تربيت ڏني. اوڻويهن ورهين جي ڄمار ۾ شهزادو علم جي تحصيل سان گڏ فن سپاهه گيريءَ جو پڻ وڏو ماهر بڻجي نڪتو.

"سنڌ جي شاهنامي" جو مرتب لکي ٿو:

"مير حسن علي خان ٽالپور جي والد مير نصير محمد خان شهزادي جي تعليم ۽ تربيت جي واسطي مولوي احمد عليءَ کي گهرايو هو، جيڪو پنهنجي وقت جو وڏو عالم هو." (٣)

اسان جي تحقيق موجب اها مٿين روايت صحيح معلوم نٿي ٿئي. انهيءَ سلسلي ۾ مرزا گل حسن "احسن" ڪربلائيءَ جي راءِ وڌيڪ درست معلوم ٿئي ٿي. هو صاحب لکي ٿو:

"مير حسن علي خان ٽالپور جي تعليم ۽ تربيت لاءِ هڪ ايراني عالم(٤) ۽ هڪ سنڌي عالم آخوند احمد هالائيءَ کي مقرر ڪيو ويو."(٥)

شهزادو حسن علي خان ننڍي هوندي کان وٺي ڏاڍو ذهين ۽ هوشيار هو. ڪيس قرآن پاڪ، عربي، فارسي ۽ مروج سنڌي ٻوليءَ ۾ چڱي خاصي مهارت حاصل هئي. پاڻ پنهنجي فراغت جو ڪافي وقت ڪتابن جي مطالعي ۾ گذاريندو هو. وٽس هڪ نادرالوجود ڪتبخانو پڻ هو. (٦)

هيءَ دنيا مصيبتن ۽ تڪليفن جو نهر آهي. سنڌ جي ٽالپور گهراڻي جي چمڪندڙ سج جي آڏو ڪارو ڪڪر اچي ويو ۽ اهڙيءَ طرح ملڪ ۾ هڪ وڏو انقلاب آيو. شهزادو مير حسن علي خان ان وقت ڀَرِ جوانيءَ ۾ هو. سن ١٨٤٣ع ۾ سنڌ جي ٽالپورن ۽ انگريزن جي وچ ۾ "مياڻي" ۽ "دٻي" جي ميدان ۾ جنگ لڳي، جنهن ۾ ٽالپورن جي اقتدار جي شمع هميشه جي لاءِ گُل ٿي ويئي. سنڌ جي ٽالپورن کي جلاوطن ڪري پهرين بمبئي، پُوني ۽ ساسور ۾ ۽ ان کانپوءِ ڪلڪتي ۾ قيدي رکيو ويو. سن ١٢٦١هه/١٨٤٦ع ۾ مير نصير محمد خان جلاوطني ۽ بي ڪسيءَ جي حالت ۾ هن فاني جهان جي قيد سان آزاد ٿي، وڃي دارالبقا ۾ آرامي ٿيو. (٧)

مير حسن علي خان ٽالپور نهايت ئي غيرت مند شخص هو. مير صاحب جي همت ۽ جرئت جو ذڪر ڪندي "سنڌ جي شاهنامي" جو مرتب لکي ٿو:

"ڪلڪتي ۾ قيد واري زماني ۾ انگريز گورنر جنرل، سنڌ جي ميرن کي چوائي موڪليو ته هو مون سان ملاقات ڪري سگهن ٿا، ليڪن ان موقعي تي ڪين سنڌي جُتيون لاهڻيون پونديون. انهيءَ تي مير حسن علي خان، ڊاڪٽر ڪالر جي معرفت گورنر جنرل کي چوائي موڪليو ته ميرن ڪسان ملڪ ورتو ويو آهي، ليڪن سندن عزت ڪانه ورتي ويئي آهي. ان جواب تي گورنر جنرل ملاقات دوران مير صاحب کي چيو ته شهزادا! آءٌ اوهان جي عقل ۽ خودداري تي آفرين چوان ٿو."(٨)

ڪجهه ورهين جي قيد کان پوءِ هندستان جي وائسراءِ لارڊ ڊلهائوسيءَ سنڌ جي ميرن کي سياسي پينشنون ڏيئي، سنڌ ڏانهن وڃڻ جي اجازت ڏني. مير حسن علي خان سن ١٨٦٣ع ۾ سنڌ موٽي آيو ۽ باقي حياتيءَ جا ڏينهن مطالعي، تصنيف ۽ تاليف ۾ پورا ڪيائين. انگريز سرڪار پاران مير صاحب کي ڪي- آءِ- سي جو خطاب پڻ مليل هو.

مير حسن علي خان سنڌ ۾ موٽي اچڻ کان پوءِ چاليهن ورهين جي ڄمار ۾ پنهنجي چاچي مير نور محمد خان ٽالپور جي ڌيءَ سان شادي ڪئي، پر ڪيس ڪوبه اولاد ڪونه ٿيو. مير صاحب اربع جي ڏينهن ١٥- ذوالحج ١٣٢٧هه/١٩٠٩ع تي فالج جي حملي سبب پنجاسي ورهين جي عمر ۾ هن فاني جهان مان رحلت ڪئي. مير صاحب جي وفات جي تاريخ مولانا ابوالحسن حسن اسکنوي ابن مولانا سعدي الحسن هن طرح لکي آهي:

بہ تاريخ فوتش رقم زد "حسن"،
سر ذکر کرده در آغوش واني (٩)

سندس لاش کي پهرياڻين امانت طور سندس بنگلي ۾ دفن ڪيو ويو، جيڪو پوءِ مير حاجي نور محمد خان ڪڍرائي، ڪربلا معليٰ ڪٽائي وڃي دفن ڪرايو.(١٠)

مير حسن علي خان ٽالپور نهايت ئي نيڪ خصلتن جو مالڪ هو. نماز ۽ روزي جو سختيءَ سان پابند هو. پاڻ هڪ وڏو فياض به هو. مير صاحب سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ لاءِ حسن علي آفنديءَ کي سٺ هزار رپين جو عطيو ڏنو هو. مير صاحب وڏو صاحب تصنيف بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس تصنيف ڪيل ڪتابن جي مطالعي مان اهو چڱيءَ طرح سان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ هڪ وڏو عالم ۽ شاعر هو. سندس مطالعو ۽ علمي ڄاڻ تمام وسيع هئي. مير صاحب جا هيٺيان ڪتاب علمي لحاظ کان شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا.

١- لسان الحق في ميزان الصدق: هيءُ ڪتاب فارسي نثر ۾ آهي. سن ١٣٠٨ع ۾ پهريون دفعو مطبع سلطاني لاهور مان شايع ٿيو.

٢- مختيار نامہ ثقفي: هيءُ ڪتاب سنڌي نظم ۾ آهي ۽ ٻن جلدن تي مشتمل آهي، هن ڪتاب جو پهريون جلد سن ١٨٩٢ع ۾ ٻيو جلد ١٨٩٥ع ۾ ۽ بي نظير پريس لاهور ۾ ڇپيو.

٣- روياني صادق: هيءَ ڪتاب فارسي نثر ۽ نظم ۾ آهي، ۽ ان جا ٿه جلد آهن. ٻيون جلد مطبع ذبدبه حيدري ڪراچيءَ ۾، ۽ ٽيون جلد سن ١٣٢٢هه ۾ مطبع اسلاميه اسٽيم پريس لاهور مان شايع ٿيو.

٤- نهرالبڪا: هن ۾ شهداءِ ڪربلا جي مدحت ۾ سلام چيل آهن. هيءَ ڪتاب ١٣٢٦هه ۾ رفاهِ عام اسٽيم پريس لاهور ۾ ڇپيو.

٥- مثنوي فتح نامه سنڌ عرف سنڌ جو شاهنامو: سنڌ مسلم سوسائٽي حيدرآباد طرفان سن ١٩٣٨ع ۾ شايع ٿيو.

٦- احسن البيان: اردو نثر ۾.

٧- رد خوارج: عزاداريءَ بابت سنڌيءَ ۾ سوالن جا جواب.

٨- مجموعه خطوط فارسي:

٩- مثنوي حمله حيدري يا شهنشاهه نامه: سنڌيءَ ۾ حضرت علي عليه السلام جي جنگين جو احوال.

١٠- بياض مناجات ۽ منقبت:

١١- ڪليات مرثيه سنڌي (١١).

مير حسن علي خان ٽالپور پنهنجي خاندان جو ٽائون شاعر ٿي نذر يو آهي. ٽالپور خاندان جو پهريون شاعر مير ڪرم علي خان ٽالپور هو، جنهن جو تخلص "ڪرم" هو. پاڻ اعليٰ درجي جو شاعر هو. سندس درٻار ۾ ڪيترائي وڏا شاعر رهندا هئا، جهڙوڪ: مير عظيم الدين ٺٽوي، آقا محمد عاشق، مرزا مظهر، سيد طباطبائي، مير هوتڪ افغان، مخدوم نور محمد ڀوڪائي، آخوند نور محمد هالائي، مرزا خسرو بيگ، مير صابر علي "صابر"، مير ڪاظم، عبدالمجيد جوکيو "مجيدي" ۽ منشي صاحبراءِ "آزاد" وغيره.

ٻيو شاعر مير مراد علي خان ٽالپور هو. سندس تخلص "علي" هو. سندس ٻه ڪتاب "ديوان علي" (فارسي) ۽ "طب مراد" (١٢٤٦هه) مشهور آهن.

ٽيون شاعر مير صوبدار خان ٽالپور "مير" هو. هن ڪيترائي ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا. سن ١٢٤٤هه ۾ فارسي زبان ۾ "مثنوي فتح نامه سنڌ" نالي هڪ ڪتاب لکيائين، جنهن کان متاثر ٿي مير حسن علي خان ٽالپور "سنڌ جو شاهنامو" لکيو.

چوٿون شاعر مير نصير محمد خان ٽالپور "جعفري" هو. سندس درٻار ۾ ڪافي شاعر رهندا هئا، جهڙوڪ: آخوند محمد بچل "انور" متعلوي، ميان محمد يوسف، آغا زين العابدين، مرزا فريدون بيگ "قانع"، مرزا محمد باقر، مرزا عباس، قاضي گل محمد ملتاني، قاضي آخوند احمد، آخوند غلام حيدر، ملو محمد روشن ۽ ديوان ميٺارام "مسرور" وغيره.

پنجون شاعر مير شهداد خان ٽالپور "حيدري" هو. ٨- محرم ١٢٨٤هه تي ڪلڪتي جي تيدخاني ۾ وفات ڪيائين. "ديوان حيدري" فارسيءَ ۾ سندس مشهور ڪتاب آهي.

ڇهون شاعر مير حسين علي خان ٽالپور ”حسين“ هو. سنڌي، اردو ۽ فارسيءَ ۾ شعر چوندو هو.

ستون شاعر مير يار محمد خان ٽالپور هو. تخلص ڪولد اختيار ڪيائين. فارسي نثر ۾ سندس هڪ ڪتاب ”فريثرنامو“ تصنيف ٿيل آهي.

اٺون شاعر مير محمد علي خان ولد مير صوبدار خان ٽالپور هو. سندس تخلص ”ڀرور“ هو. تاريخ ٻارهين رجب سن ١٢٧٨ﻫ تي وفات ڪيائين.

مير حسن علي خان ٽالپور جو سنڌي زبان ۾ ڪافي انداز ۾ شعر ملي ٿو. ”مختيارنامه“، ”حمله حيدري“، ”مناجات ۽ منقبت“، ”ڪليات مرثيه“ ۽ ”سنڌ جو شاهنامو“ وغيره. سندس شاعرائي صنف جون معياري تصنيفون آهن. اسان هتي سندس مشهور تصنيف ”سنڌ جو شاهنامو“ جو علمي ۽ ادبي جائزو پيش ڪريون ٿا.

مير حسن علي خان ٽالپور ”سنڌ جو شاهنامو“ مثنويءَ جي صنف ۾ چيو آهي. هيءَ رزميه مثنوي، فارسيءَ جي مشهور شاعر ”فردوسيءَ“ جي طرز تي لکيل آهي. موزون شاعريءَ جي صنف ۾ هيءُ نمونو سيني کان وڏيڪ وسيع ۽ همه گير آهي. هن صنف ۾ انساني جذبا، قدرت جا مناظر ۽ واقع نگاري گهڻي قدر سمايل هوندا آهن. مثنويءَ ۾ اڪثر ڪري ڪنهن تاريخي واقعي يا قصي کي بيان ڪيو ويندو آهي. ”سنڌ جو شاهنامو“ سنڌي زبان ۾ رزميه مثنويءَ جو هڪ بهترين شاهڪار آهي. سنڌي ادب ۾ مير حسن علي خان ٽالپور جي هيءَ سوکڙي وڏي وٽ واري آهي. سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد سنڌ سن ١٩٣٨ع ۾ ”فتح نامه سنڌ“ جو اختصار ڪرائي، ان کي ”سنڌ جو شاهنامو“ جي نالي سان شايع ڪرايو. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي پوين حاڪمن جو احوال، سندن ڪارناما، جنگين جو احوال ۽ طرز حڪومت جو پورو پورو نقشو چٽيو ويو آهي. هن ڪتاب کي سر زمين سنڌ جي جنگجو ۽ بهادر قومن جي همت، بهادري ۽ جانثاريءَ جو داستان چئجي، ته ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو.

محترم لطف الله بدوي، مير حسن علي خان ٽالپور جي شاعريءَ بابت لکي ٿو:

”مير صاحب سنڌي زبان جو فصيح شاعر ٿي گذريو آهي. هيءُ سنڌي زبان جو پهريون شاعر آهي، جنهن رزمي شعر لکيو آهي ۽ شعر ۾ هڪ مسلسل تاريخي ڪتاب قلمبند ڪيو آهي.“ (١٢)

محترم غلام نبي ميمڻ، مير صاحب جي شاعريءَ جي اصلاح وٺڻ بابت لکي ٿو:

”مير صاحب پنهنجي شعر جي اصلاح ۽ رهنمائيءَ لاءِ اول آخوند ميان محمد صاحب کي استاد ڪري ورتو ۽ ان جي وفات ڪانپوءِ آخوند محمد قاسم هالائيءَ کي پنهنجو استاد ڪري ورتو... وري غلام محمد شاهه ”گدا“ کي پنهنجو استاد ڪيائين.“(١٣)

محترم لطف الله بدوي ۽ خانبهادر محمد صديق ميمڻ به الهيءَ سا ڳي ڳالهه کي ورجايو آهي. ان سلسلي ۾ مرزا گل حسن "احسن" ڪربلائيءَ جو چوڻ آهي:

"ميرصاحب جو پهريون استاد آخوند احمد پاڻ به شاعر هو، جنهن کي ميرصاحب شاعريءَ ۾ پنهنجو استاد ڪري نه ورتو. ميرصاحب هئي ڪنهن کان به اصلاح وٺڻ ۾ عيب سمجهندو هو (١٤)."

اسان جي خيال موجب "احسن" ڪربلائيءَ جو رايو وڏيڪ وزندار آهي، ڇاڪاڻ ته ڪيس ٽالپور خاندان جي تاريخ جي پوري ڄاڻ هئي. باقي ميرصاحب جي باري ۾ اهو معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ جڏهن به ڪو نئون شعر تيار ڪندو هو، ته پنهنجي وقت جي وڏن باڪمال شاعرن کي پاڻ وٽ گهرائي پڙهي ٻڌائيندو هو. شاعر بجاءِ تنقيد ڪرڻ جي سندس شعر جو وڏو داد ڏيندا هئا، انهيءَ ڪري ئي "سنڌ جي شاهنامي" ۾ شعر جون ڪاني فني کهتايون رهجي ويون آهن.

اسان جي اڳيان مير حسن علي خان ٽالپور جي اصل ڪتاب جو ڇپيل اختصار آهي. ميرصاحب جي هيءَ رزميه مثنوي، علمي ۽ ادبي لحاظ کان ڪيترين ئي اعليٰ شاعرانه خوبين سان سينگاريل آهي. مثنويءَ اندر شعر جي مصرع جي ترتيب اهڙي ته قابليت ۽ سنجيدگيءَ سان سٽيل آهي، جو هرهڪ مصرع ۽ هرهڪ شعر پاڻ ۾ زنجير جي ڪڙين وانگر ڳنڍيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ ڪٿي به ڪو خلا نظر نٿو اچي.

رزميه مثنويءَ ۾ جڏهن ڪنهن به تاريخي واقعي يا قصي جو تذڪرو ڪيو ويندو آهي، ته ان ۾ مثنويءَ جي مقرر قاعدن، قانونن ۽ اصولن جي پوريءَ طرح سان پابندي ڪرڻ تمام ضروري هوندو آهي. مثلاً جڏهن ڪنهن به شاعر کي ڪنهن تاريخي واقعي جو مواد هٿ اچي، ته هُو ان ۾ صرف اجمالي ڳالهين جو ذڪر ڪري ۽ باقي ان سان خام ۽ غيرضروري واقعن کي نظرانداز ڪري ڇڏي. ليڪن اهو خيال رکڻ لازمي آهي ته ذڪر ڪيل تاريخي واقعن جو پاڻ ۾ پوريءَ طرح سان رابطو قائم هجي. مير حسن علي خان ٽالپور پنهنجي مثنويءَ ۾ انهن اصولن ۽ واقعن جو چڱيءَ طرح سان خيال رکيو آهي.

رزميه مثنويءَ ۾ اڪثر ڪري واقعن ۽ حالتن جو بيان ٿيل هوندو آهي، يا ائين ڪٿي چنجي ته واقع نگاريءَ کي سهڻي نموني سان بيان ڪيو ويندو آهي. ميرصاحب هن "شاهنامي" ۾ جنگ جي ميدان جو ذڪر ۽ نظارو، بهادرن جي دلاوري، شاهي مجلسن ۽ محفلن جو ذڪر مؤثر لفظن ۾ ڪولي شعر ۾ بيان ڪيو آهي ۽ پڙهڻ سان ائين پيو معلوم ٿئي، ته ڄڻ اهي سڀ ڳالهيون ۽ واقعا اکين اڳيان پيا ٿين. ان سان گڏ فطرت نگاريءَ کي به ميرصاحب ڏاڍي سهڻي نموني ۽ دلڪش انداز ۾ بيان ڪيو آهي. اسان هتي سندس فطرت نگاري ۽ سيرت نگاريءَ جا چند مثال ڏيون ٿا:

ڀر لشڪر چوان يا ڀر دريا چوان،
ڀر لشڪر ها يا ابر آتش فشان.
انهن گرم ٿي آتشِ ڪارِ زار،
جو تپ لرزه ٿيو در دلِ ڪوهسار.
ڀري ڀاهه وئي در دماغِ ڀلان،
جلي جنهن ۾ ويا پوست ۽ استخوان.
رسيو جنهن جي سر تي اجل جو پيام،
تنهن نوڙائي سر تن کي ڪيو ٿي سلام.
انهيءَ وقت سلطان کهاوڙ دلير،
ڪيا جنهن گهڻا ماري سرڪش بزير.
سدا زور تي پنهنجي مغرور هو،
وڏو پهلوانيءَ ۾ مشهور هو.
اچي پهتو جنهن وقت در دشت ڪين،
اتي بيهي لافون گزافون هڻين.
"سنڌ ناهه ڪو مٽ جو تنهن سان وڙهان.
اچي دل ڄهلي جي ڪو هوءِ پهلوان."

ڏٺو مير فتح علي خان دلير،
گدڙ آهه آيو ڍڪي چرم شير.
سندس مير کي نايون لافون پسند،
ڪري ان ڏي مُنهن چيائين بازهرخند.
"تون پنو هڻين لافون ڪئن دور تر،
وڏي آءِ لهان تان آءٌ تنهنجي خبر."
اٿين چٿي ڀوءِ ٿيو حملہ ور باشتاب،
جهلڻ حملي جو هو نه ڪنهن کي نه تاب.
ورايئين جڏهن ان تي تيغ دو دم،
عدو جو ٿي هيبت کان ويو بند دم.
ٿيو ان زخم کان زخمي او خيره سر،
وهي رت ڪيو منهن ۽ ڏاڙهيءَ کي تر.
جڏهن زخميو، ويس تڏهن تاب و توان،
غنيمت سلامت وڃي رهجي جان.

ڏسي پڄندو سلطان ڪي ٻي درنگ،
ٿيو تاجي جي رت ۾ وڏو جوش جنگ... الخ (١٥)

تاريخي واقعي يا قصي ۾ اخلاقي، اصلاحي ۽ روحاني سبق جي پهلوءَ جو هجڻ تمام ضروري آهي. ”سنڌ جي شاهنامي“ ۾ انهن ڳالهين تي مصنف ڪافي توجهه ڏنو آهي. ”شاهنامي“ جي بيان ڪيل هر واقعي جي مُنڍ، وچ يا آخر ۾ ڪونه ڪو اخلاقي يا روحاني نُڪتو بيان ڪيو ويو آهي، جنهن سان قومي ۽ سياسي جذبو ظاهر ٿئي ٿو. هڪ هنڌ مير صاحب چوي ٿو:

ڪلهوڙن کان ڪيئن ملڪ ورتو اسان،
ٿيو ويران ڪيئن خاندان ڪلان.
چئي ان طرح سان ويا داناءِ نخست،
رعيت چون بيخ اندو سلطان درخت. (١٦)

—

اسين ڏِل ۽ محصول جن کان وٺون،
بوقتِ مصاحب جنڌي تن کي ڏيون.
رعايا جي غمخواري پئي ٿي ضرور،
سڻ تان ڪريون تن جي آفت هي دور. (١٧)

مير حسن علي خان ٽالپور پنهنجي ”شاهنامي“ ۾ هڪ هنڌ دنيا جي بي ثباتي ۽ فنائيت جو ذڪر ڪندي هن طرح سان چوي ٿو:

زماني ڪڏهن ڪنهن سان ڪئي ڪا وفا؟
تڏهن ان تي دل بستگي ٿي خطا.
رهڻ ڪاڻ هن هنڌ آيو نه ڪو،
وڃڻ تي تڏهن ڪهڙو شڪوو ڪبو.
بقا ٿي فقط ذات رب العلا.
جتي ناهه امڪان نقص و فنا.
غرض موت انسان سان ٿيو لڳل،
معين ٿيا ايام عمر از ازل. (١٨)

مير حسن علي خان ٽالپور ”شاهنامي“ ۾ واقع نگاريءَ جي خصوصيت کي به تمام سهڻي لسموني ۾ پيش ڪيو آهي. رزميه شاعريءَ ۾ واقع نگاري تمام اهم ۽ هڪ مشڪل مسئلو هوندو آهي. شاعر مصور ٿي هر واقعي جو نقش چٽيندو آهي. مير صاحب انهيءَ ڏس ۾ وڏي هوشياريءَ ۽ ذهانت کان ڪم ورتو آهي. مير صاحب جا ذڪر ڪيل سڀئي تاريخي واقعا ممڪنات جي حد اندر آهن.

مير صاحب "شاهنامي" ۾ ڪيترين ئي اهم شخصيتن جو بہ ذڪر ڪيو آهي، جي وقت جا حاڪم، وزير، امير ۽ فوجي جنرل هئا. مير صاحب انهن شخصيتن جا اخلاق، خوبيون، طبيعتون، مزاج ۽ گفتگو وغيره الڳ الڳ انداز ۾ نهايت ئي سهڻي نموني ۾ بيان ڪيا آهن، جهڙوڪ

١- مير فتح علي خان ٽالپور.

٢- مير بهرام خان ٽالپور.

٣- راڄو ليڪي: ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي جو صلاحڪار هو. هيءُ ميان سرفراز خان ڪلهوڙي جو بہ صلاحڪار ٿي رهيو.

٤- جعفر خان: لاڙڪاڻي جي ڪوسا قوم جو سردار هو. ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي ڪيس مارايو هو.

٥- مير خيرو خان ٽالپور: هيءُ مير بهرام خان ٽالپور جو ننڍو ڀاءُ هو.

٦- الهہ بخش ليڪي: راڄي ليڪيءَ جو ڀائٽيو هو. هيءُ مير صوبدار خان ٽالپور جي هٿان قتل ٿيو.

٧- حبيب نائچ: ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي جو امير هو. مير صوبدار خان ٽالپور تلوار سان سندس ٽنگ وڍي هئي.

٨- غلام محمد لغاري: هوت خان لغاريءَ جو پٽ هو. هيءُ ميرن جو سائو هو. نواب ولي محمد خان لغاريءَ جو والد هو.

٩- تاجو ليڪي: راڄي ليڪيءَ جو پٽ هو. ڪلهوڙن تي سندس پورو پورو اثر هو. سن ١٧٨٢ع ۾ هالانيءَ جي جنگ ۾ ميرن جي هٿان مارجي ويو.

١٠- الهہ بخش جنجهڻ: ڪلهوڙن جو امير هو. هالانيءَ جي جنگ ۾ مارجي ويو.

١١- سيد عظيم الدين: ٺٽي جو ويٺل هو. مير غلام علي "مائل" جو سوٽ ۽ مير علي شير "قانع" جو ڀائٽيو هو. "فتح نامہ" فارسيءَ ۾ سندس تصنيف آهي.

١٢- محمد ابا خان: ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي جو پٽ هو. ميان سرفراز خان کان پوءِ تخت تي ويٺو ۽ آخر قيد ٿيو. ڪيس ميان عبدالنبي خان ڪلهوڙي قتل ڪرايو هو.

١٣- عزت يار خان: قلات جو لوهڙيو هو. ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي جو درباري هو.

مير حسن علي خان ٽالپور پنهنجي شعر ۾ اڪثر ڪري فارسي آميز سنڌي ٻوليءَ جو استعمال ڪيو آهي، جاڪاڻ تہ انهيءَ دور ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ فارسيءَ جو عنصر تمام گهڻو هو. مير صاحب ان اثر کان متاثر ٿي، سنڌي ٻوليءَ ۾ فارسيءَ جي تمام گهڻي ملاوت ڪئي آهي. مير صاحب پنهنجي شعر ۾ عربيءَ واري اضافت بہ ڪتب آندي آهي، يعني مضاف عربي تہ مضاف اليہ فارسيءَ وارو ڪتب آندو اٿس. شاعريءَ جي فني لحاظ کان اها ڳالهہ اصول جي خلاف آهي.

مثلاً:

سماعيل شاهہ هو ان جو پسر،

اهو بہ هو الولد سرالپدر(١٩٠)

ڪن ڪن مصرعن ۾ مير صاحب فارسي اضافت به استعمال ڪئي آهي، يعني مضاف سنڌي ته مضاف اليه فارسي. مثلاً:

هنئين مير بـوه ان ڪي اهـڙي قـرار،
جـو دو لـوـم ڏيو پيٽ آنـه ناڪار.(٢٠)

وري ڪٿي تـه اضافي مرڪبات ۾ اضافت جي زير ڪي نظرانداز ڪيو ويـو آهي. جيئن چوي ٿو:

زمـانـه دگـرگـون آنـــن نـهـاد،
شد آن مرغ ڪ او بيضه زرين نـهاد.(٢١)

اهي سڀ ڳالهيون ظاهر ڪن ٿيون ته مير حسن علي خان ٽالپور جي دور ۾ سنڌي موزون شاعريءَ ۾ فارسي ورجيسون ۽ مرڪبات استعمال ڪرڻ ڪي ان وقت جا شاعر ڪماليت ڪري سمجهندا هئا. مير صاحب انهيءَ دور جي دستور موجب پنهنجي سموري ڪلام ۾ مناسب تشبيهون، استعارا، ڪنايا، اصطلاح ۽ پهاڪا استعمال ڪيا آهن. ڪيترين جاين تي فارسيءَ جي شاعرن جون مصراعون تضمين طور ڪتب آنديون ويون آهن. انهيءَ کان علاوه مير صاحب جي ڪلام ۾ لفظي خواه معنوي صنعتن جي ڪاٿ گهٽتائي نه آهي.

"سنڌ جي شاهنامي" تي سنئون سڌو فارسيءَ جي مشهور شاعر فردوسيءَ جي "شاهنامي" ۽ نظاميءَ جي "سڪندر نامي" جو ڪافي اثر غالب آهي. مير صاحب انهن ٻنهي شاعرن کان گهڻو متاثر نظر اچي ٿو. علم عروض جي لحاظ کان به مير صاحب ساڳيوئي بحر "تقارب مثمن مقصور ۽ محذوف" ڪتب آندو آهي.

انهيءَ کان سواءِ سندس شعر ۾ چند شاعرائيون اوڻايون به ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. مثال طور علم عروض جي اصول موجب وزن ۽ تقطيع جي پورائي لاءِ حرف علت حذف ڪيو آهي ۽ سنڌيءَ ۾ ڦون گهڻو حرف علت جي آخر ۾ ايندو آهي، ته ان کي به حذف ڪري سگهجي ٿو. پر حرف صحيح کي ڪنهن به صورت ۾ حذف نه ڪيو آهي. مير صاحب حرف صحيح کي به حذف ڪندو ويو آهي. مثلاً:

ڪيو دربسر عـالـم لباس سياه،
نهان ٿـي ويـو روه خورشيد و ماه. (٢٢)

--

جـهـانـدار فتـح عـلـي نـامـدار،
جـو هـو اعقل عقلاء آن روزگار. (٢٣)

ساڳيءَ طرح مير صاحب قافيي جو به گهڻو خيال نه رکيو آهي. مثلاً:

تـون آهين وڏو مـرد بـه عاقبت،
نه هوندو ڪو تو جهڙو شوريده بخت. (٢٤)

هنن مصرعن ۾ ”عاقبت“ ۽ ”بخت“ بلڪل غلط قافيا استعمال ڪيا ويا آهن. علم عروض جي قاعدن موجب اهو درست نه آهي.

بهرحال انهن چند اوڻاين جي باوجود مير حسن علي خان ٽالپور جو ڪلام نهايت ئي فصيح ۽ بليغ آهي. سندس هيءُ انمول شاهڪار، سنڌي ٻولي ۽ ادب جو هڪ لازوال زيور آهي. اسان ائين چوڻ ۾ حق بجانب آهيون ته سنڌ جي سرزمين ۾ ايران وانگر هڪ اهڙي شاعر کي جنم ڏنو، جو ”فردوسيءَ“ جي هم پله آهي.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

(۱) سيد حسام الدين راشدي: ”مهراڻ جون موجون“، پاڪستان پبليڪيشنس ڪراچي سنڌ، ڇاپو پهريون ۱۹۶۴ع، ڏسو مرزا گل حسن ”احسن“ ڪربلائيءَ جو مقالو ”ٽالپور حاڪمن جا علمي ڪارناما“، ص ۱۰۷.

(۲) ايضاً.

(۲ - الف) ميمڻ غلام نبي: ”سنڌ جو شاهنامو يا ڪلهوڙن جي هار“، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد سنڌ، ۱۹۳۸ع، ص ۳.

ميان محمد يوسف خدمتگار، مير نصير خان ٽالپور جو خاص ملازم هو. حيدرآباد جي پرسان ڦليليءَ وٽ رهندو هو. ”ٽنڊو يوسف“ سندس بڻايل آهي. مير صاحب کي باغن پوکرائڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو ۽ ميان يوسف انهن جون تاريخون لکندو هو. سن ۱۲۵۱هه ۾ مير صاحب ”نصير باغ“ پوکايو، جنهن جي تاريخ ۽ تعريف جو ذڪر ميان صاحب مثنويءَ ۾ ڪيو آهي.

(۳) ايضاً، ص ۳.

(۴) مرزا سلطان حيدر بيگ جي لکڻ موجب مير نصير محمد خان ٽالپور، شهزادي جي تعليم لاءِ قاچاري دربار جي ايراني عالم سيد محمد مجتهد کي گهرايو هو. (ڏسو مرزا سلطان حيدر بيگ: ”هزهائينيس مير محمد حسن علي خان ٽالپر“، مقالو، ماهوار ”نئين زندگي“ ڪراچي سنڌ، ماهه مارچ ۱۹۷۱ع، ص ۱۷).

(۵) مرزا گل حسن ”احسن“ ڪربلائي: ”ٽالپور حاڪمن جا علمي ڪارناما“ مقالو، ص ۱۰۸

(۶) سن ۱۸۴۳ع جي انقلاب کان پوءِ سنڌ جي ٽالپور حڪمرانن جو ڪتبخانو ۾ تباهه ٿي ويو. قيد مان رهائي حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڪتبخاني کي ٻيهر گڏ ڪرڻ شروع ڪيائون. مير حسن علي خان ٽالپور وٽ پڻ هڪ وڏو اعليٰ درجي جو ڪتبخانو هو. ۱۹۰۹ع ۾ مير عبدالحسين خان ”سانگي“ ۽ مير حاجي نورمحمد خان جي وچ ۾ ملڪيت تان تڪرار هليو ۽ آخرڪار فيصلو مير حاجي نورمحمد خان ٽالپر جي حق ۾ ٿيو. اهڙي طرح اهو شاهي ڪتبخانو به مير حاجي نورمحمد خان جي حوالي ٿيو.

(۷) لطف الله بدوي لکي ٿو ته مير نصير محمد خان ۽ُوني ۾ وفات ڪئي، جيڪو صحيح نه آهي. مير نصير محمد خان ڪلڪتي جي ڀاءَران ٻين ميرن سان گڏ "دمدمه" نالي هڪ ڪوٽ ۾ نظربند هو. مير نصير محمد خان جي وفات جي تاريخ مرزا عباس علي بيگ هن طرح لکي آهي:

عدد هشت و چار ڪن تسر مزيد،

"قصر جنت نصيب وي گرديد." (۱۲۴۹+۱۲=۱۲۶۱هه)

(۸) ميمڻ غلام نبي: "سنڌ جو شاهنامو يا ڪلهوڙن جي هار"، ص ۵.

(۹) مرزا گل حسن "احسن" ڪربلائي: "ٽالپور حاڪمن جا علمي ڪارناما"، ص ۱۰۸.

(۱۰) ايضا، ص ايضا.

(۱۱) ايضا، ص ۱۴-۱۱۲.

(۱۲) بدوي لطف الله، "تذڪره لطفي"، جلد ٽيون، آر-ايچ-احمد اينڊ برادرس حيدرآباد سنڌ، ۱۹۵۲-۵۳ع، ص ۵۱۳.

(۱۳) ميمڻ غلام نبي، "سنڌ جو شاهنامو يا ڪلهوڙن جي هار"، ص ۹.

(۱۴) مرزا گل حسن "احسن" ڪربلائي، "ٽالپور حاڪمن جا علمي ڪارناما"، ص ۱۱-۱۱۰.

مرزا گل حسن جو قول آهي ته مير حسن علي خان ٽالپور وٽ رات جو اڪثر ڪري مرزا فتح علي بيگ اردوءَ جي مشهور شاعر مير انيس جا منقبت پڙهندو هو، جنهن ڪري مير صاحب متاثر ٿي، سنڌيءَ ۾ شعر چوڻ شروع ڪيو. باقي آخوند محمد قاسم ۽ غلام محمد شاهه "گدا" سندس همعصر ۽ هم صحبتي شاعر هئا. مولانا ابوالحسن "حسن" لکنوي پڻ سندس حاضريءَ ۾ رهندو هو. مير صاحب هن کان ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي شعر جو اصلاح نه ورتو (ايضا، ص ايضا).

(۱۵) ميمڻ غلام نبي: "سنڌ جو شاهنامو يا ڪلهوڙن جي هار"، ص ۵۶.

(۱۶) ايضا، ص ۲.

(۱۷) ايضا، ص ۴۰، ۴۱.

(۱۸) ايضا، ص ۷۶.

(۱۹) ايضا، ص ايضا.

(۲۰) ايضا، ص ۹.

(۲۱) ايضا، ص ۸۶.

ميمڻ محمد صديق، "سنڌ جي ادبي تاريخ"، جلد ٻيو، آر-ايچ- احمد اينڊ برادرس حيدرآباد سنڌ، ڇاپو ٻيو، ۱۹۶۸ع، ص ۹۰-۲۸۹.

(۲۲) ميمڻ غلام نبي: "سنڌ جو شاهنامو يا ڪلهوڙن جي هار"، ص ۱۱.

(۲۳) ايضا، ص ۷۳.

(۲۴) ايضا، ص ۳۴.

ميمڻ محمد صديق، "سنڌ جي ادبي تاريخ"، جلد ٻيو، ص ۹۳-۲۹۱.

هاڪڙو دريا

(تاريخي ۽ تهذيبي جائزو)

محمد حسين "ڪاشف"

قديم تهذيب ۽ ثقافت جو جيترو سرمايو سنڌ جي سرزمين تاريخ کي ڏنو آهي، ايترو شايد دنيا جي ٻئي ڪنهن به حصي کي ڏنو هجي. ان جا بنيادي سبب ڪهڙا هئا؟ ڇا ابتدائي انسان جو سلسلو هن خطي کان شروع ٿيو يا دنيا جي ڪنهن ٻئي هنڌ هن جنم ورتو؟ يا دنيا جي جدا جدا حصن ۾ ان جي پيدائش ٿي، انهيءَ بحث جو تعلق انساني ارتقا جي موضوع سان آهي. اسان صرف هن وادي جي انهن علامتن کي ڏسنداسون، جن انساني آبادي جي وڌڻ، ويجهڻ ۽ ان جي ترقي ڪري تهذيب ۽ ثقافت جي منزل تي پهچڻ ۾ هن کي مدد ڏني. انهيءَ تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته دنيا جو هي خطو قدرت جي اڻ ڪٿ نعمتن سان مالامال آهي، جن جي ڪري تهذيب ۽ ثقافت جي قدرن هت جنم ورتو ۽ دنيا کي ان سان نوازيو. ثقافت جي انهيءَ اوسر ۾ سڀ کان گهڻو حصو مهراڻ جي موجن کي رهيو آهي. هي پوراڻي ندي پنهنجي پورن ۾ ڪڏهين هن خطي جي اوڀر کان وهي آهي، ته ڪڏهن ان کان ٿورو اورڀرو هن ننڍين دريائي ڦاٽن جي صورت اختيار ڪئي آهي. ڪنهن وقت هو ليرون ڪوٽ جي اوڀر ۾ هئي ته اڄ وري ان جي اولهه کان روان آهي. تاريخ جي مختلف دورن ۾ سنڌ ۾ وهڪرن جا نالا پڻ جدا جدا رهيا آهن. طبعي لحاظ کان سنڌو ماٿر حصن ۾ ورهايل هوندي به تهذيبي بنيادن تي هڪجهڙائي واري حيثيت رکي ٿي ۽ سڀني حصن ۾ اسان کي ساڳيو شعور نظر اچي ٿو.

سنڌو ماٿر ۾ دريائي وهڪرن جو سلسلو تاريخ جي اندر ايترو ته منجهيل آهي جو اڄ تائين ڪو به محقق ان مسئلي کي صاف طور تي سمجهائي نه سگهيو آهي. ڪن محققن جو رايو آهي ته لکين سال اڳ سنڌو ساگر جو وهڪرو اتر، اتر-اوڀر کان ڏکڻ، ڏکڻ-اولهه ڏانهن هو ۽ اهي وهڪرا ڪيترائي هئا، جيڪي رفته رفته ڦرندا رهيا؛ جن آخري طور اتر کان ڏکڻ جي شڪل وجي اختيار ڪئي، جنهن ۾ وڏو هٿ هن وادي جي زمين جي طبعي ڦيرگهير وارين حالتن جو رهيو آهي. سنڌو ماٿر ۾ انهن وهڪرن جي نشانن جي ايتري ته گهڻائي آهي جو انهن لاءِ محققن ۽ تاريخدانن جا پنهنجا پنهنجا ويچار آهن. اڄ به سنڌو جي وهڪرن جا ڪيترائي نالا اسان کي تاريخن ۾ ملن ٿا. ڪٿي هن کي ’درياءِ سيحون‘ ڪري

ڪونيو ويو آهي، ته ڪٿي سنڌو ساگر جي نالي سان سڃاتي وڃي ٿي. ڪٿي هن جو نالو مهرا يا مهراڻ آهي ته ڪٿي ان جو نالو هاڪڙو نظر اچي ٿو. ڪٿي ساگري ۽ لهاڻي جي نالي سان سڃاتي وڃي ٿي ته ڪٿي وري ڊورو ۽ پراڻ جي اسم سان مجسم آهي. بهرحال، ڪيئن به هجي سنڌوءَ جا هن ديس ۾ ڪئين ورن ۽ ور آهن، جن جي ڪري هن وادي جا ڪي ماڳ آباد ٿيا، ڪي اجڙيا، ڪي اجڙي وري وسيا، ڪي وسي وري برباد ٿيا. سنڌو ماٿر ۾ انساني آبادي جي وسڻ ۽ ڦٽڻ جو سلسلو ڪڏهن ڪان هليو، ان جي يقيني تاريخ لاءِ ڪو به فيصلو ڪرڻ نه صرف محال پر مشڪل ضرور آهي.

اسان وٽ تاريخ ۾ اهو وڏو مغالطو رهيو آهي جو سنڌو ماٿر کي خالي موجوده سنڌ يا ان کان ٿورو مٿيرو اتر ۽ اوپر جي ڪن علائقن کي شامل ڪيو وڃي ٿو، ليڪن جڏهين هن وادي جي دريائن ۽ انهن جي ڦهلاءَ ۽ اتي جي آبادين ۽ وسين جو جائزو ونجي ٿو ۽ انهن حصن جي اثريات کي نظر ۾ رکجي ٿو ته سنڌو ماٿر اسان کي نهايت هڪ پکڙيل وڏو ميداني علائقو نظر اچي ٿي، جنهن ۾ پنجاب ۽ ڪشمير جو ڪجهه حصو ۽ اوپر ۾ راجستان جو اڌو اڌ علائقو ۽ اولهه ۾ بلوچستان جو گهڻو حصو ۽ هيٺ ڏکڻ ۾ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ انهي تهذيبي رنگ ۾ رنگيل نظر اچن ٿا. اهي تهذيبي ماڳ ۽ مڪان دراصل دريائي آبادين جا مرهون منت آهن. تاريخ ۾ اسان وٽ صرف سنڌو جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو، ۽ هاڪڙو دريا، جيڪو يونانين کان اڳ ختم ٿي چڪو هو، ان جي وادي کي اهو چئي پوئتي ڪيو وڃي ٿو ته هي به سنڌو جو هڪ وهڪرو هو. ڇا تاريخي حقائق ۽ اثريات انهيءَ نڪتي جي تائيد ڪن ٿا؟ جنهن جي جواب جي لاءِ اڄ تائين ڪا به مثبت موٽ نه ملي سگهي آهي. حالانڪ "هاڪڙو"، جنهن کي سنڌو جو وهڪرو ڪوٺيو وڃي ٿو، دراصل اهو هڪ جدا دريا هو. جنهن جي تاريخ ۾ جدا حيثيت هئي. ڇاڪاڻ ته يونانين جي کوج انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪري ٿي. جيڪڏهن هاڪڙو سنڌو جو ذيلي وهڪرو يا ان جو اڪيون وهڪرو هجي ها ته يقين آهي ته يوناني محقق ان ڏس ۾ پنجاب جي فتح بعد هيٺ پٽاله ۽ سيوهڻ ڏانهن ايندي هاڪڙي جو سنڌوءَ سان ڪو لاڳاپو بيان ڪن ها. يونانين ۽ اشڪانين جي ڪاهن وقت، هن خطي جي طبعي حالت کي انهن مؤرخن جي بيان ڪيل رابن جي روشني ۾ اسان جي ڏاهن ۽ دانشورن کي فيصلو ڪرڻ کپندو هو، جيڪو نه ڪيو ويو ۽ تاريخ ۾ هميشه اهي ٻئي نالا هڪ ئي دريا جي صورت ۾ پيش ٿيندا رهيا. اهو ڪيتري قدر صحيح عمل آهي، ان کي واضح ڪرڻ ۽ انهن نڪتن جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ، اسان جي اڄ جي دور جي عالمن جو پهريون فرض آهي، ڇاڪاڻ ته تاريخي حقائق جي اپٽار ۾ جڏهن به ڪا غلطي رهجي وڃي ٿي ته اها نسل درنسل هلندي ڪو مثبت نتيجو پيدا نٿي ڪري، جنهن ڪري تهذيبي تاريخ جا قدر ۽ تمدن جا ترڪيبي عنصر متاثر ٿين ٿا ۽ ايندڙ نسل لاءِ شڪ جي صورت پيدا ٿئي ٿي. دراصل سنڌو ماٿر جي دريائي وهڪرن ۾ "هاڪڙو ندي" جو وهڪرو هڪ اهڙو وهڪرو آهي، جهن

لاءِ اڄ تائين مختلف قياس آرايون رهيون آهن. تاريخ جي اڳئين يا هاڻوڪي دؤر ۾ سواءِ يوناني محققن ۽ مغربي اسڪالرن جي ڪنهن به ايترو ڪو خاص ڌيان نه ڏنو آهي.

جاگرافي ۽ اثريات جي ماهرن جڏهين به سنڌو ماٿر جو ذڪر ڪيو آهي ته تحقيق جي بنياد تي هتي آڏو هميشه اها سنڌ رهي آهي، جنهن جي دامن ۾ هڙپا، موهن جو دڙو، آمري، ڪوٽ ڏيجي، چانهو جو دڙو، ڪاهو جو دڙو، مهرڳڙهه، مروٽ، اڄ، پارينگر، نُهتو وغيره رهيا آهن، ڇاڪاڻ ته انهن تهذيبي آثارن مان مليل باقيات ۾ تاريخ جي مختلف دورن جي مماثلت ۽ هڪجهڙائي نظر اچي ٿي. سنڌو ماٿر جي تهذيب دريائي وهڪرن سبب ٻن حصن ۾ اسريل نظر اچي ٿي. اوپر وارو حصو، جنهن کي هاڪڙو سيراب ڪندو نظر اچي ٿو. ۽ ماٿر جي اولهه واري حصي کي سنڌو آبياري ڪندو نظر اچي ٿو. هن وادي جي حيثيت به دجله ۽ فرات، گنگا ۽ جمنا جهڙي وڃي ٿي ٿي. "دريا سيحون ۽ جيحون، جن کي سنڌو ۽ دجله سان تعبير ڪيو ويو ٿو، ان ۾ جيحون بمعنيٰ دجله جي طبعي فاصلن ۽ تاريخي ڳالهين جي بنياد تي غلط محسوس ٿئي ٿو. دراصل سيحون ۽ جيحون جا لفظ هن وادي جي سنڌو ۽ هاڪڙو لاءِ استعمال ٿيل نظر اچن ٿا.[١٩] سنڌو ماٿر جي تهذيب انهن دريائي شڪلين جي صورت ۾ ٻن ڌارائن ۾ نظر اچي ٿي. ١- موهن جو دڙو ۽ هڙپائي تهذيب، ٢- هاڪڙا تهذيب، جن جو اونهو اڀياس اهو پڌرو پڻ واضح ڪري ٿو ته اهي مڙيئي تهذيبي عنصر سنڌو ماٿر جي تمدن جو عظيم ورثو ۽ ڪڙيون آهن، جنهن کي اسان سنڌو تهذيب ڪوٺيون ٿا. انهن ٻنهي دريائي وهڪرن جي تهذيبي جزن کي هڪٻئي کان الڳ ڪري انهن لاءِ ڪو جدا تحقيقي معيار قائم ڪري نٿو سگهجي. البت اهو ضروري آهي ته هاڪڙا تهذيب کي به انهي طرح اجاگر ڪيو وڃي، جيئن هڙپائي ۽ موهن جو دڙو جي تهذيب تاريخ اندر مقام حاصل ڪيو آهي.

قومن جي اٿل پٿل ۽ يلغار ۾ ٻن نسلن جو اهم حصو رهيو آهي، جن هن ماٿر جي ٻن دريائن (سنڌو ۽ هاڪڙو) جي وچ واري حصي ۽ انهن جي اوپر ۽ اولهه کي متاثر ڪيو. ١- انڊو آربائي، ٢- آريا. انهن ٻنهي قومن جو اصل نسل تاريخ ۾ هڪڙوئي آهي، پر نقل مڪاني ۽ اٿل پٿل ۾ سنڌن رخ جدا رهيا. انڊو آريائي قومون، وچ مشرق کان صحرائي عربستان، مصر جنوبي يمن، ايراني نار، بلوچستان، سنڌ، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ کي متاثر ڪيو ۽ پنهنجي ايڪن کي موهن جي دڙي تائين قائم ڪيو. آرين وچ مشرق ۽ روسي ترڪستان مان نڪري خيبر جي دڙي وسيلي پنجاب، سنڌو ماٿر جي مٿئين حصي، گنگا، جمنا جي وادي ۽ هاڪڙو وادي جي مٿين حصي ۾ پنهنجون ايڪون قائم ڪيون. انهن ٻنهين قومن جي سنجوڳ سبب سنڌو ماٿر جي وچ وارو حصو تمدني لحاظ کان نهايت ئي شاندار ثابت ٿيو، جنهن تي تاريخ کي فخر آهي.

دنيا جون تهذيبون هميشه دريائي وهڪرن جي بنياد تي وڌيون ۽ ويجهيون آهن، ۽ دريائن ئي ڪين جنم ڏنو آهي. ڪابه تهذيب نه ڪڏهين خلا ۾ اڀري آهي ۽ نه وري ٻرپٽ ۾ پيدا ٿي آهي. اهي دريائي آهن، جيڪي انهن جي ترڪيبي ۽ تقويمي عنصرن جو مسُول آهن. پوءِ انهن دريائن جي سلسلي ۾ تاريخ اندر مختلف وقتن تي جدا جدا نالا ۽ انهن لاءِ الڳ الڳ رايا رهيا آهن. هاڪڙي دريا لاءِ به تاريخ ۾ ڪئين ويچار ۽ رايا آهن. هاڪڙي دريا لاءِ اسان وٽ عام تاثر اهو آهي ته هي سنڌوءَ جو هڪ وهڪرو هو، ۽ اڳتي هلي هڪ شاخ ٿيو، ۽ پوءِ سنڌوءَ جي وهڪرن جي ڦيرگهير سبب ختم ٿي ويو. هن سلسلي ۾ پهرين نشاندهي اسان کي يونانين جي ملي ٿي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته عيسوي سنه کان سوا ٽي سؤ سال اڳ جڏهين سڪندر اعظم سنڌ مان ٿي لنگهيو ته سنڌ جي اوڀر ۽ ڏکڻ ۾ سمنڊ جي پاڻي ڇوليون پئي هڻيون. سنڌ تي ڪاهه دوران دارا اعظم الشڪاني (ايراني) ۽ سڪندر اعظم مقدوني پنهنجي پنهنجي ڪاهن وقت سنڌو واري قديم دريائي وهڪري جي تحقيقات لاءِ ماڻهو مقرر ڪيا هئا، جيئن هنان جي عظيم دريائن جي وهڪ ۽ ان تي وسندڙ شهرن توڙي ماڻهن جي مزاج جو پتو پئجي سگهي. انهيءَ ڇنڊڇاڻ ۾ يونانين کي قدري ڪاميابي حاصل ٿي، ۽ انهن ماهرن هاڪڙي دريا جو پيٽ ڳولي لڌو. انهي مهم جي يوناني مشير ”ارسٽو ٻيوليس“ جي قول مطابق هن هڪ هزار (١٠٠٠) شهرن ۽ ڳوٺن جا نشان ڏنا، جي ڪو وقت وسندڙ هئا. يوناني ليکڪ ”ايرين“ سنڌوءَ جي ڦٽي پن شاخن ٽين جو ذڪر ڪري ٿو ۽ ساڳئي صفحي تي لکي ٿو ته ”اصل ۾ جنهن کي جدا مهراڻ چيو ٿو وڃي، جنهن جو سڪل پيٽ هن وقت اوڀر طرف آهي، اها مهراڻ نه پر ”هاڪڙو“ آهي، جنهن مان نڪتل موجوده ايرندو نارو اڃا هستي ۾ آهي.“

سر اولڊام پنهنجي هڪ تحقيقي مضمون "The Sarswati and lost river of the Indian Desert" ۾ وڏي ڇنڊڇاڻ ۽ جاچنا کان پوءِ لکي ٿو ته ”هن وقت غائب ٿيل هاڪڙو کي، جا ايرندي نارا جي ڌارا هئي، جنهن ۾ گهگهر (سوام ديال) ۽ سرهند نديون هيون ۽ اوڀر نارا ۾ ٽي شاخون نئوال نالي هيون، اڳئين زماني ۾ ستلج هاڪڙو جي پيٽ مان وهي وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي. پر جڏهين ستلج وهڪرو بدلائي بياس سان گڏجي وڃي سنڌو ۾ شامل ٿي ته سرسوتي، جيڪا منجهس (هاڪڙو) ۾ ڇوڙ ڪندي هئي، سا اڪيلو ٿي پئي ۽ واريءَ هيٺان ۾ غائب ٿي وئي.“ سرسوتي ۽ هاڪڙي جو سُڪڻ گهٽ برسات جي ڪري نه پر ستلج جي وهڪري بدلائڻ ڪري ٿيو آهي. پئي هنڌ ساڳيو مصنف پنهنجو خيال ظاهر ڪري ٿو ته ”هاڪڙو دريا، ستلج دريا جي پراڻي گذرگاهه آهي.“

ڪرنل منچن جو نظريو آهي ته چولستان ۾ هاڪڙي دريا جي وهڪ دراصل جمنا ندي جي قديم وهڪ آهي. محترم ”ٻيل چوٽ“ لکي ٿو ته اصل ندي ”درشدوتي“ هئي، جنهن کي اڄڪلهه گهگهر چيو ٿو وڃي. ان جي هڪ شاخ هاڪڙو هئي، جنهن کي ستلج ندي مان پاڻي ملندو هو، جيڪا پنجاب مان هلي بيڪانير ۽ جوڌپور علائقن مان وهندي سنڌ ۾ وڃي ننگر پارڪر وٽ ڇوڙ

ڪندي هئي. ايرندو نارو ان جي نشاني آهي. پوءِ جڏهن ستلج وهڪرو بدلايو ته هاڪڙي ۾ پاڻي گهٽجي ويو ۽ ندي سُڪي ويئي. بعد ۾ هاڪڙي کي گهگهر به چيو ويو آهي، جو ته ان جو سُول گهگهر هئي.

مسٽر ڪيلاش چندر لکي ٿو ته گهگهر ندي ڪنهن زماني ۾ بيڪانير جي راڄ جي اتر مان وهندي، سنڌو ۾ وڃي ملندي هئي*.

مسٽر آر- جي- بنرجي بهاولپور رياست کان واٽ (جتان هاڪڙو ندي جو وهڪرو معلوم ٿئي ٿو) ڪيترن جبلن جي قطار تائين (۱۸) جاين تي سنڌو ندي جي جهوني وهڪري جا نشان معلوم ڪيا آهن. هو لکي ٿو ته ندي جو پاڻي رڻ مان وهي لکپت تائين پهچندو هو، ۽ لکپت جي ماريال جي پوک جو مدار به انهيءَ پاڻي تي هو.

راءِ بهادر گوري شنڪر اوجها ”تاڊ“ جي ڪتاب جي تشريح ڪندي لکي ٿو ته؛ گهگهر ندي جي هڪ شاخ جو نالو ساڪرا يا هاڪڙا هو، جيڪا پهريائين پنجاب کان هلي بيڪانير ۽ جوڌپور راڄن مان وهندي، سنڌ ۾ وڃي سنڌو ندي ۾ پوندي هئي، پر گهڻي وقت کان پوءِ ان جو وهڪرو بند ٿي ويو. جنهن جو ڪارڻ هو اهو ٿو چائي ته (طبعي حالتن سبب) راجستان جو ڪنارو مٿاهون ٿي وڃڻ ڪري پاڻي گهٽ اچڻ لڳو ۽ ائين ٿيندي ٿيندي هو بلڪل بند ٿي ويئي.

سر آرل اسٽائن جو خيال هو ته هاڪڙو دريا پاڻي ۽ مقدار جي لحاظ کان هڪ ننڍو ۽ محدود دريا آهي. پنهنجي هيٺين علائقي ۽ چولستان ۾ هڪ وڏي دريا جي گذرگاهه ڪيئن حاصل ڪري سگهي ٿو. ليڪن اڳتي هلي هو خود لکي ٿو ته ”بجنور ۽ ولهار جي درميان ستلج دريا جي هڪ شاخ هاڪڙي ۾ شامل ٿي ويندي هئي.“ انهيءَ مان ثابت ٿو ٿئي ته انهيءَ وهڪري هاڪڙي دريا جي وهڪري کي وڌيڪ هٿي ڏني.

ايچ ٽي. لئمبرڪ پنهنجي ڪتاب ”سنڌ“ ۾ هاڪڙو دريا جي سلسلي ۾ هيٺين ريت لکي ٿو:

١. انهيءَ زماني ۾ سنڌو ندي جو وهڪرو ڪهڙو هو ۽ نه وري اها خبر آهي ته اها هڪ شاخ جي صورت ۾ چڙندي هئي، يا موهن جي دڙي کان ڪجهه مٿڀرو اها ٻن شاخن ۾ ورهائجي چوڙ ڪندي هئي. ان کان سواءِ اهو ممڪن آهي ته سنڌو لوڪن جي دور ۾ ستلج ندي، هاڪڙا نارا ۾ وڃي پوندي هئي.

٢. هاڪڙي جي پيٽ جا اهڃاڻ پٽني بهاولپور ۽ بيڪانير رياستن منجهان لاڳيتا لنگهندا ملن ٿا ۽ ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته اهو آخرڪار ڪيترين ننڍين ندين خاص ڪري

---

* مسٽر ڪيلاش چندر پنهنجي لکيت ۾ جنهن کي سنڌو ڪوٺي ٿو، دراصل اها هاڪڙو ندي آهي. پر جيئن ته اسان وٽ هاڪڙو ۽ سنڌو جي نالن ۾ ڪا تخصيص نه هئي، ان ڪري هن ان کي سنڌو ڪري لکيو ٿو پائنجي. (ڪاشف)

گھاگھرو سرسوتي، سرسوتي ۽ جنتانگ جي ميلاپ مان نڪري ٿو. اولهه ۾ ستلج ۽ اوڀر ۾ جمنا جي چوٽن جي وچ ۾ سواليڪ ٽڪرين مان آسري ٿو. ...... ٻهاولپور ۽ ٻيڪانير جي علائقي ۾ هاڪڙي جو پيٽ ايترو ويڪرو ڏيڍ سؤ ميلن جي مفاصلي تائين ٻن ميلن کان به سرس آهي. چيتانگ جي هڪ پراڻي پيٽ جي معرفت هاڪڙي کي پاڻي ڏيندي هئي. سندو، هاڪڙي ۽ گنگا جي ترائين جي وچ وارو هيئائون سندو، اڄڪلهه چيتانگ ۽ جمنا جي وچ ۾ آهي.

٣. ستلج جو هڪ پراڻو الڳ ونگڙ پيٽ هاڪڙي سان ٻهاولپور جي ٻنهه اندر ولهار وٽ اچي ملي ٿو. معلوم ائين ٿو ٿئي ته اهو ستلج جي هڪ پراڻي وهڪري مان ڦٽندو هو ۽ ان جو رخ ٿلهي ليکي هاڪڙي جي شاخ وارو هو. انهن ڳنڍيندڙ ڦاٽن سان ٻيون ٻهاولپور شهر کان ويهارو ميل اوڀر، اتر، اوڀر ۾ شروع ٿي وڃي ڪدو والا جي ويجهو هاڪڙي سان ملي ٿو ...... اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته اها واهنده جي نالي سان هڪ وڏي قدرتي شڪل شاخ هئي، جا شنڪر ندي کي پاڻي پهچائيندي هئي.

سيد نور علي ضامن حسيني جنهن جي درياڻن جي تاريخ تي گهري نظر رهي آهي، سو سر آرل اسٽائن جي نظريي تي تبصرو ڪندي لکي ٿو ته، سنڌ و طاس معاهده (١٩٦٠) چند تاريخي حقيقتن جي توثيق ڪري ٿو ته "پنج هزار سال اڳ جهلم ۽ چناب دريا پاڪ پتڻ (ايوڌيا) جي ويجهو گڏجي ڏکڻ طرف "مروٽ" جي ويجهو ان وقت جو ستلج ۾ اچي پوندا هئا. "مروٽ" چڻ ان وقت جو پنجند هو." ان وقت جو ستلج روپڙ جي ڏکڻ کان هلي ٻيڪانير جي مقام (انوپ ڳڙهه) وٽان برساتي دريا گهاگهرا ۽ ان جي مددگار سرسوتي کي ساڻ گڏي ٻهاولپور جي مقام ولهار ۽ فورٽ عباس وٽان وهي "مروٽ" وٽ اچي چناب ۾ پوندو هو." ان وقت جي راوي ۽ ٻياس جڏهن ضلع گورداسپور جي ٻهاڙن مان نڪري پاڻ ۾ گڏجي لاهور ضلع جي هڙپارا نالي (سڪندر اعظم جي هائيڊروئس) جي صورت ۾ چناب ۾ "هتوڪي" جي ويجهو اچي پوندا هئا. گويا اهو مقام پنج هزار سال اڳ جو مٺڻ ڪوٽ هو." اڳتي هلي حسيني چوي ٿو ته: "اڄ جو هاڪڙا برانچ، رسول آباد، قادر آباد، بلوڪي، سليمانڪي لنڪ جي رستي "مروٽ" وٽ پهچي ڪري، قديم تاريخ کي دهرائي رهيو آهي."

امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا (پنجاب) جي مرتبين ستلج جي تاريخ بيان ڪندي قديم يوناني مؤرخ "ايرين" جي شاهدين جي بنياد تي "نور علي ضامن حسيني" جي الهيءَ راءِ جي توثيق ڪئي آهي. ته، "ايرين جي زماني جو ستلج هڪ آزاد دريا هو ۽ رڻ ڪڇ ۾ وڃي پوندو هو ۽ ١٠٠٠ع تائين هي هاڪڙي جو معاون هو ۽ اپرندي ناري (ڪينال) ۾ وڃي پوندو هو. انهيءَ دريا جي گذرگاهه کي ٻهاولپور، ٻيڪانير ۽ حصار ضلعي جي تعلقه سرسه تائين ڏسي سگهجي ٿو." تاهم ڪافي عرصي تائين ستلج ۽ هاڪڙو هڪ ئي گذرگاهه مان وهندا رهيا. هاڪڙو چولستان جي ريگستان جو ڪشادو دريا آهي ۽ ڪنهن زماني ۾ هي سنڌ جي ٿر واري

علائقي کي سرسبز ۽ ساوو رکندو رهيو.“ دريائي وهڪرن جي انهي ڦيرگهير ۾ زمين جي طبعي حالتن کي وڏو دخل رهيو آهي، جنهن ۾ اهم ڳالهه دريائي قانون غرب روي (Wertering) جي آهي. جنهن اصول تحت دريا پنهنجي اترئين ڪناري کي ڪٽي اتر ۽ اولهه جي طرف وهندا رهيا آهن. پنجاب ۽ سنڌ جهڙن ميداني دريائن جي اها به هڪ خاصيت رهي آهي ته هو پنهنجي ڏيگهه قائم رکڻ چاهين ٿا. هاڪڙو ۽ ستلج به انهي قانون غرب روي مان گذرندا رهيا آهن. گذريل ست اٺ سوَ سالن ۾ ستلج جنهن جي گذرگاهه هاڪڙي واري ساڳي رهي آهي، ان سنه ١٢٥٥ع ۾ وڌيڪ اتر طرف پنهنجو رستو اختيار ڪيو. جنهن سبب هاڪڙو خشڪ ٿي ويو، جنهنڪري هن علائقي جي ماڻهن کي وڏي پيماني تي نقل مڪاني ڪري سنڌ جي علائقي ڏانهن اچڻو پيو.

سنه ١٥٥٣ع ۾ وري به ستلج هاڪڙي کان منهن موڙيو ۽ اتر طرف وڌيڪ ويو هليو، جتي ساڻس بياس اچي مليو. اڳتي هلي هن وري پنهنجو رخ بدلايو ۽ پنهنجي پراڻي وهڪري هاڪڙي دريا جي پيٽ کي وري اختيار ڪيو، جيڪو سندن آخري ميلاپ چئي سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ ١٧٩٦ع ۾ ستلج جيئن هاڪڙي کان منهن موڙيو تيئن وري اڄ تائين نه ملي سگهيو آهي. ماهرن جي راءِ موجب راجستان جي اتر کان وٺي ڏکڻ تائين سنڌس اولهه وارو حصو طبعي حالتن سبب پڻ مٿي ٿيندو ويو، جنهنڪري دريائي وهڪرن پنهنجو لاهه اتر اولهه طرف ڪيو، ”۽ ائين هاڪڙو هميشه لاءِ پنهنجي وڪ جي هاڪ وڃائي ويٺو.“

هاڪڙي درياءَ جي الڳ وجود لاءِ تاريخ ۾ ڪافي شهادتون ملن ٿيون، جن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي. انهيءَ آثار تي اهو بخوبي چئي سگهجي ٿو ته هاڪڙي دريا جو سنڌوءَ جيان پنهنجو الڳ وجود هو، ليڪن تحقيق جي ميدان ۾ ڪن مؤرخن هاڪڙو ۽ سنڌوءَ کي گڏي بيان ڪيو آهي ۽ سندن اڌو هاڪڙو خود سنڌو جو هڪ وهڪرو هو ۽ اڳتي هلي هڪ شاخ ٿيو. ۽ آخر ۾ سنڌس وچود ٿر جي وارياسي علائقي ۾ گم ٿي ويو، يوناني ليکڪ ”ايرين“ سنڌو جي ڦٽي پن شاخن ٽڻ جو بيان ڪري ٿو. ۽ صاف لکيو آهي ته سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ تائين انهن پنهين جو نالو ”سنڌ“ ئي آهي، حالانڪ ايرين اڳتي هلي پنهنجي راءِ کي تبديل ڪري ٿو، جنهن جو ذڪر مٿي ۾ ڪيو ويو آهي. مسٽر رام سنگهه راٺوڙ ”ڪڇ اتهاس“ ۾ لکي ٿو ته: پراڻي زماني ۾ ڪڇ جو رڻ ڪنيات جي نار سان ڳنڍيل هو. سنڌو جي شاخ هاڪڙو اتر ۾ پنج ند وٽان لڪري بهاولپور، ايرندي سنڌ (ٿر) ۾ امرڪوٽ وٽان لنگهي ننگرپارڪر وٽ ڪڇ رڻ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي. رياست بهاولپور، جسلمير ۽ ٿر ۾ سنڌس قتل نشان بيٺل آهن.“

”ڪپتان ريڪس“ لکي ٿو ته: سنڌو ندي جي هڪ شاخ هاڪڙو نالي ننگرپارڪر وٽ ڇوڙ ڪندي هئي، جنهن ۾ ڊنگيون ۽ جهاز هلندا هئا. ويراواهه جي پرسان پاري ننگر جو مشهور بندر هو جيڪو عيسوي ٻهرڻين صدي تائين موجود هو* ويراواهه جي پرسان هڪ

* انهي مان اهو محسوس ڪري سگهجي ٿو ته هاڪڙو ندي به شايد عيسوي ٻهرڻين صدي کان پوءِ بند ٿي هوندي. (ريڪس)

لڪري آهي، جنهن جو نالو ”ڏوتڙ“ آهي. (جنهن جي معنيٰ ته تڙ ٿي سگهي ٿي)... چون ٿا ته انهيءَ لڪري وٽ اڳي ٻن جهازن جي بيهڻ لاءِ تڙ هو. اتي هاڪڙي جي پيٽ کي ”سنگها“ سڏين ٿا. ان ۾ هاٿي پوڪ ٿئي ٿي. ان وقت شايد ٿر ۾ پٽون ڪين هيون ۽ زمين سنئين هئي. ”ڪپتان ريڪس“ ٿر جي انهي علائقي تي وڏيڪ روشني وجهندي لکي ٿو ته: ٿر جي واري يا رائي جو رنگ اهڙو ڳاڙهو آهي جهڙو اسان کي ڪلفٽن تي واري جو نظر اچي ٿو. ٿر ۾ جتي ڪوهه کنيا ويندا آهن، اتي هيٺان پنجن ڇهن ڀرهين تي روه نڪرندو آهي. زمين جي اها بناوت ٻڌائي ٿي ته سنڌ جو هي ڀاڱو يقيناً ڪنهن وقت سامونڊي علائقو هو. ٿر جي ڏيپلي علائقي ۾ لوڻ جون ڪاٺيون يا سن اجا تائين موجود آهن، جيڪي خود سامونڊي زمين جي پيداوار آهن.

”ريورٽي“ جو چوڻ آهي ته ”تن ڏينهن ۾ (جيئن اڳي ۽ پوءِ ڪيترين صدين تائين) ”مهراڻ“ ناري ماتري منجهان وهندو هو ۽ جکراڻو جي لڳ ڀڳ هڪ هنڌ وٽان ٻن شاخن ۾ ورهائجي ويندو هو. منجهائن هڪڙي شاخ ٿلهي ليکي ڏکڻ اوڀر ڏانهن ويندي هئي.“

سنڌ هسٽاريڪل جرنل ۾ لکيل آهي ته: ڏيپلي تعلقي جي ڏکڻ طرف گهوٽ رحمڪي بازار جي ويجهو ”پراڻ“ آهي. پراڻ لفظ جي معنيٰ آهي پراڻو دريا. اڳي سنڌو ندي جي هڪ شاخ هاڻ وهندي هئي ۽ ڪڇ جي رڻ (جيڪو اڳ سمنڊ هو) ۾ دنگيون ۽ جهاز هلندا هئا. جي ڪناري وارن بندرن تي اچي بيهندا هئا. ويگا ڪيد (وگهه ڪوٽ) وينگبر (ونگو) ٻلهاري، رحمڪي بازار ۽ ويرواهه سامونڊي بندر هئا (۱)

ڪرنل ٽاڊ ”وقائع راجستان“ ۾ لکي ٿو ته، بکرڪان اتر ست ميل پنڌ تي سنڌو ندي مان هڪ شاخ نڪري لکپت جي ڀرسان سمنڊ ۾ پوي ٿي. اها سنڌ جي اوڀر پاسي پٽن جي ڀرسان وهي ٿي. هن کي مٺا ندي يا مٺا مهراڻ چون ٿا، انهيءَ ڪري اڄ تائين پٽن جي ڏاڏي زمين جي دنگ واري ٿڪر کي مهراڻو چوندا آهن. هي ندي هاڪڙو شاخ بند ٿيڻ کان پوءِ وهندي هئي. ابوالفضل پنهنجي ڪتاب آئين اڪبري ۾ پڻ هاڪڙي بابت اشارا ڏنا آهن. ٽي-ايچ ليمبرڪ“ پنهنجي ڪتاب ”سنڌ“ ۾ ٿر جي زمين ۽ طبعي بناوت تي پنهنجي ويچارن جي اظهار ڪندي لکي ٿو ته:

”جيسين سنڌو ندي جو واسطو آهي ته انهيءَ ندي گذريل ٻن هزار سالن دوران سنڌ مان جيڪي پيٽ ڦيرايا آهن، تن جي ثابتين مان ظاهر ٿو ٿئي ته ان جي ٻن شاخن واري صورت الهي مدت جي ۾ ... ڀاڱي ٿي حصي جي دوران قائم رهي... سنڌ ۾ هاڪڙي جو مٿيون ڀاڱو نسبتاً گهٽ مشهور آهي. ۽ پوين ٽورين صدين ۾ شايد پوڏن جي وڪڙ ۾ ايترو گهٽو ناهي آيو... سنڌو ماتري ۾ راجپوتانا جي ٽڪرين جي وچ ۾ جيڪو سنڌ جي حصي وارو ريگستان آهي،

---

(۱) جرنل ايچ. ٽي. آف دي سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي، جلد (VIII) نمبر (۲) (صفحه ۸۸).

تنهن ۾ هي واريءَ جا وڏا ويڪرا سٽ ڪٿان آيا؟ اها ڳالهه شايد ڏيان جوڳي آهي ته سنڌو ندي ماٿري سان ملحق رڻ پٽ جي واريءَ جو رنگ ٻاڙمير ۽ جيسلمير جي وچ ۾ جيڪي ڦٽون آهن، تن جي واريءَ کان مختلف آهي... اڳاڻي زماني ۾ ويندي تاريخي دؤر ۾ هيٺين سنڌ جي ماٿري جي ڪڇ ڀاڱي تي خاص ڪري ان ڀاڱي تي جيڪو هاڻ ڏيلٽا جو علائقو سڏجي ٿو، سمنڊ هو. خود ڪڇ جو رڻ به شايد سمنڊ جي هيٺان هو، پوءِ وقت گذرڻ سان سمنڊ پٺتي هٽندو ويو ۽ پنهنجي پويان واريءَ جا ڍڳ ڇڏيندو ويو.

جنت السنڌ جو مصنف مولائي شيدائي لکي ٿو ته "ننگرپارڪر ۾ هاڪڙي جي هڪڙي شاخ تي پارينگر جو وڏو بت خانو هو، جتي "پارس ناٿ" جين جي اوتار جو پتلو رکيل هو، جتي هر سال وڏو ميلو لڳندو هو. عيسوي ٻارهين صدي تائين پارينگر جو اوج رهيو ۽ آسوڪا جي تحريڪ ڪري هر پنجين سال اتي عظيم الشان ميلا لڳندا هئا. هڪڙو "پنڌ جو اسٽوپا" عمرڪوٽ وٽ به هو."

ساڳئي ڪتاب ۾ مولائي شيدائي هاڪڙي متعلق هن ريت رقمطراز آهي: "ان ۾ شڪ نه آهي ته هاڪڙو سنڌو ندي جي هڪڙي شاخ هو، جنهن تي الور، امرڪوٽ ۽ پارينگر بندر هئا. مگر هاڪڙو ايرانين ۽ يونانين جي ڪاهه کان گهڻو اڳ سڪي چڪو هو. مثال لاءِ جيڪڏهن مهراڻ جي هاٿوڪي ٻڪر، سيوهڻ، پٽالا (نيرون ڪوٽ) واري وهڪ نه هجي ها ته سڪندر مقدوني يا ان کان اڳ دارا اعظم جا جهاز سيوهڻ يا پٽالا بدران الور کان پارينگر وڃن ها ۽ اهڙيءَ طرح ٻڪر جو قلعو عباسي دؤر ۾ جڙي نه سگهي ها.

ڪاڪو ڀيرومل، پنهنجي ڪتاب "قديم سنڌ" ۾ هاڪڙي بابت لکي ٿو ته، "بندهش ۾ سنڌو جو ٻيو نالو "مهرا" ڄاڻايل آهي، تنهن مان سمجهجي ٿو ته اهو لفظ اصل ۾ آهي "مهراڻ". اها سنڌو ندي جي هڪ ڏار شاخ هئي، جا ايرندي ناري ڊوري ڀراڻ ۾ ڪوري ڪاري مان وهي ڪڇ جي نار ۾ ڇوڙ ڪندي هئي... ايترو هتي ٻڌائجي ٿو ته مهراڻ يا هاڪڙو، جنهن کي ڪن تاريخ نويسن "واهنده" به سڏيو آهي، سو انهيءَ قديم زماني کان وٺي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي وقت تائين ايرندي ناري جي پيٽ مان وهي، ڏيپلي تعلقي جي ڏکڻ ڏي ڪڇ جي رڻ جي نزديڪ هاٿوڪي ڊورو پراڻ ۾ وڃي ڇوڙ ڪندو هو... سن ۱۷۵۸ع کان اڳ سنڌو ندي نصرپور وٽان وهندي هئي. انهيءَ سال اتان رخ ڦيرايائين ته هن پاسي پاڻي اچڻ گهٽيو. سن ۱۸۱۹ع ۾ خوفناڪ زلزلو ٿيو ته مهراڻ يا هاڪڙو هيڪاري سڪي ويو."
(قديم سنڌ صفحو ۱۶۵-۱۶۶).

سنڌي ادب ۽ تاريخ جو محقق اعظم، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سنڌ جي موجوده حدن اندر اڳئين تاريخي دؤرن جي کوٽا ڏانهن اهل علم جو ڌيان ڇڪائيندي لکن ٿا ته:

"ريگستاني وارين ايراضين جي سنڌو ندي جا پراڻا وهڪرا ۽ شاخون قديم آثارن جي کوٽا لاءِ ڪارگر آهن، ڇاڪاڻ ته گهڻو اڳ جيڪي بستيون هيون، سي پاڻي سان پٽل هيون.

سنڌو ندي جو جيڪو الهندي طرف وارو پاڳو آهي، تنهن جي ڪن تدير پستين جي اسان کي خبر آهي، مثلاً آمري هئي ۽ موهن جو دڙو هو. پر اپرندو نارو جيڪا هڪ پراڻي ندي آهي، تنهن لڳ جيڪي آثار آهن، تن تي توجه ڪانه ٿي آهي. مون پنهنجي هڪ مضمون ۾ اها ڳالهه سمجهائي آهي ته اپرندو نارو، جيڪو ڪنهن وقت هڪ وڏي ندي هئي، تنهن سان لاڳو جيڪي آثار آهن، تن کي اسان ڳولي ڏسون.*

سنڌ جي جاگرافي ۽ تاريخ تي تحقيق ڪندڙ ۽ "ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ" جي لائق مصنف محترم ايم. ايڇ. پنهور دريا جي وهڪرن، ان جي اسباب ۽ مختلف طبعي واقعن جي بنياد تي جيڪي نقشا ۽ چارٽ ڏنا آهن، انهن جي بنياد تي اهو ثابت ٿو ٿئي ته سنڌو ماٿر ۾ ٻه وڏا دريائي وهڪرا هئا: ١- سنڌوءَ جو وهڪرو ۽ ٢. هاڪڙو دريا جو وهڪرو. جنهن ۾ سنڌوءَ جو وهڪرو پنهنجا مختلف رستا اختيار ڪندو، اڄ تائين قائم رهيو آهي ۽ هاڪڙو دريا جو وهڪرو طبعي تاريخ جي حقيقتن کي برداشت ڪري نه سگهيو ۽ ختم ٿي ويو.

مٿي جيڪي رايا ڏنا ويا آهن، اهي ٻن حصن يا ٽن حصن ۾ تقسيم ٿين ٿا. ١- اهي رايا جن ۾ هاڪڙي دريا جي وجود، ان جي نهرن ۽ ٻين دريائن جي معاونت سان پنهنجي وجود جو ذڪر ملي ٿو. انهن ۾ يوناني ڏاهو "ارسٽو بيولس"، ايرين، سر اولڊام، ڪرنل منچن، سر آر. جي. بئنرجي، راءِ بهادر گوري شنڪر اوجها، ٻيل، سر آرل اسٽائن، ايڇ ٽي. لئمبرڪ، سيد نورعلي ضامن حسيني، امپريئل گزيٽيئر آف انڊيا (پنجاب) جا مرتب، ڊاڪٽر اين. اي. بلوچ ۽ ايم. ايڇ. پنهور صاحب اچي وڃن ٿا.

٢- اهي رايا آهن، جن ۾ سنڌو ۽ هاڪڙي کي مختلف وهڪرن جي ڦيرگهير سبب يا ته ساڳيو وهڪرو تصور ڪيو ويو آهي يا وري ان کي سنڌوءَ جي هڪ شاخ سمجهيو ويو آهي. انهن ۾ "ايرين" کي به شامل ڪري سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ ته هن ٻنهين نڪتن ڪان بيان ڪيو آهي. پر سنڌس هاڪڙي جو جدا وارو خيال تحريري طور وزندار آهي. تاهم هن جي شروع جي راءِ کي به ان ڪري اهميت رهي ٿي، جو اسان جي ڪيترن دانشورن هن جي سياق و سباق کي نظرانداز ڪري پنهنجي راءِ جي وزن لاءِ ان کي استعمال ڪيو آهي. ان کان سواءِ انهيءَ خيال جي تائيد ۾ رام سنگهه راٺوڙ، ڪپتان ريڪس، ريورٽي، سنڌ هسٽاريڪل جنرل، ڪرنل ٽاڊ، مولائي شيدائي، ڪاڪو ڀيرومل قابلِ ذڪر آهن. ايڇ. ٽي لئمبرڪ پنهنجي ڪتاب "سنڌ" ۾ ٽر جي طبعي بناوت جو ذڪر ڪندي، سنڌو دريا جي ٻن شاخن جو ذڪر ڪري ٿو، جنهن ۾ هن ان جي ٻي شاخ جو نالو نه ڏنو آهي، جيڪا سنڌس تحرير ۾ اشتباهه جي صورت پيدا ڪري ٿي. ليڪن سنڌس ٻهرين راءِ، جيڪا هن هاڪڙي جي سلسلي ۾ ڏني آهي، اها وڌيڪ جامع ۽ وزندار آهي.

---

* ٽماهي مهراڻ، نمبر ٢/١٩٨٥ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد. (انٽرويو)

ان کان سواء سنڌ تي لکندڙن ۾ مرزا قليچ بيگ، الهه بخش عقيلي، رائچند رانوڙ، منگهارام اوجها ۽ محمد اسماعيل عرساڻي کي پڻ نظرانداز ڪري نٿو سگهجي، ڇاڪاڻ ته انهن صاحبن ٿر جي تاريخيت، جيڪا دراصل واديءَ هاڪڙا جي تاريخ جو هڪ حصو آهي، ان جو ذڪر پنهنجي لکڻين ۾ ڪيو آهي. سندن ان سلسلي جون لکيتون بنيادي تحقيق لاءِ ماخذ جي حيثيت رکن ٿيون.

تاريخي حقائق ۾ ان وقت هڪ وڏو خال نظر اچي ٿو، جڏهن انهيءَ سلسلي جي سڄي قديم توڙي جديد تحقيقي ڪڙين کي سامهون آڻجي ٿو، ۽ اتي اهو سوال اڀري ٿو ته ائين ڇو؟ عرب جاگرافيدانن هن طرف ڪو خاص توجهه ڇو نه ڏنو؟ ڇاڪاڻ ته عرب جاگرافيدانن ۾، "ابن حوقل" "الاصطخري"، "المسعودي"، "البيروني" ۽ "ابن بطوطه" اهڙا ماڻهو هئا، جن وٽ انهيءَ سلسلي ۾ ڪانه ڪا ڳالهه هئڻ گهرجي ۽ سندن لکيت جو ڪوڻه ڪو حوالو ڪنهن تحرير ۾ ملڻ گهرجي، جڏهن ته الديبل ۽ لهاراڻي جو هنن ذڪر ڪيو آهي. ان مان ثابت ٿو ٿئي ته يا ان وقت هاڪڙو درياءَ بلڪل ختم ٿي چڪو هو، يا وري ناليءَ جي عام غلطي ان طرف عدم توجهي جو سبب بڻي. بهرحال ڪيئن به هجي، تاريخي تحقيق ۽ آثار قديم جي جاين انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪيو آهي ته "هاڪڙو درياءَ" هڪ الڳ درياءَ هو ۽ ان جي تهذيب کي سنڌو ماٿر جي اتر-ايرندين تهذيب ڪوٺي سگهجي ٿو، جيڪا تاريخ ۾ پنهنجو وجود ۽ مقام رکي ٿي. يونانين جي تحقيق ان ڳالهه جي نه صرف تائيد ۽ تصديق ڪري ٿي، جنهن کان ڪنهن به صورت ۾ انڪار ڪري نٿو سگهجي.

هاڪڙا وادي مٿي بهاولپور ڏويزن جي علائقي ۽ هيٺ سنڌ جي سرحد اپاوڙي کان وٺي ننگرپارڪر تائين، ۽ ولهار کان وٺي ريتي ۽ هيٺ ڏيپلو تائين پکڙيل پيئي آهي. انهيءَ وادي جي ويڪر ڪٿي به پنجاهه ميلن کان گهٽ نه آهي. سنڌو ماٿر جو هي عظيم درياءَ پنهنجي نڪرڻ واريءَ جاءِ کان وٺي پٽيالا تائين سرسوتي، بيڪانير تائين گهاگهرا، فورٽ عباس کان صادق آباد ۽ هيٺ پارينگر تائين هاڪڙا جي ناليءَ سان ڪوٺيو وڃي ٿو. جڏهن هي وهندو هو ته سندس ڪنارن تي سوين وسندڙ شهر ۽ سرسبز انساني وسنديون هيون، جن ۾ ان وقت پنهنڙ صنعتي ۽ تجارتي مرڪز، بچاءَ لاءِ قلعا ۽ آبي بندرگاهه پڻ هوندا، جن جو بهتر تمدن ۽ رهڻي ڪهڻي هوندي. جاگرافيائي تبديلين جي نتيجي ۾ درياءَ خشڪ ٿي ويو ۽ اهي شهر ۽ ڳوٺ، وسيون ۽ واهڻ ويران ٿي ويا، ۽ ان خطي جو هڪڙو پورو تمدن اکين کان اوجهل ٿي ويو. ان وادي جي انساني بستين کي واريءَ جي ذرن پنهنجي دامن ۾ پناهه ڏيئي ڇڏي، جيڪي اڄ صرف ماضي جي ياد جو هڪ داستان ۽ تاريخدانن لاءِ عبرت ۽ تحقيق جو سبب وڃي رهيا آهن.

هاڪڙي ماٿر جي تاريخ جيترو شاندار آهي، اوترو ئي حيرت افزا ۽ حيرت انگيز پڻ آهي. قبل از تاريخ ٿر جي زماني کان وٺي موجوده سائنس ۽ خلائي دور تائين هن واديءَ جي شهرن ۽ وسندين جي نهڻ ۽ ڊهڻ، انهن جي تمدن ۽ ثقافت جو وجود ۾ اچڻ ۽ اجڙڻ هڪ لاڳيتو

داستان آهي، جيڪا هن وادي جي درياءُ ۽ انسان جي ڪٿابل ڪهاڻي آهي. ٻن تهذيبي خطن جيان هت به تاريخ جي مختلف دورن ۾ ڪئين قومون آباد ٿيون ۽ ڪئين برباد ٿيون. ڪن ڪي منزل ملي، ڪن راهه سفر اختيار ڪيو. دنيا جي ٻن خطن جيان هن وادي تي ڪئين مذهبي ۽ سياسي، سماجي ۽ اقتصادي اثر پيا، جن هتان جي ماڻهوءَ کي متاثر ڪيو هوندو. هن چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته هن وسيع علائقي جي انساني جدوجهد جي سڄي تاريخ قديم هاڪڙا وادي جي تاريخ آهي، جيڪو سنڌو ماٿر جي تمدن جو اهم حصو آهي.

هت اهو سوال ٿو پيدا ٿئي ته ڇا هاڪڙا وادي جي تهذيب قديم سنڌو ماٿر جي تهذيب جيڪا "موهن جو دڙو ۽ هڙپا" جي نالي سان مشهور آهي، ان کان الڳ آهي؟ تاريخي اپياس مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته "هاڪڙا" تهذيب ۽ ان جا ترڪيبي عنصر موهن جي دڙي ۽ هڙپائي تهذيب وانگيان ساڳيا آهن، يا ائين چئجي ته هي تهذيبي خطو انهيءَ تهذيب جو (اتر اڀرنديون) حصو آهي، جنهن کي تاريخ ۾ سنڌو ماٿر جي تهذيب ڪوٺيو وڃي ٿو، جنهن تي نه صرف هن وادي جي ماڻهن کي فخر آهي، پر اهو دنيا جي تاريخ جو هڪ عظيم سرمايو آهي. سر مارٽيمر ويلر، جنهن جون خدمتون برصغير جي تاريخ جي سلسلي ۾ لازوال آهن، اهو هن يقين جو اظهار ڪري ٿو ته "واديءِ سنڌ" جي قديم تهذيب جي ٻن وڏن شهرن "هڙپا ۽ موهن جو دڙو" جي بلڪل وچ ۾ واقع بهاولپور جي علائقي ۾ هن تهذيب جا مرڪز يقيناً موجود هوندا، جنهن لاءِ هن ٻارهن (١١) جاين جو ذڪر ڪيو آهي. ٻنهنجي سروي جي دوران هن "سندهانوالي" ۽ "ڊيراور" ۾ آزمائشي کوٽائي ڪرائي، جتان کيس هڙپائي تهذيب جون شاهديون مليون.

اسٽوارٽ پگٽ، جيڪو هندستان جي قديم تاريخ جو مؤلف آهي، تبصرو ڪندي لکي ٿو ته: ايتريقدر اعليٰ تمدن(١) ايڏي وڏي مفاصلي تي هن وادي جي واقع ٻن شهرن تائين محدود ٿي نٿو سگهي، انهن جي درميان واري وادي بهاولپور جي علائقي ۽ جتي تمام قديم آبادين جا نشان موجود آهن. سنڌو ماٿر جي تهذيب جي وڏيڪ مرڪزن جو پتو لڳائڻ گهرجي. "ڊاڪٽر اين. پي. تساتوري" مشهور اطالين محقق ۽ تاريخدان پڻ هاڪڙي جي مٿين حصي جي قديم آبادين جو مطالع ڪيو، جنهن جي تحقيق جي مطابق "گهاگهرا وادي ۾ قديم زماني جو هڪ اعليٰ ثقافتي مرڪز "رنگ محل" هڪ حڪمران "وڪو ٿلاڻي" جو مضبوط قلعو هو(٢). ڊاڪٽر تساتوري کي ٻنهنجي سروي ۽ کوٽائي درميان ڪي مجسما پڻ مليا هئا، جنهن لاءِ هن جو خيال هو ته دريا گهاگهڙا (جيڪو هاڪڙي جو معاون به هو ۽ بيڪانير ۾ سندس نالو هاڪڙا

---

(١) هڙپا ۽ موهن جي دڙي جي وچ ۾ ٻيو ڪو به هنڌ ان وقت تائين نه مليو آهي. انهيءَ صورت حال ڏانهن پگٽ جو اشارو آهي.

(٢) اردو ۾ "وکهو پهلاني" لکيل آهي. ٿي سگهي ٿو ته اهو قديم سنڌ جي حاڪم ۽ سخي ڄام وڪيو ٿلاڻي جو قلعو هجي، يا ان قوم جي ڪنهن وڏي جي قديم نالي سان نسبت هجي.

جي ڀرسان گهاگهرا هو) جي ڪناري تان قديم ڪنڊرن مان مليل آرٽ جا نمونا يوناني ٻڌ سڪول يعني گنڌارا آرٽ کان متاثر آهن. هن جو اهو به خيال هو ته رنگ محل آخري ڪشن عهد سان واسطو رکي ٿو. ”ڊاڪٽر تساتوري“ گهاگهرا جي آبادين ۾ سوهن ڪوٽ جو به مطالعو ڪيو ۽ اتي ڪافي وقت صرف ڪيو. زبان زد لوڪ ڪهاڻين جي مطابق هي جاءِ جوهيه قبيلي جي سردار جي هئي، جنهن کي ”سوهان“ چيو ويندو هو. ڊاڪٽر صاحب جو اهو به خيال آهي ته ”جوهيا“ قبيلي جا ماڻهو ”گنڌاريا“ آهن، جن جو ذڪر هندن جي قديم ڪتابن ۾ ملي ٿو.

سر آرل سٽائن جي مطابق قبل از تاريخ جي زماني جي آثارن جي سلسلي ۾ ڊيراور قلعي جي علائقي کي غير معمولي اهميت ۽ مرڪزيت حاصل آهي. (ڇاڪاڻ ته قديم زماني کان وٺي موجوده دور تائين انهي سڄي علائقي کي جيڪو ڀاولپور، بيڪانير، ۽ جيسلمير (۱) تي مشتمل آهي. انهي علائقي جو ڏاڪو رهيو، اهو مقام هاڪڙي دريا جي ڪناري تي قديم واپاري رستي جي هڪ اهم منزل هو. ”سر آرل سٽائن“ ان حيرت جو اظهار ڪري ٿو ته هاڪڙا وادي ۾ قديم آرين جي نشانن موجود هئڻ سان ثابت ٿو ٿئي ته تاريخ جي معلومات وادي دور تائين هاڪڙو موجوده طبعي حالتن هيٺ پاڻي جي پالوت ڪندو رهيو. جيڪڏهن ائين هو ته پوءِ رگ وبد جي شاعري ۾ سرسوتي دريا کي هڪ وڏي دريا جي صورت ۾ ڪيئن پيش ڪيو ويو؟ ساڳيو محقق پنهنجي انهيءَ سوال جي سلسلي ۾ جاگرافيائي سبب بيان ڪندي لکي ٿو ته:

(۱) جنهن حد تائين دريا جي مٿين حصي جو تعلق آهي، آثار قديمه جون شاهديون ثابت ٿيون ڪن ته ”هي دريا تاريخ جي دور ۾ خشڪ ٿيو ۽ ٿي سگهي ٿو ته قبل از تاريخ جي زماني ۾ پوري طرح وهندو هجي.“

(۲) دريا جو هيٺيون حصو، جيڪو هاڪڙي جي نالي سان مشهور آهي، ان جي تبديلي قبل از تاريخ واري زماني جي آخري دور ۾ ستلج دريا جي سبب آئي هجي ۽ اها شاخ سڪي وئي هجي، جيڪا ستلج مان نڪري هاڪڙي ۾ وڃي شامل ٿيندي هئي.“

ڀارت جي آثار قديمه جي ڊاريڪٽر جنرل اي-گهوش صاحب، جنهن ۱۹۵۱ع ۾ هاڪڙي دريا جي مٿين حصي جي سروي ڪئي هئي، ان جو چوڻ آهي ته ڀارت جي علائقي ۾ هن دريا جي ڪناري تي هڪ سؤ آبادين جو تعلق قديم تهذيب سان آهي. هن جو اهو به خيال آهي ته اهو قديم ترين گروپ هڙپا ۽ موهن جو دڙو جي قديم شهرن جي ڪلچر سان تعلق

(۱) جڏهن بهاولپور جو ۽ جسلمير جو ذڪر اچي ٿو، جيڪي سنڌ جي ٿر واري علائقي جي اتر ۽ سڄي اوڀر تي اچي وڃن ٿا، ته انهن ۾ ان خطي سان ٿر جو سڄو علائقو اچي وڃي ٿو، جنهن جو جياپو ان وقت مٿين حصن جيان هاڪڙي تي هو (ڪاشف).

رکي ٿو؛ هو هن عظيم تهذيب کي واديءِ سنڌ جي تهذيب جي نالي سان ڇوڻ ۾ اختلاف رکي ٿو ۽ لکي ٿو ته هي شاندار تهذيب صرف سنڌ جي وادي تائين محدود نه هئي" (۱).

هاڪڙا وادي جي تهذيبي مشاهدن تي "هينري فيلڊ" پنهنجي راءِ ظاهر ڪندي لکي ٿو ته ۽ هاڪڙا وادي جي پراڻين آبادين مان مليل ٿانون ۽ ٺڪرين سان پتو پوي ٿو ته، "هي هڙپا ڪلچر جو نمائنده ڪلچر آهي." هن جو خيال آهي ته قديم دڙن مان سادا ۽ چٽيل ٿانون جا جيڪي نمونا مليا آهن، اهي تمام معياري آهن. انهي صنعت جي بنيادي خاصيت انهن جو سرخ هئڻ آهي، جنهن مان فنڪاري ۽ عمدگي ظاهر ٿئي ٿي. ڳاڙهي زمين تي ڪارين ليڪن سان چٽ نڪتل آهن. ان کان سواءِ انهن تي انساني، حيواني، نباتاتي ۽ پکين جون شڪليون پڻ آهن. "هينري فيلڊ" ٿانون جي بناوت ۽ ڊيزائن جو پڻ معترف آهي.

ڊاڪٽر محمد رفيق مغل، جيڪو ناردرن سرڪل لاهور جو ڊائريڪٽر آرڪيالاجي آهي، ان هاڪڙي وادي ۾ (۴۰۷) چار سو ست اهم قديم ماڳن جو پتو لڳايو آهي، جنهن کي هن ٽن دورن ۾ تقسيم ڪيو آهي. [۱] چار هزار سال قبل مسيح کان ٽي هزار سال قبل مسيح، [۲] ٽي هزار سال قبل مسيح کان اڍائي هزار سال قبل مسيح، [۳] ڏيڍ هزار سال قبل مسيح ۽ ان کان پوءِ. مغل صاحب لکي ٿو ته "هاڪڙي وادي جي سروي مرڪزي واديءِ سنڌ جي متعلق اسان کي ثقافتن جي عروج ۽ زوال جي باري ۾ اهم معلومات مهيا ڪري ٿي؛ جتان واديءِ سنڌ جي قديم تهذيب جي شروعاتي ۽ تمام سڌريل ۽ آخري هڙپائي دور جون شاهديون ملن ٿيون، ۽ ان کان پوءِ جي ثقافتي لاڳاپن تي پڻ روشني پوي ٿي." ڊاڪٽر مغل جو چوڻ آهي ته "انهي معلومات اسان کي سنڌ جي وادي جي تحقيق لاءِ نوان نڪتا مهيا ڪيا آهن." تاهم ان جو خيال آهي ته اڃا تائين نارا ڪينال جي رستي، جتان هاڪڙو دريا وهي ڪري ڪڇ جي رڻ ۾ پوندو هو، ان جي اثري باقيات جو پتو لڳائڻو پوندو. انهي رستي کي سنڌ ۾ ريٺي، نارا يا هاڪڙو ڪوٺيو وڃي ٿو. سنڌ جي انهي وسيع و عريض علائقي تي اڃا تائين ڪا تحقيق ڪانه ٿي آهي. ان سلسلي ۾ سواءِ محترم ڊاڪٽر اين-اي- بلوچ صاحب جي، جنهن سنڌ اندر هاڪڙا وادي جي سلسلي جي هڪ مقام "ٺُهنو" جي نشاندهي ڪئي آهي، جتان ڪين موهن جي دڙي جهڙي هڪ مهر پڻ ملي آهي، جيڪا اهو ثابت ڪري ٿي ته ٿر جو هي علائقو پڻ موهن جي دڙي جي تهذيب سان لاڳاپيل آهي.

هاڪڙا دريا جي مٿئين حصي يعني پنجاب توڙي ڀارت واري حصي تي هن وقت تائين جيڪو تحقيقي ڪم ٿيو آهي، اهو واضح ڪري ٿو ته سنڌو ماٿر جي تهذيب جا اثر قريب قريب وچ ڀارت جي اترئين حصي تائين آهن، ۽ هيٺ ان جو اثر سنڌ جي آخري حدن ڪڇ،

---

(۱) هت اهو ياد رکڻ گهرجي ته جڏهن اسان سنڌو وادي جو نالو استعمال ڪريون ٿا ته ان مان مراد قديم سنڌ جيڪا ويدڪ زماني ۾ هئي، اها آهي.

ڪاٺياواڙ ۽ راجستان جي اڌ کان وڌيڪ حصي تي رهيو. هن وقت تائين هاڪڙا تهذيب تي مٿين پاڳن لاءِ اسان کي گهڻو ڪجهه ملي ٿو، ليڪن ان جي برعڪس هاڪڙا دريا جي هيٺين حصي، جيڪو سنڌ جو ٿر جو علائقو آهي، سواءِ "نهڙو" جي ٻئي ڪنهن به هنڌ جو پتو پئجي نه سگهيو آهي. ان هنڌ جي به اڃا تائين ڪا باضابطه کوٽائي يا سروي ڪانه ٿي آهي. جيڪڏهن هن سلسلي ۾ ڪو وقتائتو قدم نه کنيو ويو ته اهي آثار ۽ هنڌ واريءَ جي طوفانن هيٺ دٻجي ٿي ويندا يا ماڻهن جي هٿ چراند سبب هميشه لاءِ ختم ٿي ويندا.

اهو به تسليم ڪيو وڃي ٿو ته ٿر جو ڳچ حصو ۽ ڪڇ جو رڻ ڪو وقت سمنڊ هو ۽ بعد ۾ سمنڊ جي هٽي وڃڻ سبب ڪڇ جي ڪناري تائين وڃي محدود رهيو، جنهن تي وگهه ڪوٽ، ونگر (ونگو)، ٻلهياري، پارڪر، ويرا واهه وغيره بندر هئا. اهي سڀئي سنڌو تهذيب ۽ ثقافت جا آثار آهن، جيڪي هاڪڙي دريا جي چوڙ جي دامن ۾ هئا. جهڙيءَ ريت هن وادي جي مٿين حصي ۾ هن دريا جون قديم بستيون آباد هيون، يقين آهي ته سنڌ واري علائقي ۾ به انهن جو وجود هوندو. تاريخدانن ۽ آثار قديمه جي ماهرن لاءِ اهو ٻنهه ضروري آهي ته تهذيبي تسلسل جي انهن هنڌن جو پتو لڳايو وڃي ۽ انهن تي تحقيق ڪئي وڃي ۽ اها تهذيب جنهن کي هڪ حصي تائين محدود تصور ڪيو وڃي ٿو ته ان جو اهڃاڻ يقين جي صورت اختيار ڪري سگهي ۽ انساني ارتقا جي ڪهاڻي جون ڪڙيون جيڪي هن وادي جي هيٺين حصي ۾ گمشدگي جي صورت ۾ آهن، اهي ظاهر ٿين. هاڪڙي جي وادي قومن جي عروج ۽ زوال، انهن جي اٿل پٿل جا ڪئين دؤر ڏٺا آهن ۽ ڪيئي لوڪ ڪهاڻيون ۽ چوڻيون هن وادي سان منسوب آهن. اهي سڀ تڏهن بهتر صورت اختيار ڪري سگهن ٿيون، جڏهن وادي جو اوائلو اڀياس ڪيو وڃي.

آثار قديمه جي باقيات جي تحقيق سان گڏوگڏ هي نڪتو به غور طلب آهي ته آيا اهي تهذيبي هنڌ پنهنجي تباهي کان اڳ ڪهڙي سماجي معيار جا هئا ۽ انهن جي تباهي ۾ ڪهڙن سماجي عنصرن جو حصو رهيو ۽ انهن تهذيبي هنڌن جي اسرڻ ۽ نسرڻ ۾ ڪهڙين سماجي حالتن جو حصو رهيو. سنڌو ماٿر جا ٻئي تهذيبي حصا (اتر-اپرنديون ۽ اتر-اولهائون) نهايت اهم آهن. هاڪڙا وادي جي مٿين تهذيبي حصي جو مطالعو اهو واضح ڪري ٿو ته هنن ٻنهي تهذيبي خطن ۾ قدرن جو اختلاف به آهي ۽ اتفاق به. آيا اختلاف جو اهو عنصر هن ماٿر ۾ ٻن قومن تي ته دلالت نٿو ڪري؟ يا جيڪڏهن اها هڪ قوم آهي ته پوءِ سماجي شعور ۽ سماجوادي نظام جي ڪري انهن جي تهذيبي قدرن ۾ ته اختلاف نه آهي؟ ۽ جن تهذيبي قدرن ۾ اتفاق آهي ته اهي هڪ ئي قوم تي ته دلالت نٿيون ڪن؟ ۽ جيڪڏهن انهن وادين ۾ وسندڙ قومن جو اصل نسل هڪ آهي ۽ نقل مڪاني سبب اتر ۽ ڏکڻ اولهه کان اچڻ جي سفر انهن ۾ ڪي

تبديلون تہ پيدا نہ ڪيون آهن، جيڪي جزوي اختلاف جو سبب آهن؟ اهي ۽ ٻيا اهڙا سوال نهايت ويچارڻ جوڳا آهن.

تهذيبن جي فنا ٿيڻ ۾ جتي طبعي حالتن کي هٿ آهي، اتي ان ڳالھ کي بہ نظرانداز نٿو ڪري سگهجي تہ ان تهذيبي ورثي واري قوم ۾ سماجي شعور ڪيترو هو. آيا هن ۾ پنهنجي وجود جي بقاءُ ۽ تهذيبي ثمر کي بچائڻ جي قوت هئي يا نہ؟ جڏهن اهو تسليم ڪيو وڃي ٿو تہ تهذيبي قدر، ٻين ڳالهين جيان سماجي حالات جي پيداوار آهن، جنهن ۾ ان تهذيبي دَور جو اقتصادي نظام، پيداواري وسيلا، اخلاقي قدر ۽ سماجي سرشتي جي سڄي اڏاوت اچي وڃي ٿي، جنهن جي بنيادن تي هر تهذيب جي فڪري نظام ۽ احساس ۾ وقت بوقت ڦيرگهير ٿيندي رهي ٿي، تڏهن انهن تبديلين جو سبب بہ سماجي حالتن جو تغير هوندو آهي. سماجي حالات ان وقت تائين نٿا بدلجن، جيستائين سماجوادي نظام ۾ اندر ڪا اهڙي قوت نٿي اڀري جيڪا انهن حالتن جي نفي ڪندي هجي. بقول ممتاز حسين: ”انسان پنهنجي تخليق پاڻ آهي“ هر معاشرو پنهنجي قدرن جي رکوالي ان لاءِ ڪندو آهي تہ ان ۾ هن جي بقاءُ جو راز آهي. جڏهن بہ انهن قدرن جي سلسلي ۾ معاشرتي طور اک پوري ويئي تہ سڄو ماڻداڻ بگڙجڻ لڳندو آهي. اسان کي هن وادي جي تهذيبي تحقيق سان گڏ اهو بہ ڏسڻ گهرجي تہ آيا اهي تهذيبي حصا جيڪي تاريخ جو هڪ داستان حقيقت آهن، انهن جي مٽجڻ جا ڪارڻ ڪهڙا هئا؟ ڇا انهن جو زوال پنهنجي طور تي آيو، يا ڪنهن ٻاهرين قوت جي ڪري اها فنا پذير ٿيون.

وادي سنڌ جي تهذيب لاءِ ان سلسلي ۾ تاريخ اندر مختلف رايا آهن. ”موهن جو دڙو“ ۽ هڙپائي تهذيب جي تباهي جو ڪارڻ آرين کي تصور ڪيو وڃي ٿو، ليڪن ان باري ۾ هن ماٿر جي وسندڙ اڳين قومن جي طرز معاشرت ۽ آرين جي سماجوادي نظام کي خيال ۾ رکڻ ضروري آهي. تاريخ جو مطالعو اهو بخوبي واضح ڪري ٿو تہ آرين خود هن وادي جي اڳين سماجي نظام جي ڪيترين ڳالهين کي قبول ڪيو ۽ هتي رهندڙ قوم سان ضم ٿي ويا. صرف ان طبقي ڏکڻ هندستان يا ان جي ٻين حصن ڏانهن نقل مڪاني اختيار ڪئي، جيڪي تهذيبي طور انهيءَ وقت جي سماجوادي نظام جو ساٿ ڏيئي نہ سگهيا.

هاڪڙا وادي، جيڪا سنڌو ماٿر جي تهذيب جو حصو آهي ۽ هن جي پنهنجي انفراديت بہ آهي ۽ مماثلت پڻ آهي. ان لحاظ سان ماٿر جي انهيءَ عظيم تهذيبي حصي جي ڇنڊڇاڻ ضروري آهي. جيڪڏهن انهن نڪتن کي خيال ۾ رکي هن وادي جو ابياس ڪيو ويو تہ يقين آهي تہ ان جا نهايت ئي بهتر نتيجا نڪرندا ۽ هاڪڙي جي هاڪ ۽ هٻَ (خوشبوءِ) پنهنجي تهذيبي خوشبوءِ سان ماٿر کي واسي ڇڏيندي.

هاڪ وهندو هاڪڙو، پڄندي ٻنڌ اروڙ،
ٻهه، مڇي ۽ لوڙه، سمي ويندا سوڪڙي.

(ساموئي فقير)

ماخذ

١- سنڌ: ايچ. ٽي. لئمبرڪ، سنڌي ادبي بورڊ
٢- سنڌو سئو وير: گنگارام سمرات (انڊيا)
٣- واديءِ هاڪڙا: صديق طاهر
٤- سنڌو ماٿر جي سڀيتا: محمد ادريس صديقي، سنڌي ادبي بورڊ
٥- جنت السنڌ: مولائي شيدائي
٦- قديم سنڌ: ڀيرومل مهرچند آڏواڻي
٧- ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ: ايم. ايچ. پنهور، سنڌالاجي
٨- ٽماهي مهراڻ: سنڌي ادبي بورڊ (انٽرويو ڊاڪٽر بلوچ)نمبر ٣، سال ١٩٨٥ع
٩- امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا: (پنجاب)
١٠- جرنل آف سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي: (مختلف پرچا)
١١- تهذيب ڪا ارتقا: سبط حسين
١٢- تاريخ ڪا مطالعه: باري مرحوم
١٣- تاريخ ريگستان: رائچند راٺوڙ، سنڌي ادبي بورڊ
١٤- ٿرائو پارڪر: منگهارام اوجها، سنڌي ادبي بورڊ
١٥- مختلف رسالا ۽ اپيائي نوٽ.

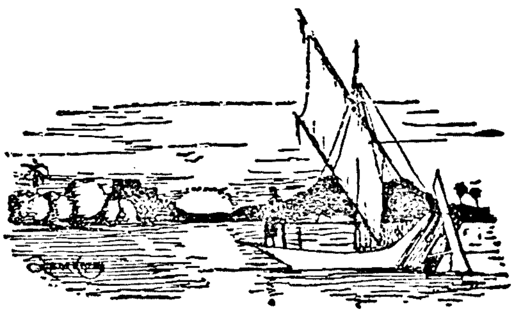

مرحوم مولوي حافظ عبدالحميد ڀٽي رحمت الله عليه

غلام رباني آگرو

دادو ضلعي ۾ ڏڪڻ جي ڪوٽ کان ٿورو پريرو، ميان يار محمد ڪلهوڙي جو قبو آهي. قبي ۾ اندر گهڙبو ۽ مزار وٽ پهچبو ته مٿانئس هڪ ڏنڊو اڙڪندو نظر ايندو. مجاور روايت بيان ڪندو آهي ته ميان سنڌ ڏنڊي جي زور تي ورتي هئي، ان ڪري اڄ به سندس مزار تي ڏنڊو نشاني طور رکيو ويو آهي.

ان روايت جون ٻه معنائون نڪرن ٿيون: پهرين هيءَ ته سنڌ سولي سان ٻڌل آهي ۽ ٻي هيءَ ته سنڌ وٺڻ اهڙو ته آسان ڪم آهي جو ان لاءِ ڪاٺيءَ جو هڪ ڏنڊو ئي ڪافي آهي.

تاريخي طور پهرين معنيٰ پوئينءَ کان شايد وڌيڪ صحيح هجي، ڇو ته سون مرحوم حنيف صديقيءَ وٽ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي ڪهاڙي به ڏٺي هئي. ڪنڌ ڪپڻ لاءِ ڪو تکو هٿيار کپي، پوءِ ترار نه ته ڪهاڙي ئي سهي.

سنڌ جو تاريخ نويس اها شاهدي ڏيندو ته مغلن کان سنڌ جو قبضو ڇڏائڻ لاءِ ڪلهوڙن فقيرن کي ڪا گهڻي ترار هٿي ڪانه ٻڌي هئي، ۽ نه وري خود کين سيکت ڏيڻ لاءِ نادرشاهه کي ايران ۽ افغانستان مان ڪا فوج ظفر موج آڻي پئي هئي. گهوڙن سوارن جي هڪڙي ئي ڪٽڪ سان سڄي سنڌ کي تاراج ڪري، عمرڪوٽ ۾ وڃي، ميان نور محمد کي ڪڇيءَ کان جهليو هٿائين. ڪجهه سالن بعد مددخان پٺاڻ سندس نقش قدم تي هلندو، سنڌ پهتو هو ۽ نادرشاهه کان به گهٽ گهوڙي سوارن جي ڪٽڪ سان سڄيءَ سنڌ کي ڦريندو، ساڙيندو، ڪُٽيندو وڃي مٿي چڙهيو هو.

شايد انهن ۽ ان قسم جي ٻين تاريخي واقعن کان متاثر ٿي، مشهور انگريز مورخ رچرڊ برٽن سنڌي ماڻهوءَ جي ڪردار تي راءِ زني ڪندي، خنجر جي نوڪ، زهر مان ٻوڙي، هي جملو لکيو هو ته ”سنڌي ڪوڙو، ڪيڏي ۽ گدلو آهي.“ برٽن جنهن وقت سنڌي ماڻهوءَ بابت اها ججمينٽ پاس ڪري رهيو هو، ان وقت ڪيس دودي ۽ درياخان جو تاريخي ڪردار شايد سندس ذهن ۾ ڪونه هو.

درحقيقت ڪابه قوم پيدائشي طور نه بهادر ٿئي ٿي نه بزدل. بهادري ۽ بزدليءَ جا اسباب گهڻي قدر تاريخي ۽ جاگرافيائي حالت تي منحصر هوندا آهن، جو ته خود فرد جي عمل جو دارومدار به وڏيءَ حد تائين مادي حقيقتن جي تابع هوندو آهي.

ڀهراڙيءَ ۾ جڏهن ڪا زمين سٺو فصل ڪانه ڏيندي آهي، تڏهن هاري ڀڏائيندو آهي ته زن ڪي ويساهين ڪانه ٿي ملي. سال ٻسال ڪاهڻ ڪري، طاقت ڇڏي ويئي آهي. سنڌي ماڻهن جو به ساڳيو حال آهي.

اسلامي تاريخ جي ٽئين نمبر خليفي حضرت عثمان رضه جي زماني ۾، سنڌ بابت انٽيليجنس رپورٽ طلب ڪئي ويئي هئي. ان وقت جي آء.بي. جي عملدار اطلاع موڪليو ته "سنڌ جو پاڻي کارو، کجور ردي ۽ چور بهادر آهن."

اڄ چوڏهن سؤ ورهيه گذرڻ ڪانپوءِ سنڌ ۾ چورن ۽ ڌاڙيلن جو ڏهڪاءُ آهي- ڇو؟ ڇاڪاڻ تہ سنڌي معاشرو ايامن ڪان وٺي بيٺل تلاءَ جي پاڻيءَ وانگر جامد آهي. پنج هزار ورهيه اڳ جيڪا بيل گاڏي موهن جي دڙي ۾ هلندي هئي، ساڳي بيل گاڏي اڄ به اسان جي ڳوٺن ۾ رائج آهي.

سنڌي معاشري جو جمود ڪي قدر انگريزن جي ڏينهن ۾ ٽٽو. ريل ۽ نون ڪجهه چرپر پيدا ڪئي. پر انگريزن هڪ وڏو ظلم به ڪيو، سو هيءُ تہ پنهنجي بادشاهيءَ جا ڇاڙتا پيدا ڪرڻ لاءِ- خصوصاً ١٨٥٧ واري بلوي کان پوءِ- سنڌ ۾ وڏيون وڏيون جاگيرون عطا ڪيائون. اهي ئي وڏي "شهنشاهه تون اسان جي ڪي، سلامت رکب خداوندا" جا ترانا ڳائيندا هئا ۽ غريبن جو رت چوسيندا هئا.

سنڌ ۾ پيداوار جو مکيه ذريعو زمين آهي. پاڪستان ٺهڻ کان ڪجهه سال پوءِ، هڪ سروي رپورٽ ذريعي معلوم ٿيو تہ "لکين ماڻهن کي زمين جو هڪ جريب بہ ڪونهي. ٻئي طرف مٺ جيترا ماڻهو آهن، جن وٽ لکين جريب زمين آهي."

گويا سنڌ جي آبادي ٻن طبقن ۾ ورهايل آهي: هڪ مٺيون طبقو، جنهن ۾ ڳاڻ ڳڻيا گڏسنگ زميندار آهن. هنن لاءِ هيءَ ڌرتي جيئري ئي جنت آهي. سنڌي معاشري ۾ ان طبقي جو جبر صدين کان وٺي اڄ ڏينهن تائين قائم آهي. مجال آهي جو رئيس جي حڪم کان سواءِ سنڌس تر ۾ وڻ جو ڪو پن لڏي سگهي.

چون ٿا تہ ٺٽي ضلعي ۾، شاهه عنايت جهوڪ واري مغلن ۽ ڪلهوڙن جي ظلم کان خدا جي خلق کي بچائڻ لاءِ سنڌي عوامي تحريڪ هلائي هئي، جنهن ۾ گهڻي قدر عام ماڻهو شامل ٿيا. اهو ڏسي حاڪمن جي چُرچ ۾ تي مقامي زميندارن شاهه عنايت جي سِري، ڪلهن تان ڪپرائي ڇڏي—پوءِ ڪهاڙيءَ سان نه تہ ڪات سان ئي سهي!

ان قسم جا ڪارناما سنڌ جي زميندار طبقي جو عام شغل آهن. سنڌ جي تاريخ جي صفحن تي، غريبن، مظلومن ۽ سندن واهرو مجاهدن جي رت جا ڇنڊا آهن.

سنڌي معاشري جو مظلوم يعني هيٺاهون طبقو، هارين، نارين، ڪمين، ڪاسبين ۽ عام پورهيت ماڻهن تي مشتمل آهي. ان طبقي ۾ لکين پيٽ بکيا ۽ انگ اگهاڙا، اپاهج انسان آهن، جيڪي جيئري ئي جهنم ۾ داخل آهن. ڀٽائيءَ جو هي بيت سندن حال جو ترجمان آهي:

"جيئڻ ڪاڻ جيڏيون، وڏا وس ڪيام"

سنڌ جو اهو هيٺيون طبقو تقريباً جانورن جيان زندگي گذاري ٿو. هر قسم جي ظلم ۽ ڏاڍ جو نشانو آهي. زندگيءَ جي بنيادي سهولتن ۽ آسائشن کان محروم آهي. سڀ کان افسوس جي ڳالهه اها آهي ته خود پنهنجن حقن کان محروميءَ جي شعور کان ئي عاري آهي. انهن ٻنهي طبقن جي وچ ۾ ننڍي ماتر سنڌ جو وچولو طبقو آهي، جنهن ۾ وقت گذرڻ سان ۽ تعليم جي وڌڻ سان ۽ روزگار جي ٿورن گهڻن نون ذريعن پيدا ٿيڻ سان هاڻي ٿورو گهڻو ساهه پيو آهي.

اهو طبقو پنهنجي بقاءَ سان گڏ، هيٺين طبقي جي حقن لاءِ به جدوجهد ڪري ٿو. ان طبقي مان ماضيءَ ۾ ڪيترا ديني رهنما، عالم، اديب، شاعر، دانشور، سياسي ڪارڪن ۽ قومي ورڪر پيدا ٿيا، جن سنڌ جي تقدير کي بدلائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. انهن مجاهدن ۾، نسبتاً هڪ غير معروف نالو، مرحوم مولوي صاحب حافظ عبدالحميد پٺاڻ آهي، جو سنڌ جي ممتاز اديب ۽ دانشور رشيد ڀٽيءَ جو والد بزرگوار هو. موصوف ويهينءَ صديءَ جي آغاز سان سنڌ جي وچولي طبقي ۾، هڪ ديني گهراڻي ۾، قديم تخت گاهه اروڙ ۾ پيدا ٿيو. جڏهن وڏو ٿيو، تڏهن پنهنجن ديني عقيدن موجب زندگي گذارڻ ۽ سنڌ جي بي رحم معاشري ۾ پنهنجا ۽ پنهنجي خاندان جا پير پختا ڪرڻ لاءِ ڀرپور جدوجهد ڪيائين. منو سو ورهين جي ڪامياب زندگي گذاريائين. هن جهان ۾ اڪيلو اجرو آيو هو، اڪيلو اجرو موٽي ويو. پنهنجن پوين لاءِ روشن مثال ۽ قابلِ فخر ڪارناما يادگار ڇڏي ويو. الله ۽ رسول جون شال مٿس رحمتون هجن!

مرحوم مولوي صاحب جي ملاقات جو پهريون پيرو شرف مون کي ڪيئن ۽ ڪٿي حاصل ٿيو، اهو هاڻي ياد ڪونهي. پر رشيد ڀٽيءَ سان پهريون پيرو ڪڏهن ۽ ڪٿي مليس، اهو چڱو ڀلو ياد اٿم. غالباً سال ١٩٥٤ع هو. مان حيدرآباد ۾ انٽر سائنس جو امتحان ڏيڻ کانپوءِ مرحوم حفيظ شيخ جي صلاح تي، ڪراچيءَ هليو ويس ته اتي آرٽس ۾ داخلا وٺان، نوڪري ڪريان ۽ پنهنجي تعليم جاري رکان. حفيظ جي ئي مدد سان ميٺارام هاسٽل ۾ رهائش جو عارضي انتظام ٿيو. سنت اتي نورالدين سرڪيءَ سان واقفيت ٿي، جو سنڌي ادبي سنگت جو سرگرم ڪارڪن هو. هيڪر ساڻس گڏ سنڌ مدرسي واريءَ هاسٽل ۾، ادبي سنگت جي اجلاس لاءِ ويس. سرڪي ۽ مان سڌو رشيد ڀٽيءَ جي ڪمري تي وياسين. هو ڪنجيءَ ۽ ڪوڏ ۾ ننڊ پيو هو. اٿاريوسونس. منهن تي پاڻيءَ جو ڇنڊو هڻي، کٽ تي سڌو ٿي ويٺو. مون سندس چهري ڏانهن جاچيو ته آمريڪي افسانه نويس او. هينري ياد آيو. هن افسانو لکيو آهي Christ and the Devil ان افساني ۾ هڪ آرٽسٽ ٻن چهرن جي تلاش ۾ آهي: هڪ اهڙو معصوم چهرو حضرت عيسيٰ ۽ ٻيو اهڙو ڀيانڪ چهرو خود شيطان. مون کي رشيد ڀٽيءَ جي چهري ۾ او. هينري جي آرٽسٽ کي گهربل معصوم چهرو نظر آيو. منهن مهانڊي ۾ صفا ڪول ڪڪو. اکيون اهڙيون نرم، اهڙيون پاڪ ۽ پوتر، جهڙيون ٻليءَ جي ٻونگڙي جون. جڏهن خوش ٿي نهاري ته ڄڻ ڪنواري ڇوڪري ٿي مسڪرائي، پر جڏهن دل کولي ٽهڪ ڏئي ته ڄڻ ڌرتيءَ جو زلزلو آيو.

انهيءَ پهرين ملاقات کان پوءِ اسان جون ٽڪريون ٽڪريون گڏجاڻيون ٿيون، جن جي نتيجي ۾ رشيد ڀٽيءَ سان واقفيت آهستي آهستي سنگت ۾ تبديل ٿي. جڏهن هڪٻئي جي ويجهو

آيا هين، تڏهن ٻڌو هيو ته منهنجو ٻار ڪنهن گهرو ڀرابلم ۾ ورتل آهي. مولوي صاحب مرحوم ۾ شاديون ڪيون هيون، جنهن جو نتيجو اهوئي نڪتو جو اهڙين حالتن ۾ نڪرندو آهي، ٻني ٻنهي زالن جا ٻار ڏچي ۾! رشيد جو هڪ مائٽ هوندو هو ماستر صاحب مرحوم. عجيب انسان هو. (هاڻي ڪيس مرحوم لکندي ڏاڍو عجب ٿو لڳي) نياز همايوني کيس ليٽر ڪوئيندو هو، ڇو ته ڏند اڳاترا هئس. ماستر صاحب جو مهيني ماهي ڪراچيءَ چڪر لڳندو هو. ان جو خاص سبب هو رشيد ڀيٽيءَ جو گهرو ڀرابلم. آخر اهڙو وقت آيو جو ماستر صاحب هڪ دفعي سڪر مان سهي سنبري رشيد ڀيٽيءَ کان ڪراچي ڇڏائڻ آيو. اها ڳالهه اسان سيني کي ڏاڍي ڏکي لڳي، پر هناسين لاچار! ماستر صاحب دڙڪو ڏنو ته رشيد ڀيٽي گهر کان پري رهندو ته مولوي صاحب کيس ملڪيت مان حصو ئي ڪونه ڏيندو. اهو هو پهريون پهريون تاثر، جو مولوي صاحب جي باري ۾ منهنجي ذهن تي ويٺو.

مولوي صاحب جي رشيد ڀيٽيءَ سان ميٺ، رنجش جو ڪارڻ رڳو گهرو حالتون ڪونه هيون. مولوي صاحب کي ٻڌايو ويو هو ته رشيد ڪراچيءَ ۾ ڪارن ڪافرن جي ور چڙهي ويو آهي ۽ دين ڌرم بابت واهي تباهي ٻڪي ٿو.

ڳالهه ۾ ٿورو گهڻو سچ هو. رڳو رشيد کي نه پر اسان سيني کي ڀرڪو جاستي اچي ويو هو. ترقي پسنديءَ جو پهريون مطلب اهو ئي سمجهيو ته مذهب جي پيرويءَ کان اڄو ٽڄي جو اها هڪ دقيانوسي ڳالهه آهي. پيو ته سڀ کان اعليٰ ۽ اتم ڳالهه اها آهي ته زندگيءَ جي مڙني نعمتن کان منهن موڙي، مزورن ۽ ڪلارڪن جون انجمنون ٺاهجن. پر جي اٿين اهو نه ڪري سگهجي ته پوءِ انهن بابت قصا ۽ ڪهاڻيون لکجن. درحقيقت جوانيءَ جو زمانو ڏاڍو پرجوش ٿئي ٿو. ماڻهو، جذبات جي رَوَ ۾ وهي، الائي ڪهڙا ڪهڙا ڪم ڪري ٿو. بعضي ته ڪيس ٿي ٿا وڃن. مرحوم حسن ناصر جو قضيو مون کان ڪڏهن ڪونه وسرندو. گلاب جي گل جهڙو خوبصورت ۽ ڪيهر شينهن جهڙو باهمت نوجوان، نادان دوستن جي سنگت ۾، موت جي منهن ۾ هليو ويو. پوليس وارن ڪي ته اهڙو شڪار الله ڏياري، لاش ئي گم ڪري ڇڏيائون. وارثن کي ڪو پيو مٺل ماڻهو ڏيکاريائون، جن لاش وٺڻ کان ئي انڪار ڪيو. ڪامريڊن جي لڏي ۾، مون کي هڪ ئي سيبتو ماڻهو مليو — سوڀو گيانچنداڻي. کيس ڏسي ڪتابن ۾ گوتم ٻڌ، گانڌي ۽ ابوذر غفاريءَ بابت لکيل احوال ياد ايندو هو. پر سنڌي ماڻرن سوڀي جهڙا سدورا ڀت ڪل گهٽا ڄڻيا آهن!

انهن ڪامريڊن جي مقابلي ۾ ٻئي طرف جيڪو ٽولو هو، تن ۾ اڪثر منهن ۾ مومن پر اندر ۾ ابليس هئا. هو مذهبي ڪفن چور هئا. دين جي نالي تي دنيا جا مطلب سڌا ڪندا هئا. وٽن ڪفر جي فتوائن جي فيڪٽري سدائين چالو هوندي هئي. سندس مڪروهه صورت ڏسي، پلارو يتائي ياد ايندو هو:

مُلان مرئي سالم، پيتو قاٿي پٽ ۾،
سچالي الله، نبي ڏلشي دوڙ ۾.

زندگيءَ جي انهيءَ چوراهي تي ٻيٺا هئا ۽ ٻين ڪان پاڻ بچائڻ لاءِ اسان جي واهر واسطي ٽيون گروپ به موجود هو، اهي هئا اسان جا والدين. ماءُ ۽ پيءُ ڪان مٿي اولاد جو خيرخواهه ٻيو ڪو به ڪونه ٿيو ٿئي، پر اسان جي مٿن نگاهه ئي ڪانه ٿي پئي، ڇو ته گهر جو پير چلهه جو مارننگ ٿيندو آهي. مولوي صاحب ۽ رشيد پٽيءَ جي معاملي ۾ به اها صورت حال واقع هئي. غالبا مون کي مولوي صاحب جو پهريون پهريون ديدار تڏهن نصيب ٿيو جڏهن رشيد سان ملڻ لاءِ سکر ويس. ان پيري رشيد مون کي سکر شهر خوب گهمايو. ڪوبه اهم هنڌ ۽ ماڳ ۽ ڪاهه تاريخي جاءِ، آدم شاهه ڪلهوڙي جي مقبري ڪان سواءِ ڪانه ڇڏيائين. اسان نيرن پاڻي ڪري، گهمڻ گهتڻ نڪرندا هئاسين ته عين ان مهل مولوي صاحب اڪن هٿ ۾ ڪنيون گهر يا پريس مان ٻاهر نڪرندو هو ۽ نوڪر کي جيپ گراج مان ڪڍڻ لاءِ چوندو هو. ڪيس سڌ ته هوندي ته مهمان ٽڪيل آهي، پر هو اڪثر ساڻ ڪري جيپ ۾ چڙهي هليو ويندو هو. پنج ست ماڻهو ساڻس سدائين گڏ هوندا هئا.

مٿت پٽيءَ وٽ منهنجو اچڻ وڃڻ تڪڙو تڪڙو ٿيڻ لڳو ۽ مان اڪثر مولوي صاحب جي منهن پوڻ لڳس. هيڪر ڪنهن طرح پريس ۾ هليو ويس ۽ اتي ڪٽنگ مشين ۽ ٽائيپ جا ڪيس ڏسي رهيو هوس، جو مولوي صاحب اندران پنهنجي ڪمري مان نڪتو. نهايت خنده پيشاني سان ڪيڪاريائين ۽ ايڏيءَ تعظيم و تڪريم سان مليو جو سندس پٺو پولو دل ۽ دماغ تان لهي ويو. ان ڪان پوءِ جڏهن به سکر ويندو هوس ته اڪثر ساڻس ملاقات ڪندو هوس. بعضي اسان جي هلڪي ملڪي ڪچهري به ٿي ويندي هئي. مرحوم مولوي صاحب سراسر مڪڻ ماکي هوا ملائڪ ماڻهو هوا

ڪڻڪ رنگو، گول چهرو، اکين ۾ شرافت، چاپئين ڏاڙهي، جنهن ۾ اڇا ڪارا گڏ هئا، پٽ ۾ البت پريل، گورو مڙس. جڏهن وک کڻي هلي ته ائين پانئجي ته لنگاڻي ٿو. اڪثر اڪن هٿ ۾، لباس قميص ۽ سلوار، بعضي ڊگهو چولو ۽ گوڏ به ڪندو هو. مٿي ۾ مون ڪيس اڪثر جناح ڪئپ ڏٺي. پيو دل تي تاثر اهو اٿر ته اپروني پوتڙو يا بوچڻ پٽ تي ويڙهيندو هو.

هفتيوار ”المنار“ اخبار، جنهن جو پاڻ مالڪ ۽ ايڊيٽر هو، بوقت ضرورت، لٺ پاڻي وانگر به استعمال ڪندو هو. ان ۾ ”شذرات“ جو ڪالم لکندو هو. سندس اخبارنويسيءَ جو قصو مون سڀ کان اول مرحوم پير حسام الدين راشديءَ کان ٻڌو. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ مرحوم پيرصاحب ۽ مرحوم مولوي صاحب گڏجي اخبار ڪيندا هئا. انئي زماني ۾ مرحوم پيرصاحب جا پهريان پهريان ادبي ڪتاب مرحوم مولوي صاحب جي سنگت ۽ ساٿ ۾ ڇپيا. تن ڏينهن ۾ پيرصاحب اڃا اسڪالر ڪونه ٿيو هو، پر نوآموز لکندڙ هو. ”نداي الراشدي“ تخلص ڪندو هو. جڏهن اسان سندس سنگت ۾ آياسين، تڏهن سنڌ جو مڃيل مورخ هو. چنانچه اسان تي ائين ئي شفقت ڪندو هو، جيئن بزرگ ننڍن تي ڪندا آهن. ڪچهريءَ ۾ جڏهن پٽي موجود هوندو هو تڏهن پيرصاحب سکر ۾ اخبارنويسيءَ ۽ مرحوم مولوي صاحب جي سنگت جا قصا ڪيندو هو. هيڪر رشيد پٽيءَ کي فرمائش ڪيائين ته مون کي پنهنجا پراڻا ڪتاب آڻي ڏي. پٽيءَ کي سڀ

ڪتاب ته هٿ ڪونه آيا پر جيڪي مليس سي آئي پير صاحب کي ڏنائين. مولوي صاحب جي پريس ۾ ڇپيل اڪثر ڪتاب مذهبي نوعيت جا هئا. انهن ڳالهين ۽ آثارن جي آڌار تي سون مولوي صاحب جو جيڪو ذهن ۾ نقشو تيار ڪيو، سو هن ريت هو.

مولوي صاحب بنيادي طرح مذهبي ماڻهو هو. مذهب سان محبت مولوي صاحب کي وڏن کان ورثي ۾ ملي هئي. الور جي ڀاسي سندن ڏاڏ لنگ ۾ هڪ درگاهه اڄ تائين موجود آهي. غالبا اهو ساڳيو بزرگ آهي، جنهن لاءِ رشيد ڀٽيءَ پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکيو آهي ته ولس جين ڀڙهندا هئا. (مان ان ڳالهه لکڻ تي کيس چيڙائيندو هوس). الور مولوي صاحب جو اباڻو ڳوٺ آهي، چنانچه اتي کيس وڏن کان ورثي ۾ ٿورو گهڻو شايد ٻنيءَ جو ڀارو به مليو. ابتدا ۾ اها ڪا اڏي وڏي ملڪيت ڪانه هئي، جنهن جي آڌار تي ماڻهو سکر جهڙي ڳجهنڊڙ شهر ۾ گهر ٻڌي وهي، پر مولوي صاحب شهر جي واءُ لڳڻ کان پوءِ به پنهنجي ٻني ٻاري کي وساريو ڪونه، بلڪ آن کي صحيح معنيٰ ۾ ڊيولپ (Develope) ڪيو. ازانسواءِ پنهنجي پريس قائم ڪيائين، هفتيوار اخبار ڪڍي پنهنجو اثر رسوخ وڌايائين. ضرورتمند ماڻهن سان گڏجي مختلف آفيسن ۾ سندن ڪمن ڪارين سان وڃڻ سندس روزمره جو نيم هو. ان طرح هو صحيح معنيٰ ۾ عام ماڻهن جي مسئلن کان واقف رهندو هو ۽ عوامي ليول تي عام ماڻهن جو هڏڏوکي، ساٿي ۽ مددگار رهندو هو. موٽ ۾ خدا جي اها خلق رڳو سندس مڙهيءَ جيپ ۾ پيٽرول ڪانه وجهرائيندي هئي، پر اوليءَ سوليءَ کيس ڪم به ايندي هئي. شهر جي هندو واپارين سان ڀائيچارو ڪري روهڙيءَ ۾ سارين ڇڙڻ جو ڪارخانو هنيائين. قدرت کيس قناعت جي نعمت سان نوازيو هو. سو، رڳو پاڻ وچولي درجي جي هڪ خوشحال ماڻهوءَ جي حياتي ڪانه گذاريائين، پر پنهنجن پوين لاءِ به گهڻو ڪجهه ڇڏي ويو. جاگيراڻي محلي ۾ ان جي آسپاس ڪاني پڪين جاين ۾ رهندڙ ماڻهو مولوي صاحب جا ڪرائيدار آهن. اهي سڀ جايون هاڻي مولوي صاحب جي خاندان جي ملڪيت آهن، ۽ انهن جي قيمت لکن ۾ نه ته هزارن ۾ ضرور هوندي. سنڌ جي حساب سان وچولي طبقي ۾ اشراف ماڻهو ان کي چئبو آهي، جيڪو پنهنجيءَ سهنجيءَ وارو هجي، اوڙي پاڙي ۾ عزت هجيس، غريب غربي کي اوکيءَ مهل سڏ ۾ سڏ ڏئي، رڳو پاڻ مٺيو ٽڪر نه کائي پر مهمان لاءِ به دسترخوان ڪشادو ڪري، الله ۽ رسول جو نالو وٺندو هجي، ان معيار تي پرکبو ته مرحوم مولوي صاحب هڪ آئيڊيل سنڌي نظر ايندو.

پاڪستان ٺهيو ته پاڻ وڏيو. چڱن ڀلن پنهنجن ٻارن کي سنڌي اسڪول ۾ موڪلڻ بدران اردو سيڪاري يا انگريزي پڙهڻ لاءِ ڪانوينٽ اسڪول ۾ ويهاريو، جڻ ته شاهه، سچل، مخدوم معين، مخدوم نوح ۽ لنواريءَ جي لعل محمدزمان جي ٻولي غيرمهذب هئي. پر مولوي صاحب ان غيرسنڌي ڪلچر کان ڪوهين دور رهيو. سڄي ڄمار رهيو سکر جي وچ ۾، پر پنهنجي ڪنڊ وسايائين جا خالص سنڌي ماحول جي ڏِک ڏيندي هئي. سندس گهر سان جيڪا ماني پچي ايندي هئي، سا رڳو ٻندين ۾ رکيل ڪانه هوندي هئي، پر ان ۾ ساڳ ۽ سگڻا

۽ خالص سنڌي ٻوليءَ ۾ مانيءَ جو هوندو هو. گويا مادرن اکر جي هوا ڪڏهن به مولوي صاحب جي جيتري سندس گهر جي ماحول کي گرد آلود نه ڪيو.

گهر جي ٻنهي اڪيان، نڪ ساموهون روزگار جو هڪ ذريعو يعني ٻريس هنيائين ته دل جي ٻاسي يعني ڪاٻي طرف الله جو گهر اڏيائين، يعني جي ٻيو گهر مان نڪري ته رزق حلال جي ڳولا ۾، يا وري الله جي گهر ڏانهن ڪجي. خبر ناهي ته سونهاري سنڌ اهڙا اصحابي انسان ايا ڪيترو زمانو ڏسي سگهندي! رمضان شريف جي مهيني ۾ انهيءَ مسجد ۾ خاص رونق اچي ويندي هئي. ٻجليءَ جهڙي سفيد رادون نوراني ستمون پيدا ڪري ڇڏينديون هيون. تتر جا مولودي اچي ڪلڙ ٿيندا هئا. اهڙيءَ ريت مولوي صاحب جسماني لذت جي طالبن لاءِ روحاني غذا جا اسباب به مهيا ڪري ڏيندو هو. پر تڏهن منهنجي اک ٻتيل ڪاله هئي، گهڻو پوءِ جڏهن مون ۾ ماڻهپو موٽي آيو ۽ قدرت انهيءَ مسجد شريف ۾ سجدي ڏيڻ جي سعادت نصيب ڪئي، تڏهن جوڪي جنوءِ ڇڏي چڪا هئا.

مولوي صاحب هڪ سجاڳ ذهن وانگر وقت جي حالتن ۽ سياست ۾ پوري دلچسپي رکندو هو، پر ان ميدان خار زار ۾ سوچي سمجهي وک کڻڻ جو قائل هو. بنيادي طرح قوم پرست ۽ محب وطن ماڻهو هو. غالبا جوانيءَ ۾ خلافت تحريڪ سان وابسته رهيو هو، جنهن جا اثرات سڄي عمر سندس ذهن تي رهيا. هونئن مقامي ليول تي پيرزادا پارٽيءَ سان دعا سلام رکندو هو.

جڏهن رشيد ڀٽيءَ تي ڪامريڊي سياست جو پاڇو پيو ۽ جيل ياترا نصيب ٿي ته مون مولوي صاحب کي اداس ڏٺو. منهنجي خيال موجب ان جو سبب اهو ڪونه هو ته سندس پٽ جانو پٽ جيل ۾ بند هو، پر ان ڪري جو هن کي جن خيالن جي پرچار جي الزام هيٺ پڪڙيو ويو هو، سي مولوي کي پسند ڪونه هئا. ان ئي سبب ڪري هو رشيد ڀٽيءَ جي اڪثر سنگتين کان به شاڪي رهندو هو، جي کيس مٽي ڦريل ماڻهو لڳندا هئا. زندگيءَ جي پوين ڏينهن ۾ پاڻ ان صورتحال سان سمجهوتو ڪري چڪو هو. هوڏانهن رشيد ڀٽي به زماني جا ڏنگ سهي، پڪو پختو ٿي چڪو هو. منجهس به ڪي قدر مرحوم مولوي صاحب واريون خصلتون ظاهر ٿيڻ لڳيون هيون. وڏڙن جي تعظيم ۽ تڪريم ڪرڻ، ڪفايت ۽ قناعت ڪرڻ، وک سوچي سمجهي کڻڻ، سنڌ سان محبت ڪرڻ پر گاسليٽي ڪامريڊن کان پاڻ بچائڻ، ڪري ڪوٽي کي سڃاڻڻ، پراڻا لاڳاپا نڀائڻ، گهر جي وڏي جي حيثيت ۾ زماني جا فرض ادا ڪرڻ وغيره وغيره. پوءِ پيءُ ۽ پٽ هڪ ٻئي جو ادب ڪندا هئا. هاڻي رشيد ڀٽي مولوي صاحب جو پڳدار پٽ هو ۽ مولوي صاحب کي مٿس ناز هو.

ڀٽائي صاحب رحمت الله عليه لاءِ روايت آهي ته جڏهن سندس والد بزرگوار شاهه حبيب جي وفات جو وقت پرجي آيو، تڏهن پيءُ کان پرپرو هو. چنانچه شاهه حبيب کيس سڪ سان ساري هڪ بيت چوائي موڪليو:

”جيڪي مٿي ڪنداءُ، سو جانب ڪريو جيتري“

پڻائي صاحب يت پڙي جواب موڪليو:
"مستان ٿئين مسلور، حد پنهي جسي هيڪڙي."
مولوي صاحب هي جهان دل جي عارضي سبيان ڇڏيو. هو علاج لاءِ ڪجهه ڏينهن واسطي اسپتال ۾ داخل ٿيو. اهو سمورو وقت سندس پڳدار پٽ رشيد ڀٽي ۽ ٻيا هردم سندس حضور ۾ حاضر هوندا هئا. "اسان وٽا ڳوڙها ڳاڙيندا هئاسين، پر ڀاڻ مرڪي اسان کي رنن وانگر رڻ جا طعنا ڏيندو هو." رشيد ڀٽي مولوي صاحب جي وفات تي سندس ياد ۾ سڪ سان هڪ مضمون ۾ لکيو آهي.
اهي ڳوڙها رشيد ڀٽيءَ طرفان پنهنجي پياري ٻيءُ جي حضور ۾ ادب، سڪ ۽ پيار جو نذرانو هئا. هي اهو ساڳيوئي ڪارڊ رشيد ڀٽي هو، جنهن کي مرحوم مولوي صاحب چوائي موڪليو هو: "پنهنجي وڪالت جي آفيس جي ٻاهران نالي جي تختيءَ تي تو پنهنجو نالو رشيد ڀٽي لکيو آهي. رشيد الله جي صفت آهي، عبدالرشيد لک." انهيءَ تي رشيد ڀٽيءَ مذاق ۾ جواب ڏنو هو، "بابا، الله ڀٽي ٿوروئي آهي." پر اهو رشيد ڀٽي پيو هو. تڏهن "آتش جوان تها" وارو معاملو هو ۽ هاڻي "Steel was tempered". ان ڳالهه جو ثبوت اهو مضمون آهي، جو رشيد ڀٽيءَ پنهنجي پياري ٻيءُ جي سڪ ۾ لکيو آهي. مضمون ڪراچي جي "پيغام" رسالي ۾ ڇپيو هو.
آمريڪي رسالي "لائيف" ۾ جواهر لعل نهروءَ جي موت تي هڪ مضمون شايع ٿيو هو. گهڻن سالن جي ڳالهه آهي، پر مون کي اجا ياد آهي ته مضمون جي شروعات هنن لفظن سان ٿئي ٿي ته "گلاب، گينديءَ ۽ نرگس جي گلن سان ڍڪيل، جواهر لعل جو جنازو، هڪ مڪانهين هنڌ تي عام ماڻهن جي آخري ديدار لاءِ رکيو هو. ماڻهن جي هڪ ڊگهي قطار ڪمري جي هڪ دروازي کان داخل ٿي، پنهنجي محبوب ليڊر کي هٿ ٻڌي آخري سلام ڪري ٻئي دروازي مان ٻاهر نڪري رهي هئي. جنازي جي پرسان هڪ انسان ويٺو هو — جواهر لعل جي ڌيءَ اندرا گانڌي. جڏهن گلاب جي ڪا پنکڙي هيٺ ڪري ٿي پيئي، ته اندرا اها پنکڙي کڻي، ادب سان، پنهنجي پياري ٻيءُ جي سنهن جي پرسان ٿي رکي."
رشيد ڀٽي، پنهنجي مضمون ۾ سمورو وقت، لفظن جي گلابن جون پنکڙيون ادب سان کڻي، مرحوم مولوي صاحب جي قدمن ۾ رکندو رهيو آهي. مضمون پڙهڻ وٽان آهي. ان ۾ رشيد ڀٽيءَ پنهنجن وڏن بزرگن جو ذڪر ڪيو آهي، جي قديم سنڌ جي تاريخي شهر اڄ شريف مان لڏي، ٻئي تاريخي شهر اروڙ ۾ اچي ويٺا هئا. هو دين جا مبلغ هئا، غريبن جا همدرد هئا، نيڪ انسان هئا. مرحوم مولوي حافظ عبدالحميد ڀٽيءَ انهن وڏڙن جي نئي پيڙ ورتي ۽ پاڻ کي انهن جو لائق جاءِ نشين ثابت ڪيو. هو زندگيءَ جي آخرين لمحي تائين هڪ بهادر انسان وانگر پنهنجن اصولن تي قائم رهيو.
رشيد ڀٽيءَ هيڪر مون کي ٻڌايو هو: "بابي موڪلائڻ مهل اسان کي هڪ نئي وصيت ڪئي هئي: "مڙس ٿي رهجو، پنهنجي ڳالهه مڃائجو."
غالبا سنڌ جي ٻي رحم معاشري ۾ عزت ۽ آبروءَ سان زندگي گذارڻ جو اهوئي سونهري اصول آهي، جو مرحوم مولوي صاحب پنهنجي اولاد کي قول ۽ فعل سان سيکاري ويو.

مهدي جونپوري ۽ سنڌ

ڊاڪٽر ايم - ايڇ - صديقي

مترجم: غلام محمد لاکو

[نوٽ: هي مضمون پنجاب يونيورسٽي لاهور جي اداري "پاڪستان ريسرچ سوسائٽي" جي جرنل اپريل ١٩٦٥ع تان ڪنيل آهي. جيتوڻيڪ مهدي جونپوري سنڌ ۾ ٿورو عرصو رهيو، تاهم سنڌس تحريڪ هتان جي ڪلچرل ساهت ۾ وڏي اهميت رکي ٿي. سنڌ ۾ هن فڪر جو وڏو پوئلڳ، قاضي قادن چيو وڃي ٿو، جنهن ڪي هن لاڳاپي سبب تمام گهڻو بحث هيٺ آندو ويو آهي. هيري لڪر طرفان قاضي قادن جو وڏيڪ ڪلام شايع ڪرڻ بعد، اهو ضروري آهي ته سنڌ ۾ مهدويت جي تعلق تي وڌ ۾ وڌ تحقيق ڪئي وڃي. فاضل مضمون نگار هن مضمون جي تياري لاءِ ڪجهه اهڙن ماخذن ڪان ٻه مدد ورتي آهي، جيڪي اڃ تائين حوالي طور ڪتب نه آندا ويا آهن، ان ڪري صديقي صاحب جي هن اپياس ذريعي، ڪجهه اهم حقيقتن جي نشاندهي ٿئي ٿي.]

هندستان ۾ مهدوي فرقي جو باني سيد محمد جونپوري گونا گون مزاج جو مالڪ هو ۽ پنهنجي عقيدي جي واڌاري لاءِ مناسب سرزمين يا وري جتي هو مخالفن ڪان سلامت رهي سگهي، جي تلاش ۾ رلندي آخرڪار گجرات ڪان اچي سنڌ پهتو، جتي سال ڪان وڌيڪ عرصو رهي وڃي هرات جي بادشاهيءَ ۾ داخل ٿيو.

هي مضمون سيد محمد جونپوري جي حياتي ۽ سرگرمين جي عام مطالعي بابت نه آهي. مقصد آهي ته هتي سندس سنڌ واري عمل جي گهٽ ڄاتل پهلوئن کي چٽو ڪيو وڃي ۽ سندس سنڌ ۾ موجودگي جو هتي جي مذهبي ماحول تي پيل اثر جو تجزيو ڪيو وڃي. مهدويت بابت مواد گهٽ به آهي ۽ ڇڙو ڇڙ به، ۽ خاص ڪري سندس سنڌ ۾ سرگرمين بابت، ڇاڪاڻ ته هن علائقي ۾ سندس سفر مختصر ۽ واقعاتي هو، سو سنڌ متعلق حوالا يا ته سندس سوانح نگارن يا وري عام تاريخ جي ڪتابن ۾ ملن ٿا. انڪري هن ميدان ۾ ڏند ڪٿائن مان نڪري، هڪ مضبوط خاڪو ٺاهڻ ۾ ڏکيائي ٿئي ٿي.

مهدويت متعلق ڄاڻ جا ذريعا ٻن قسمن جا آهن: سيد محمد جي مريدن جون اهي لکيتون، جيڪي سندس خيالن ۽ پيغام جي پرچار لاءِ لکيل آهن يا وري سندس مخالفن جا اختلافي لظريا يا دعوائون پهريون ذريعو آهن ۽ ٻيو بهترين ذريعو عام يا رياستي تاريخن توڙي صوفين ۽ درويشن جي سوانح جا تذڪرا آهن. معلومات جو پهريون ذريعو بنيادي طرح

مهديءَ جي نظرياتي زندگي ۽ سرگرمين سان لاڳاپيل آهي، ۽ ٻئي قسم جي ذريعن جو واسطو سندس سفري ڪيفيت سان آهي، جنهن ۾ تفصيل سان ان جو گجرات طرف اچڻ ۽ پوءِ زندگيءَ جي آخري حصي ڏي وڌڻ سان آهي، جنهن ۾ سندس سنڌ جي رهائش جو مختصر ذڪر ملي ٿو. بهرحال سيد محمد جي سنڌ ۾ مختصر رهائش، تذڪره نويسن ۽ عام يا مقامي تاريخ نويسن لاءِ ڪنهن خاص ڪشش جو باعث نه بڻجي سگهي.

سيد محمد جو سنڌ ۾ اچڻ ڪنهن اثر کان خالي نه هو ۽ ان بهرحال سنڌ جي خاموش ۽ بيٺل مذهبي ماحول ۾ ڪجهه چرپر پيدا ڪئي. حقيقت ۾ ڏکڻي عرصي کان ڪري سڀني قسمن جي مذهبي ۽ سياسي پناهگيرن لاءِ، سنڌ هڪ مرڪز ٿي پئي هئي جنهن سبب سندس عزت ڪئي ٿي وئي. ان قسم جي انسانن کي قبول به ڪيو ٿي ويو ۽ هت هڪدم پناهه به آچي ٿي وئي. هندستان جي جدا جدا علائقن کان سواءِ عربيءَ، ايران ۽ عراق مان صوفين ۽ عالمن جو اچڻ سنڌ ۾ ٿي ٿيندو هو. جدا جدا فرقن، عقيدن ۽ طريقن جي ميلاپ، مانهن جي مذهبي دلچسپي وڌائي ڇڏي هئي.

سيد محمد جي سنڌ ۾ اچڻ جي اثر جو تجزيو ڪرڻ کان اڳ بهتر ٿيندو ته انهن حالتن جو جائزو وٺجي، جن ۾ سيد صاحب ٺٽي پهتو هو. سيد محمد گجرات مان آخري پيرو تڙجڻ بعد، پنهنجي ٽي سؤ پوئلڳن سان، سنڌ ۾ اوپر ـ ذڪڻ کان سن ۹۰۸/۹۰۷ هه ڌاري نصرپور پهتو. هن اڳ ۾ ٿي ٽي پيرا مهدي هجڻ جي دعوا ڪئي هئي. سندس عقيدن جو پرچار به ڪيو ويو هو ۽ ڪجهه حمايت به حاصل ڪئي وئي هئي. پر مضبوط ۽ بيٺل مذهبي عقيدن آڏو سندس عقيدي جو ٿهلاءُ ڏاڍو ڏکيو هو ۽ عقيدي جي مضبوط تنظيم توڙي مستقل رولا ڪن سبب، سندس مريد هڪ سخت آزمائش ۾ مبتلا ٿي ويا. نااميدي ۽ بي اطميناني آخرڪار نراسائي پيدا ڪئي ۽ سندس پڻ نائبن ميان نعمت، توڙي ميان خوند مير (سندس نياڻو) پنهنجن گهرن طرف موٽڻ جو فيصلو ڪيو. مريدن جو هڪ پيو ٽولو به مايوس ٿي گجرات موٽي ويو (۱).

ان بعد سيد محمد سُٺي ماحول جي اميد ۾ سنڌ جي گادي ٺٽي ڏانهن وڌيو. هي اتي ارڙهن مهينا رهيو ۽ ڏسجي ٿو ته ابتدا ۾ کيس ڪجهه ڪاميابي حاصل ٿي ۽ ٺٽي جي ڪجهه رهاڪن کيس مهدي تسليم ڪيو. شايد ان زماني ۾ ٺي سنڌ جي پڻ اهم انسانن ـ دريا خان نالي هڪ وزير ۽ سنڌ جي چيف جسٽس قاضي قاضن به، سيد محمد جو عقيدو قبول ڪيو (۲).

شايد هن عقيدي جي مقبوليت خطري جهڙي صورتحال پيدا ڪئي، ان سبب عالم ۽ پيا طبقا مهدويت جي وڌندڙ لهر خلاف مجبور ٿي اڳتي آيا. البت اهو نه پڌايو ويو آهي ته، سيد محمد ۽ سندس مريدن خلاف ڪهڙي طرح اپاءُ ورتا ويا پر ”مالة الولاية“ ۾ ذڪر آهي ته انهن مان اسي ڄڻا بک وگهي مري ويا (۳). سيد صاحب انهن کي پيغمبرن جي رتبي ۾ شامل ڪيو ته جيئن باقي بچي ويلن جو ايمان مضبوط رهي.

سنڌ جو حاڪم، ڄام نظام الدين سمو، جيڪو رواداري ۽ سهپ توڙي عالمن ۽ زاهدن جي خدمت سبب مشهور هو، ان هن ٻاهران آيل عقيدي ۾ ڪابه دلچسپي ۽ همدردي نـه ڏيکاري، البته ابتدا ۾ پاڻ سيد محمد جي مشغولين سان خاطرداري به ڏيکاري هئائين. صورتحال ڪين به هجي، پر جيڪڏهن ڄام جو پنهنجي سر هن شخصيت ڏي عقيدت يا لاڙو نه به هجي، پوءِ به هي سندس مخالف يا دشمن بهرحال نه هو. شايد انڪري ئي سندس ڀر ذميوار ملازم، وزير ۽ چيف جج، سندس رنج ۽ غصي کي برداشت ڪرڻ کان سواءِ ئي، ان عقيدي سان شامل رهيا ۽ پنهنجن عهدن تي به برقرار رهيا. پر عوامي مطالبي ۽ بادشاهت ۾ وڏي پيماني جي خطري، آخرڪار ڄام کي مجبور ڪيو ته هن تحريڪ خلاف زوردار قدم کڻي. ڄام آخرڪار سيد محمد ۽ سندس مريدن جي مڪمل پائماليءَ جو حڪم ڏنو، ليڪن وزير دريا خان جي دخل اندازي سبب، سندس حڪم ۾ ڦيرڦار ٿي ۽ هنن بدعتين کي ڪڍيو ويو (۴).

هت مهدويءَ جي ناڪام مهم جو هڪ وڏيڪ باب ختم ٿيو، البته اهو ڪنهن سوب کان خالي نه هو. ڇڙوڇڙ مواد ذريعي، جيڪو اسان تائين پهتو آهي، ظاهر ٿئي ٿو ته سيد محمد جي سنڌ ۾ ارڙهن مهينن جي مختصر عرصي واري رهائش دوران، پين علائقن ۾ ڏکهي رهڻ جي ڀيٽ ۾ کيس هتي وڏي ڪاميابي حاصل ٿي. هي حقيقت ان مان ظاهر ٿئي ٿي ته جڏهن پاڻ گجرات کان ٽي سؤ سٺ مريدن سان سنڌ پهتو، تڏهن انهن مان ڪيترائي کيس ڇڏي ويا ڇوراسي ڄڻا ڀڪ وکهي پاهه ٿي ويا ۽ باقي گجرات کان آيلن جو تعداد وڃي ڏيڍ سؤ بچيو هو. هو جڏهن سنڌ کان قنڌار طرف روانو ٿيو، تڏهن ساڻس ٽي سؤ مريدن جو قافلو ساڻ هو (۵)، جن مان ٽي سؤ سٺ وري به سندس ڪٽر معتقد ڇيا وڃن ٿا. سن ۹۱۰ھ/۱۵۰۴ع ۾ سندس موت بعد انهن مان گهڻا ته فراه مان ضرور سنڌ واپس ٿيا هوندا (٦)، ۽ انهن سميت، جن ساڻس قنڌار طرف سنگت نـه ڪئي، سنڌ ۾ سيد محمد جي عقيدتمندن جو ڳاڻيٽو ضرور گهٽ نـه هجڻ گهرجي.

خراسان ۾ سيد محمد جي سوانح جو آخري دور به سنڌ جي حوالي سان ڪوگهٽ اهم ڪونهي، ڇاڪاڻ ته هي اتي امير ذوالنون ارغون ۽ سندس پٽ شاهه بيگ ارغون سان ڳانڍاپي ۾ آيو، جيڪي هرات جي حاڪم سلطان حسين مرزا پاران فراه، غور ۽ قنڌار جا علائقا سنڀاليندا هئا. ٿوري عرصي کان پوءِ هي ارغون امير سنڌ جا حڪمران بڻجي ويا ۽ مهدويت ڏانهن سندن لاڙو ايندڙ صدين دوران سنڌ ۾ هن عقيدي جي تبليغ لاءِ جوابدار ڏسجي ٿو.

اهڙيءَ طرح قنڌار ۾ به سيد محمد ابتدائي ڪاميابي ۽ پاڻ طرف ماڻهن جي ميڙن جي ڪشش پيدا ڪرڻ ۾ سوڀارو ڏسجي ٿو. نامور عالمن سندس وڌندڙ اثر سبب شاهه بيگ ارغون سان شڪايت ڪئي ۽ هن هندي سيد جي فروعي عقيدي خلاف آواز اٿاريو. شاهه بيگ حڪم ڏنو ته کيس مرڪزي مسجد ۾ عالمن سان مباحثي لاءِ آندو وڃي (٧). بحث مان نتيجي جي گهٽ اميد هئي، پر قرآن پاڪ جي تشريح ذريعي هن شاهه بيگ تي پنهنجي زبردست ڌاڪ ڄمائي ۽

۽ ان بعد کيس آزاد ڇڏيو ويو. بعد ۾ هو فراه روانو ٿيو، جتي ته ساڳي صورتحال سان منهن ڏنائين. گورنر امير ذوالنون ڪانئس ايترو ته متاثر ٿيو، جو چيو وڃي ٿو ته ان سندس عقيدو قبول ڪيو. هن صورتحال جي خبر جڏهن خراسان جي حاڪم سلطان حسين مرزا کي پهتي، تڏهن هن هرات جي چئن عالمن جو وفد سيد محمد جي دعوائن کي ملڪارڻ لاءِ موڪليو. انهن مان ٽڪڙي مهدوي عقيدو قبول ڪيو، باقي ٻي ڄڻا ڏکيي ۽ لاحاصل مقصد بغير هرات موٽي ويا چيو وڃي ٿو ته سلطان حسين مرزا به سيد محمد جي تعليم ۽ تبليغ ۾ گهري دلچسپي ڏيکاري ۽ ساڻس ملاقات جي ارادي سان روانو ٿيو، پر سيد جي موت جو ٻڌي واپس موٽيو(٨). مهدوي ذريعن موجب سلطان حسين مرزا تسوڙي فراه ۽ هرات جي عالمن ۽ شيخ الاسلام ب، سيد محمد جي عقيدي ۽ پيغام تي ايمان آندو هو.

ان جو مطلب ته امير ذوالنون ۽ سندس پٽ شاهه بيگ يا ته مهدويت قبول ڪئي هئي يا وري گهٽ ۾ گهٽ عقيدي سان همدردي هئي. شايد اهوئي سبب هجي جو جڏهن شاهه بيگ پاڻ کي سنڌ جو حاڪم بنايو، تڏهن باوجود ان جي ته پنهنجن خيالن سبب قاضي قاضن اڪثر ماڻهن جي نظر ۾ ڪريل هو، کيس سنڌ جي چيف جسٽس جي اعليٰ عهدي تي برقرار رکيائين.

ٺٽي ۾ ترسڻ دوران سيد محمد کي وڏ ۾ وڏ ميڙتا مليا. مختلف ذريعن مان مليل ڇڙوڇڙ حوالا ٻڌائين ٿا ته سيد محمد ڪڏهن ڪڏهن عالمن ۽ ٻين سان مباحثا ۽ مذاڪرا ڪندو هو ۽ ان سان گڏ ٺٽي ۽ ان جي آسپاس به "دعويٰ" جي تبليغ لاءِ ويندو هو. "انصاف نامه" سيد جي هڪ خطبي جو ذڪر ڪيو آهي. ان موجب هڪ ملان پنهنجي پٽ جي آشيرواد لاءِ وٽس آيو، پر کيس موت پرامپد نه ملي، ڇو ته هو ان وقت سندس تبليغ ۽ عقيدي جي خلاف سنڌ جي ماڻهن جي رد عمل تي سخت گفتگو جو اظهار ڪري رهيو هو، جنهن موجب هتان جا ماڻهو خارجي هئا ۽ مٿن جزيہ لاڳو ٿي ٿيو(١٠).

چيو وڃي ٿو ته قاضي قاضن کان سواءِ، شيخ جهنڊي پاٽئي، شيخ صدرالدين مفتي ٺٽوي، سيد مبارڪ شاهه، پير آسات ۽ محمد يوسف رضوي مهدوي بکري — يا ته ساڻس همدردي ظاهر ڪئي هئي يا وري هو سندس پوئلڳ بڻجي چڪا هئا.

جڏهن سيد محمد سن ٩٠١هه ۾ مڪي ويو، تڏهن شيخ جهنڊي پاٽئي سندس عقيدو قبول ڪيو هو(١٢). بعد ۾ شيخ ٺٽي اچي رهيو، پر ڄام نظام الدين سنڌ جي عالمن جي چرچ تي، سندس لائق عزت نه ڪئي، ڇو ته سندس ڪجهه تحريرن کي شڪي سمجهيو ٿي ويو؛ ڪجهه وقت بعد جڏهن شيخ هڪ پيرو وري مڪي وڃڻ جو فيصلو ڪيو، تڏهن ڄام پيڙي واري کي کيس رستي ۾ پوڙڻ جو حڪم ڏنو، پر شيخ روحاني رازن ذريعي پيڙي کي تاري پنهنجو پاڻ کي بچايو. سندس مقبرو ساموئي تي آهي(١٣).

شيخ صدرالدين مفتي به هڪ مذاڪري بعد مهدوي عقيدو قبول ڪيو(١٤). هو ڄام نظام الدين جو همعصر هو.

شيخ مبارڪ ٺٽوي هڪ وڏيڪ مڪــ فقير هو، جنهن سيد محمد جي هٿ تي مهدوي عقيدو قبول ڪيو هو. شايد هي مهدوي طريقي جو پنهنجي پيٽ ۾ وڏيڪ سرگرم ڪارڪن هو ۽ پيو وڃي ٿو تہ هن پنهنجا پوئلڳ پيدا ڪيا، جن مان سيد محمد يوسف رضوي بکري بہ هڪ هو، جنهن وري پوئلڳن ۽ مريدن جو وڏو حلقو پيدا ڪيو، جن مهدوي فرقي کي زنده رکيو (١٥).

هڪ وڏيڪ مشهور صوفي جيڪو سيد محمد جو مريد بڻيو، سو پير آسات هو (١٦)، جيڪو هالاڪنڊي جي مخدوم عربي ڏيالي جو پاءُ هو. بهرحال پنهنجي پاءُ جي عقيدي سان، مخدوم عربيءَ جو ڪوبہ واسطو نہ هو. پويون (آسات) ٺٽي هليو ويو، جتي وفات ڪيائين ۽ دفن بہ مڪلي ٽڪريءَ تي ٿيو.

هي بهرحال پوري لسٽ نہ آهي ۽ شايد سنڌ ۾ سيد محمد پنهنجن مريدن ۽ حامين جو وڏو حلقو پيدا ڪيو ڏسجي ٿو. جيڪڏهن مٿي ذڪر ڪيل بزرگن جي سوانح جو ڳوڙهو اڀياس ڪيو وڃي تہ ممڪن آهي تہ، پين بہ ڪيترن ئي صوفين ۽ بزرگن جا نالا معلوم ٿي وڃن، جن مهدوي عقيدي کي قبول ڪيو هو يا وري مهدويت سان سندن همدردي هئي.

سنڌ ۾ سيد محمد جي معتقدن ۽ مشهوري جا بہ مثال ڏجن ٿا، جنهن ذريعي هتي سندس چڏيل اثر جي گهرائي اڏو اچي ٿي. هڪ مثال تہ هي آهي جو سنڌ جا ماڻهو کيس عزت ۽ تڪريم مان "مير مهدي" سڏيندا هئا (١٧). عام طرح اهڙا لقب انهن لاءِ هوندا آهن، جن کي وڏي معتقدا ملي هجي ٿي. ٻيو مثال سندس نالي پٺيان ٺٽي جي آس پاس ۾ هڪ ننڍڙو ڳوٺ منسوب ڪرڻ جو آهي. ميران مهدي ڪجهہ وقت "جهوڪ ڳوٺ" ۾ رهيو هو، جنهن کي پوءِ ميران جي نسبت سان "ميران پور" نالو ڏنو ويو (١٨). خاطري آهي تہ هڪ جاءِ، جنهن کي هڪ مذهبي طريقي جي باني جي نالي منسوب ڪيو وڃي، اها ڪجهہ وقت لاءِ ان فرقي جي تبليغ جو مڪيہ مرڪز رهي هوندي. ٻيڪ هڪ صدي پوءِ ساڳي جاءِ هڪ ٻئي صوفي شاهہ عنايت الله (١٩) جي سرگرمين جو مرڪز بڻي. ان وقت تائين شايد مهدي اثرات ختم ٿي چڪا هجن *.

سنڌ ۾ رهڻ دوران سيد محمد مڪلي ٽڪريءَ جي جنهن جاءِ تي رهيو، بعد ۾ سندس مريدن ان کي مقدس سمجهي محفوظ ڪيو ۽ سيد محمد يوسف رضوي بکري اتي پنهنجي رهائش اختيار ڪئي (٢٠). مهدوي فرقو صرف ٺٽي تائين محدود رهيو، باقي سڄي سنڌ ان جي اثر کان گهڻي ڀاڳي محفوظ رهي.

پوئين زماني ۾ ڪلهوڙا حڪمرانن بہ، سيد ميران محمد سان پنهنجو لاڳاپو ظاهر ڪيو ٿي. ميان نور محمد ڪلهوڙي "منشور الوصيت" ۾ هي مڃيو آهي تہ ان قسم جو خانداني رڪارڊ سندس ڪتبخاني ۾ هو، جيڪو نادر شاهہ ايراني ڦرلٽ سان کڻي ويو (٢١).

---

* ڪجهہ روايتن موجب شاهہ عنايت شهيد بہ مهدوي طريقي سان منسلڪ هو (مترجم).

مهدويت جا ڪجهه آثار اسان کي اڄ سوڍ و سنڌ ۾ ملن ٿا. ڪراچيءَ جي ڀرارڙين ۾ لانڍي وٽ هڪ ننڍڙي بستي "ذڪري ڳوٺ" جي نالي سان موجود آهي(٢٢). ڪراچي جي "مهدوي ذڪر انجمن" شايد مهدويت جو سنڌ ۾ آخري نشان آهي(٢٣).

جن بزرگن سنڌ توڙي هند ۾ هن طريقي جي واڌاري تي نگاهه ٻڌي رکي آهي، انهن ۾ شيخ علي متقي جون ڪوششون نمايون آهن. هو مڪي ۾ رهندو هو ۽ چيو وڃي ٿو ته ابتدا ۾ مهدوي عقيدو قبول ڪيائين، پر بعد ۾ تمام جلد ان کي ڇڏي ڏنائين(٢٤). ان ڪان پوءِ هن مهدويت خلاف "البرهان في علامات المهدي" ۽ "الرّد المهدية" جي نالن سان ٻه ڪتاب پڻ لکيا(٢٥). هنن ڪتابن لکڻ وقت هو مڪي ۾ ڪجهه ناليرن سنڌي عالمن؛ قاضي عبدالله سنڌي(٢٦)، شيخ عبدالله متقي سنڌي بن سعد الله(٢٧)، قاضي عبدالله سنڌي ۽ سندس پٽ شيخ رحمت الله سنڌي(٢٨)، ۽ شيخ محمد طاهر پاٽڻي(٢٩)-جي صحبت ۾ ڏسجي ٿو.

حاشيا ۽ حوالا

(١) اهو چئو ڪونهي ته انهن مائهن واقعي مهدوي طريقي کي ڇڏي ڏنو يا نه؟ "انصاف نامه" ۾ بيان ڪيل آهي ته جڏهن بيبي شڪر خاتون ۽ ٻين مائهن جو ميڙ گجرات موٽيو، تڏهن سيد محمد جي معتبر مريدن مان ميان نظام، جيڪو ساڻن گڏ هو، تنهن ٿورو اڳتي هلي انهن مائهن جي رقم جيڪا لڌي ٿيڻ لاءِ پٽڻ واسطي گڏ ڪري کيس ڏني هئائون، سا هو ڦٻائي ويو. جڏهن هن واقعي جي خبر سيد محمد کي پهتي، تڏهن پاڻ سندس تائيد ڪيائين، ڇو ته انهن مائهن سندس عقيدو ڇڏيو هو، سي ان وڙ جا لائق هئا (سيد محمد جي نظر ۾). "انصاف نامه" بهرحال ڳالهه کي منجهايو آهي، جڏهن هو لکي ٿو ته انهن مائهن عقيدو نه ڇڏيو، پر سيد محمد جو ساٿ ڇڏي پنهنجي ڪٽنبن ڏي گجرات وڃڻ چاهيائون ٿي (ڏسو: "هداية مهدية"، از ابو رجا شاهجهانپوري، ص ١٥٧، ڪانپور ١٨٦٧ع).

(٢) مير معصوم "تاريخ سنڌ" ص ٢٠١؛ رحمان علي "تذڪرة علماء هند" ص ١٦٦، لکنو ١٨٩٤ع؛ "نزهة الخواطر" جلد چوٿون، ص ٢٦٦؛ "تحفة الڪرام" ص ٣٥، ١٣٧ ۽ ١٣٨؛ "هداية مهدية" ص ٢٨.

(٣) "هداية مهدية" ص ٢٨، ١٣١ ۽ ٢٣٢.

--هي ڪتاب سيد قاسم سن ١٠١٦هه ۾ تيار ڪيو، جيڪو سيد محمد جو پڙپوٽو هو.

(٤) "هداية مهدية" ص ٢٨، ١٣٠ ۽ ١٣١؛ "تحفة الڪرام" ص ٣٥؛ "تذڪره علماء هند" ص ٢٠٥، "نزهة الخواطر" جلد چوٿون، ص ٣٢٣.

(٥) رحمان علي موجب انهن جو ڳاڻيٽو اٺ سؤ هو ("تذڪره علماء هند" ص ٢٠١.)

(٦) الهن مان هڪ حاجي محمد فراهي (يا شيخ محمد خراساني) بہ هو. ان ويهہ سال پوءِ مهدوي روايتن موجب خالري سان "عيسيٰ" هجڻ جي يهودي دعوا ڪئي. ان وقت تائين سنڌ ۾ ارغون راڄ قائم ٿي چڪو هو. هن دعوا ڪي ڪوبہ وزن نہ مليو ۽ سنڌ جي حڪمران جي حڪمن تحت ڪيس قتل ڪيو ويو. سيد محمد کان پوءِ سندس جانشين سندس پٽ سيد محمود بڻيو، ان بہ ماڻهن جو لشڪر موڪليو تہ وڃي ان داعيءَ کي قتل ڪيو، پر سندس خاني جو پڌي اهي واپس موٽي ويا ("انصاف نامہ-پنج فضائل" سيد ولي بحوالہ "هدايہ مهديہ" ص ١٦٠، ١٦١، ٢٣٢ ۽ ٢٣٣).

(٧) شاهہ بيگ خواجہ عبيدالله احرار سمرقندي جي پٽ خواجہ عبدالله جو پوٽو/ڳـ هو. ڪيس اسلامي تصوف، مذهب ۽ قانون تي سٺي مهارت حاصل هئي. هو عالمن جي صحبت کي پسند ڪندو هو ۽ هفتي ۾ ٻہ ٽيرا ساڻن مذاڪرا ڪندو هو ("تاريخ معصومي" ص ٦-١٢٧).

(٨) "شواهد الولايت" بموجب "هدايہ مهديہ" ص ١٣٨.

— هي ڪتاب سيد خولدمير جي پڙپوٽي برهان الدين ١٠٥٢هہ ۾ تيار ڪيو. هڪ ٻئي مهدوي ذريعي "مالة الولايت" موجب، بادشاهہ خود پوڙهو ٿي چڪو هو، سو ذهن منزلن بعد وفات ڪري ويو (هدايہ مهديہ" ص ١٣٨).

(٩) هن جو نالو فريدالدين احمد تغتازالي هو. هي دعوا بهرحال وزن جوڳي نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ سندس مذهبي خيالن سبب، آخرڪار هو شاهہ اسماعيل صفوي هٿان قتل ٿي ويو هو.

(١٠) "هدايہ مهديہ" ص ٩٤ ۽ ١٨٦.

(١١) "تحفة الطاهرين" ص ١٧٧ ۽ ١٧٨ ۽ حاشيو (مضمون "طاهر پاٽني" از ابو ظفر ندوي)، "معيار سالڪان طريقت" (برٽش ميوزم).

(١٢) "هدايہ مهديہ" ص ٢٥؛ "تذڪره علماء هند" رحمان علي، ص ١٩٩.

(١٣) "تحفة الڪرام"، "تحفة الطاهرين" ص ١٧٧-١٧٩.

(١٤) روايتن موجب هي سيد محمد جو پهريون مخالف هو ("تذڪره علماء هند" تڪملہ، "نزهتہ الخواطر" جلد چوٿون، ص ١٥٨، حيدرآباد دکن ١٩٤٧ع؛ مضمون "تذڪره محمد بن طاهر پاٽني" از ابو ظفر ندوي (حوالو: "تحفة الطاهرين" حاشيو ص ١٧٩)، "معيار سالڪان طريقت" (برٽش ميوزم).

(١٥) "تحفة الڪرام"، ص ١٧٢، ٢٠٣ ۽ ٢٤٧؛ "تحفة الطاهرين"، ص ٨٧؛ "تذڪره صوفيائے سنڌ" ص ٢٣٢، از اعجازالحق قدوسي.

(١٦) "تحفة الطاهرين" ص ٥٩ ۽ ٦٠؛ "تحفة الڪرام" ص ٢٥٠؛ "معيار سالڪان طريقت" (برٽش ميوزم).

(١٧) ”تاريخ سنڌ“ ص ٢٠١؛ ”تحفة الڪرام“، ص ٥٥.

(١٨) هي لنڊ ڙي بستي بنوري پرڳڻي ۾ غازياه نهر تي موجود هئي (”مقالات الشعرا“، ص ٢٩؛ ”تذڪره صوفيائے سنڌ“ حاشيو ٢، ص ١٣٧).

(١٩) مقالات الشعراء تحت نواب اعظم خان.

(٢٠) ”تحفة الطاهرين“، ص ٨٧ ۽ ٨٨؛ ”تذڪره صوفيائے سنڌ“، ص ٢٣٥ ۽ ٢٣٦.

—— يوسف رضوي مهدوي فرقي جو سرگرم رڪن هو ۽ سنڌ ۾ ايندڙ صدين ۾ ان جي تبليغ سندس اولاد ۽ مريدن سان منسوب آهي.

(٢١) ”تذڪره صوفيائے سنڌ“، ص ٢٣٦ ۽ ٢٣٧، حاشيو.

——”منشورالوصيت“جو قلمي نسخو پير حسام الدين راشدي وٽ آهي (هاڻي ڇپجي چڪو آهي. مترجم)

(٢٢) ”ذڪر“ مهدوي فرقي جو هڪ اهم بنياد آهي (”هدايه مهديه“، ص ١٤-١٩، ڊاڪٽر ايس. ايم. اڪرام ”رود ڪوثر“ ص ٢٢).

(٢٣) ”رود ڪوثر“، ص ٢٦.

(٢٤) ”زاد المتقين“ از عبدالحق دهلوي (برٽش ميوزم)، ورق ٣٦ الف، ۽ پڻ ڏسو ”نزهة الخواطر“ جلد چوٿون، ص ٢٤٤.

(٢٥) ”زاد المتقين“، ورق ٣٩ الف.

(٢٦) ”زاد المتقين“، ورق ١٢٦؛ ”نزهة الخواطر“، ص ٢٠٢، جلد چوٿون؛ ”تذڪره علماءِ هند“ تڪملہ.

(٢٧) ”زاد المتقين“، ورق ١٦٧ا؛ ”نزهتہ الخواطر“، ص ٢٠٥؛ ”تذڪره علماءِ هند“ تڪملہ.

(٢٨) ”زاد المتقين“، ورق ١٦٧ا؛ ”نزهتہ الخواطر“، ص ١١٢ ۽ ٢٠٥؛ ”تذڪره علماءِ هند“ تڪملہ.

(٢٩) ”نزهتہ الخواطر“، ص ٢٩٨-٣٠٠.

کھاڻيون

—”او سنڌو! تون ستن سهيلين سان گڏجي وهين ٿي ۽ ساڃي ڪان ڪٻيا (ڪابل)، گومتي (گومل) ۽ ڪرهو (ڪرم) توسان گڏجي هلن ٿيون!

—”او سنڌو! تون شفاف، صاف ۽ چمڪندڙ امرت جهڙو پاڻي ڪٽي ميدان لتاڙين ٿي. او سنڌو! او مها سيناپتي! تنهنجي تيز رفتار جو منظر پر وقار ۽ شاندار گهوڙيءَ وانگر آهي!

—”او سنڌو! تون سوڀياوان راڻيءَ وانگر رٿ تي سوار آهين. ڀيون نديون گهوڙن وانگر تنهنجي رٿ ڇڪين ٿيون. تنهنجي ڪُلي ۾ سونيون ۽ سُندر مالهائون پيل آهن، جي توکي غنيمت جي مال وانگر هٿ لڳيون آهن. تو وٽ سونُ، ڪَڻڪ، اناج ۽ خوشبودار گل ڦل آهن. تنهنجي ڪَپن تي سُرها گل ۽ اوڀڙ آپڙن ٿا.

—”او سنڌو! او سوڀياوان! تنهنجي پوشاڪ لال ڪنوار وانگر گلن مان ٺهيل آهي. تنهنجي جواني، ديواني ۽ لافاني آهي.“

—رگ ويد

وڏو ماڻهو

حميد سنڌي

ماضيءَ جي ڪم ٿيل رستن کي ڳولڻ جي ڪندي هُن کي شام ٿي ويئي. سندس پيءُ گذرڻي کي گهڻا ڏينهن ڪونہ ٿيا هئا. پهريائين تہ سندس گهر مائن جا ميڙ ۽ اوطاق تي ماڻهن جي اچ وڃ هئي. آهستي آهستي هرڪو ٽڙي پکڙي ويو. هُن کي اِئين لڳو، ڄڻ ڪو ميلو هو ۽ هرڪو وڪڻ آيو هو ۽ هاڻ تہ ميلي جي موٽ وارا ڏينهن بہ ماضيءَ جي دز بڻا ٿي ويا. هو نہ نوڪريءَ تي وڃي ٿي سگهيو، نہ وري هن جي دل ٿي لڳي. هو اڪيلو اوطاق تي ويٺو هوندو هو. ڪڏهن ڪڏهن اهڙي ٿي جو ڪو هاري يا پري جا رهيل مِٽ مائٽ، سڃاڻو يا دوست تعزيت لاءِ گهڙيءَ لاءِ ڦيرو ڦيرائيندا هيا، نہ تہ هو واڻ جي وڏي کٽ تي پاسا ورائيندي بيحال ٿيو پيو هوندو هو. سندس پرسان پيل ڪتابن ۾ بہ سندس ۽ دل نہ لڳندي هئي. هو هر هر اٿڻ چاهيندو هو تہ هو هاڻ هتان هليو وڃي، پر سندس ماءُ عزيزن جو حڪم هيو تہ چاليهو ڪري پوءِ پيو نڪري. هُن وچ ۾ ڪوشش ڪئي تہ هو ڪجهہ ڏينهن لاءِ شهر وڃي ۽ نوڪريءَ ۽ پنهنجي گهرجن جي پوراڻي لاءِ ڪجهہ ڪري اچي، پر ڪڏهن جماڻو تہ ڪڏهن مائٽن جي اچ وڃ، سندس وڃڻ هٽبو و يو. هاڻ ذري گهٽ اچي مهينو ٿي ٿيو.

هو جيتوڻيڪ وسايل پيو هيو، پر هميشه وانگر ڪجهہ وقت لاءِ ماضيءَ جي رستن تي ڀٽڪڻ لاءِ نڪري ويو. سندس ذهن انهيءَ رستي هليو ويو، جت ڪيس پيءُ هٿ گهڻان وٺي هلڻ سيکاريو هو. هو پيءُ کي ياد ڪرڻ جي بهاني آن ڳالهہ کي ضرور ياد ڪندو هو تہ ڪيس وڏي ماڻهو ٿيڻ لاءِ محنت ڪرڻ سان گڏ ڪنهن بہ نموني سان وڏو ماڻهو ٿيڻو آهي. هو پيءُ جي وڏ ماڻهائپ ڏسي سڌون ڪندو هو. پيءُ جي آفيسري جو دور هجي يا سندس رٽائر ٿيڻ کان پوءِ زميني داري جو دور، هو هردور ۾ جيڪي ڏسندو هو، اهو ڪيس ناممڪن لڳندو هو. هو سمجهي نہ سگهندو هو تہ هو هن ڪيا ڪيهہ، مقابلي جي دور ۾ بي-اي جي ڊگري سان ڇا ڪندو. پنهنجي اثر رسوخ سان چڪي تائي هاءِ اسڪول جي ماستري جي جيڪا نوڪري ڪيس ملي هئي؛ آن جو پگهار ۽ الائونس ڪٺي جڏهن گهر ويندو هو تہ هڪ ست سان زال سيڪجهہ ڪٺي ويندي هيس. هو ڪڏهن ٽيوشنون ڪندو هو، ڪڏهن پنهنجي ڪجهہ ڏئي ويندو هوس، مڙني گذر ٿي ويندو هو. پر هن سُک جو ساهہ ڪڏهن بہ نہ ڪنيو. ايم-اي ۽ ايل-ايل-بي جي امتحان سان بہ وچڙندو آيو هئي، پر اڃا ڪاميابيءَ کان پري هو. هو هر ويلي اِها ڳالهہ

سمجهڻ جي ڪندو هو ته هو ڪُند ذهن آهي يا نصيب جو ماريل. هر ڪوشش بعد ڪائي ڪيس ۾ وڪون پوئتي ڪري ڇڏيندي هيس. هاڻ ته ٽي ڀار ٻه هيس، جيڪي منڊس ڪلهي اچي لڳا هئا، خاص ڪري وڏو پٽ انور. سندس شهري زندگي سان چاهه هاڻ گهٽجي ويو هوس: هو گهر جي ڪري يا ٻار پڙهائي يا پنهنجي ٻڍا جي جُند لڙي. پنهنجي پيءُ جي تڏي تي ويهي هُن ڪجهه ڏينهن وڏا ٽڏا ساهه کنيا. هر ويلي، چڱو چوکو ڪائي، ماءُ کي آٽت ڏيندو هو ۽ گهر واري ۽ ٻچن ڏي نهاريندو هو، جن جي منهن تي به رونق آئي هئي. ٻر ڪجهه ڏينهن کان پوءِ جڏهن کيس خبر پئي ته هاڻ انهيءَ گهر کي ئه کيس ئي هلائڻو آهي ۽ پٽس بئنڪ ۾ جهڙوڪ ڪجهه ٻه نه، صرف پينشن ۽ ٻنيءَ جو لڪر ڇڏي ويو هو، جنهن تي پڻ قرض هو. هو ڪيئن نٽ ڌانڪر رکيو ويٺو هو، آن جي ڪيس سمڪ ڪانه ٿي پئي. هو جيئن جيئن ڏينهن گهاريندو ويو، واڻ واري ڪٽ سندس اکهاڙن پڻ تي نشان ڪندي وئي. هو ڪرسي ۾ پکهر ڳاڙ يندي، ڪڏهن وچٿو هٿي هيانءَ نارينڊو هو، يا وچٿي سان پئي ڪنهندو هو.

اڻ ڏينهن هو گهٽو وقت ماضيءَ جي رستي تي پٽڪيو، پر کيس ڪي به اهڙا اهڃاڻ نه مليا، جن سان سندس مسئلا حل ٿين. هن سهل تائين ته گهر جو خرچ جيڪي ڪجهه ماءُ وٽ ٻاچي هو يا ماڻهن پٺهت ڪري ڏنو هو، ان سان پئي هليو. مٿان چاليهو هو ۽ ختمي جي مانيءَ جو بندوبست جهڙي تهڙي ڳالهه نه هئي. ماني به پيري ڪرڻي هئي، ڇو ته پٽس تر جو چڱو مڙس ۽ وڏو ماڻهو هو.

هاڻ هو جڏهن به اڪيلو ٿيندو هو ته اهو سوچيندو هو ته هو ڪيئن وڏو ماڻهو بڻجي، پر پنهنجي پيءُ کان وڏو ماڻهو، جيڪو پٽسي ۾ بنهه وڏو نه هو. هو ڪڏهن ناڪاميءَ جي انديشن ۾ ٻڏل، ڪڏهن اميد جي ڪرڻن سان روشن پٽلَ ٻه گهاريندو هو ۽ من ئي من ۾ واريءَ جا گهر ٺاهي، ڊاهيندو هو.

هيءَ شام ته کيس ڏاڍي ڏمڪيل ۽ اجهاميل لڳي. هو جيئن تيئن ڪري آٿيو. ٻاڻيءَ لاءِ پيءُ جي جهونڙي نوڪر ڳلوءَ کي سڏ ڪيائين، پر کيس سڏ نه مليو. هو پاڻ آٿيو، ٻاڻي پيتائين، پوءِ سڌو گهر ڏي رخ رکيائين. ماڻس فرش تي ليٽي پئي هئي. سندس زال ۽ ٻه ٻار انهيءَ فرش تي ويٺا هئا، سواءِ سندس وڏي پٽ انور جي.

گهر ۾ ڪوبه ست ماڻت نظر نه آيو. هو ماءُ جي پيرن کان ويهي کيس زور ڏيڻ لڳو. هوءَ آٿي ويٺي.

”اڃا مقام تي نه ويو آهين. ٽيهري به اچي لڙي آهي. شام ٿي ٿئي، پنڌ ٻري آهي. جي وڃٿو اٿي ته جلد ٿي اچ. منهنجي راڻل کي سلام ڏجانءِ، جيڪو هاڻ مٿين مٽيءَ هيٺ ائين ڇڏي آيا آهيو.“ ماڻس روئي ويٺي.

هو به اداس ٿي ويو. هو اٿيو، زال کي سڏ ڪيائين، ۽ ٻاسي تي وٺي وڃي چيائينس:

”ڪجهه پئسا اٿئي، سگريٽ به کپي ويا آهن.“

”مون وٽ ته ڪجهه به نه آهي، چئين ته امان کان وٺي ڏيانءِ.“

”نه نه، ٻلا انور ڪاٿي آهي؟ سونجهڙو آهي، مٿان ڪجهه پئسا هجن.“

اٿين انور سندس وڏو پٽ اندر گهڙيو. مرڪي پيءُ ڏي ڏٺائين، پوءِ کيسي مان سگريٽ ڪڍي کيس ڏنائين.

”مان مامي جي دوڪان تان کنيو آيو هيس. اوطاق تي ويس ته ڪڙو ڏنو پيو هيو. ٻلا مان به هلانوَ مقام تي؟“

”نه بابا. تڪجي پوندين. مان بس اچان ٿو.“

هن گهر کان ٻاهر نڪري سگريٽ دُکايو. مُرڪي ويٺو. انور سندس وڏو پٽ هو. اڃا مئٽرڪ مَس پاس ڪئي هئائين ۽ ڪاليج ۾ داخلا ورتي هئائين جو هو هيڏانهن قضيي تي هليا آيا. پر الائجي ڇو هو کيس تمام وڏو سمجهندو هو: سياڻو، ڏاهو ۽ اميد هيس ته هو وڏو ماڻهو ٿيندو، ڏاڏي کان به وڏو. پاڻ ته ڪجهه به نه هو نه. هو سوچيندو، گوٺ لتاڙيندو گوٺ جي ٻاهران وهندڙ وڏي واهه وٽ پهتو ته کيس ٿڌڪار جو احساس ٿيو. هن گرمي ۾ واهه ۾ وهندڙ ڳجهي ڪندڙ پاڻي جو ٿڌڪار هڪار ڪندڙ هو. هو تيز تيز واهه جي مٿان ٺهيل پل ۽ ريگيوليٽر تي پهتو ته پاڻي جي گوڙ واري آواز ۽ ڇولين کيس هواري ڇڏيو. هو ڪا گهڙي ته ڇولين جي مستي ۽ پاڻي جي وهڪري کي ڏسندو رهيو، جيڪو اڳتي وڃي ويندڙ وات وانگر ماڻو ٿي ڪنهن پند پرانهين جو ڏس ڏيندو رسندو پئي ويو. هو پاڻيءَ جي انهي نهندڙ رستي کي ڏسي مرڪي ويٺو ۽ پوءِ اڳتي ويندڙ رستي ڏي ڏٺائين، جيڪو مقام تائين کيس نيندو هيو. هو ڪا گهڙي انهي رستي کي به ڏسندو رهيو ۽ پوءِ سامهون پري کان پيءُ جي تازي ٺهيل قبر ڏسي کيس ڪجهه ياد آيو. هو تڪڙو پُل ٽپي واهه مان ٿورو اڳتي لهوارو هليو، جتي وڃي پاڻي مانار ڪري وات وٺيو پئي ويو. هُن کي ڪي ٻه همراه ڳوٺاڻي مليا، جيڪي وضو ڪري مقام تي پئي ويا ۽ ڪي وري مقام تان پئي موٽيا. شفن وڏيري ته رڙ ڪري چيس.

”ابا، دير ٿي ٿئي، جلدي اچ. لما شام جو مقام تي ته نه وڃبو.“

هو تڪڙو تڪڙو وڃي واهه جي ڪناري تي ويٺو ۽ جهڪي جلدي جلدي وضو ڪرڻ لڳو. هو جيئن جيئن جلدي ڪندو ويو ۽ تيئن کيس محسوس ٿيو ته هو انهيءَ گپ ۾ ويهندو پيو وڃي ۽ گوڏيءَ کان پوءِ هو سڄو پاڻيءَ ۾ هو. الائجي ڇو ڪاٺس ڪاٻه دانهن نه لڪتي، نه هُن پريان ويندڙ ڳوٺائين يا شفن وڏيري کي سڏ ڪيو ته مان پاڻيءَ ۾ ڪري پيو آهيان ۽ اچي مون کي ٻاهر ڪڍو. هن سمجهيو ته ڪاڏل ڪناري جي ڪرندڙ پڪ مان ڳڏ هو هيٺ هليو ويو آهي. هُن کي هيءُ ٿڌڪار وڻيو پئي. هو ڪناري وٽ اڌ ڪسان مٿي پڏل ويٺو هو. هُن سامهون وهندڙ وهڪرو ويندڙ وات وانگر ڏٺو. هو تارون هو. هو هن وهڪري ڏانهن وڌيو. هن کي خيال آيو ته پڪو هو ته سڄو پڇي ۽ گپ لاهي نڪري. هو جيئن اَن وات تي ويو

ته وهڪري ٻير ڪيڏي وڏس. هيءُ نه حياتيءَ جو وهڪرو هو، نه وري خيالي وهڪرو ۽ نه ڪو ماضي جو لنگهيندڙ وهڪرو هو. هو آنهيءَ وهڪري ۾ هڪ ٻي سٽ سان وهي ويو. آن ۾ هُن وهندي هڪ جهلڪ ماڻهن، قبرستان ۽ آخر ۾ ٻيءَ جي قبر جي ڏٺي. هو هميشه جيان ڪنهن کي ٻه نه سڏي سگهيو. هو ائين وهي ويو جيئن ڄڻ ته پاڻ ٻه هڪ پاڻي هو، جو پاڻي ۾ سمائجي ويو.

هاڻ هن جي لاءِ اهو ئي قبرستان هو، اهو ئي واهه جو ڪنارو ۽ اهو ئي ماضي ۽ ماضي جا رستا، پر هاڻ هو مٽين مٽيءَ هيٺ هو پنهنجي ٻيءَ جهڙي قبر اندر: ۽ هُن جي قبر تي سندس پٽ الور صرف ٽي ڏينهن آيو ۽ ٽئين ڏينهن هُن قبر اندران ٻه ڏٺو ۽ ٻڌو: هو قبر وٽ ويهي ڏاڍي ڪڙائيءَ سان چئي رهيو هو.

”بابا، مون کي واقعي وڏو ماڻهو ٿيڻو آهي، آن ڪري مون وٽ وقت نه آهي. مان وڃان پيو، نه مان اوطاق تي واڻ واري کٽ تي پنا اکاهڙا ڪري وهندس، نه ڪنهن آسري يا اميد جا ويچار ڪندس، منهنجي منزل پري آهي. مان جڏهن وڏو ماڻهو ٿي ويندس ته عيد براد تي تو وٽ ضرور ايندس. هاڻ مون وٽ وقت نه آهي، مان وڃان ٿو. منهنجي منزل پري آهي.“

هو قبر مان ڪيس ڪو به جواب ڏئي نه سگهيو ۽ پوءِ هُن هميشه لاءِ اکيون پوريون: دل جا دروازا بند ڪيا، ماضيءَ جي ڳم ٿيل رستن کي هميشه لاءِ وڃائي پاڻ هڪ ماضي جي رستي جي دز ٻڌجي ڌرتي جي ڌوڙ ۾ ڳڏجي ويو.

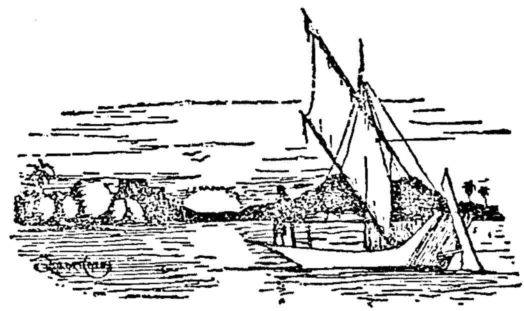

ڪاوڙ

نجم عباسي

ڊاڪٽر چارلس چارمنگ ڏاڍو خوش هو. تازو هو انگلنڊ ۾ جوهري جنگ (Nuclear War) خلاف هلچل هلائي، حيدرآباد سنڌ ۾ پنهنجي هڪڙي پياري ۽ ذهين دوست ۽ شاگرد وٽ آيو هو. هن جو خيال هو تہ جوهري جنگ جو جيئن تہ انساني حياتيءَ جي بقاءَ سان واسطو آهي، ۽ هڪ ڊاڪٽر جي ذميواري بہ انساني جانيون بچائڻ آهي، ان ڪري هن ڪي هرحال ۾ اهڙي جنگ ٿيڻ کي روڪڻ، ۽ جوهري هٿيار (Nuclear Weapons)، جي هيل تائين دنيا ۾ ٺاهيا ويا آهن، انهن کي برباد ڪرڻ ۽ انهن جي وڌيڪ ٺاهڻ تي بندش وجهڻ لاءِ پورا آپاءُ وٺڻ کپن. هن کي خبر هئي تہ جوهري جنگ جو نتيجو ۽ اثر ڌرتي لاءِ، دنيا ۾ ڪو انسان ئي ڪونہ بچندو. نہ رڳو انسان، پر حيوان ۽ وڻ ٻوٽا بہ تباهہ ٿي ويندا. جتي ڪٿي انسانن ۽ جناورن جا سڙيل ويل هڏاوان پڃرا نظر ايندا. زمين جي مٿاڇري جو پاڻي سڪي ويندو، ۽ جو پاڻي بچندو، اهو زهريلو ۽ پيئڻ لائق نہ هوندو. ايڪڙ ٻيڪڙ ڪو انسان بچيو تہ اهو بہ ڪئنسر ۾ ورتل، لُولو لنگڙو ۽ رڳو چرندڙ پرندڙ لاش ۽ شڪل ۾ پوانتو هوندو. هن جو ماس سڪل سڙيل هوندو. هو نہ ڏسي سگهندو ۽ نہ ٻڌي سگهندو. انسان جي صدين دوران حاصل ڪيل تهذيب ۽ ترقي ڪَنَ ۾ تباهہ ٿي ويندي. ماحول ۾ گرميءَ جو ٽيمپريچر ايترو وڌي ويندو، جو ڪوبہ ساهوارو جيئرو رهي نہ سگهندو.

اهڙي جوهري جنگ ٿيڻ خلاف سڄي يورپ ۽ آمريڪا ۾ احتجاج ٿيا هئا. ڊاڪٽر چارلس چارمنگ جي تحريڪ تي برٽش ميڊيڪل انسوسيئشن، اهڙي جنگ کي پنهنجو ڌيان ۽ اهڙن موتمار هٿيارن ٺاهڻ تي بندش وجهڻ لاءِ سرگرم رهي هئي. اتي جي اٽڪل ٻن هزار ڊاڪٽرن، انگريزي پارليامينٽ آڏو چوويهن ڪلاڪن جي بک هڙتال ڪئي هئي، ۽ اتي جي جوهري ڪارخاني (Nuclear Plant) آڏو مظاهرو ڪيو هو. لنڊن ۾، يورپ ۽ آمريڪا جي ٻين مرڪزي شهرن وانگر، عوام لکن جي ڳاڻاٽي ۾ هڪ زبردست جلوس ڪڍيو هو. ان ۾ ماڻهو اهڙا نقلي چهرا (Masks) پائي شامل ٿيا هئا، جهڙا پوائنٽا چهرا، جوهري جنگ جي نتيجي ۾ ماڻهن جا ٿيي ٿي سگهيا. اهي موت جا ڊيڄاريندڙ چهرا هئا. ڊاڪٽر چارلس بہ موت جو ماسڪ (Mask) پائي، ان عوامي جلوس ۾ شريڪ ٿيو هو.

اهڙي قسم جي احتجاجن جو ئي نتيجو هو جو دنيا جي ٻن وڏين طاقتن، يعني روس ۽ آمريڪا جي ڳچدارن ان ماٺري تي ملڻ ۽ ڳالهيون ڪرڻ ۽ جوهري هٿيارن ۽ جوهري جنگ کي روڪڻ لاءِ تجويزون ڳولي لهڻ ۽ انهن تي عمل ڪرڻ لاءِ گڏجڻ جو ارادو ڪيو هو. اها ڳالهه هئي ڊاڪٽر چارلس جي خوشيءَ جو ڪارڻ. هو انسان، انسانذات ۽ دنيا جي سونهن ۽ سينگار جو گهڻگهرو هو.

ڊاڪٽر چارلس برٽش ميڊيڪل اسوسيئيشن جو پريزيڊنٽ هو ۽ انگلنڊ جي هڪڙي وڏي ميڊيڪل ڪاليج جو پرنسپال پڻ. هن ڪاليج ۾ دنيا جا وڏا وڏا ۽ ماهر ڊاڪٽر پڙهي ۽ سکيا وٺي چڪا آهن. اهڙيءَ طرح هن جا شاگرد هر ملڪ ۾ پکڙيل آهن. انهن مان گهڻن سان هن جي دوستي ۽ شخصي ناتا هوندا هئا اهي پيا هن کي سندس ملڪ ۾ اچڻ ۽ گهمڻ جون دعوتون ڏيندا هئا. جوهري جنگ جي سلسلي ۾ هلچل جي ڪاميابيءَ کان پوءِ هن کي دنيا گهمڻ ۽ ڏسڻ جو شوق جاڳيو.

هو دنيا جي ڪن ملڪن جو سير ڪندو، هاڻي حيدرآباد سنڌ ۾ ڊاڪٽر لائق ٽيپي وٽ اچي مهمان ٿيو هو. اچڻ سان ڊاڪٽر ٽيپي کي چيائين: ”مان جتي به ويو آهيان، اتي مون کي شهرن جون رنگينيون ۽ روشنايون ڏيکاريون ويون آهن، يا وڏ ۾ وڏ سمنڊن، ڍنڍن، ندين ۽ باغن جي نظارن ۾ وندر ڪرائي وئي آهي، ۽ هاڻي تون مون کي انهن کان صفا الڳ هنڌ گهماءِ پوءِ پلي ته ان ۾ مون کي تڪليفون ڏسڻيون پون ۽ مصيبتون سهڻيون پون. مان دنيا جي ڪنهن نئين تجربي سان واقف ٿيڻ چاهيان ٿو.“

ڊاڪٽر لائق نه فقط ماهر ڊاڪٽر هو، پر دانشور ۽ ساهتڪار قسم جو ماڻهو به هو. ٿر جو ويڄل هو، ۽ هن ٿر جو سوچيو.

جيپ جڏهن ٿر جي وارياسي ميدان ۾ پهتي ته سج چڱو چڙهي آيو هو. مئي جو مهينو هو، ۽ گرمي پنهنجيون چيون چوڌاري پکيڙي رهي هئي. هر طرف واريءَ جون ڀٽون ئي ڀٽون هيون. ننڍيون ڀٽون، وڏيون ڀٽون. نه رستو، نه واٽرڪورس، نه واهه، نه نهرون، نه ڍنڍون ۽ نه تلاءُ. ڪوهن ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ ڪو انسان جي قد کان ننڍو ۽ ڇانوَ کان وانجهو ٻوٽو. نه بنگلا نه ماڙيون. ڪٿي ڪٿي ٻن-ٽن چوئرن وارا ڳوٺ. نه ساوڪ نه سبزي، نه آبادي نه پوک. چوڌاري اس جو ڪورو ۽ واريءَ جون چڻنگون. آسمان ۾ ڪو پکي اڏامندو نظر نه ٿي آيو. البت هڪ هنڌ، مٿي آڪاس ۾ ڪيترن پکين جو ميڙ اڏامندو نظر آيو.

”اهي ڪهڙا پکي آهن؟“ چارلس پڇيو.

”اهي ڳجهون آهن.“ ڊاڪٽر لائق جواب ڏنو.

”اهي ڪهڙي قسم جا پکي آهن؟“

”اهي ڪنهن مئل جانور مٿان منڊل آهن، ۽ ان جي ڍونڍ کي چيريندڙيون ڦاڙيندڙيون آهن. هتي مٿن ماڻن کان مينهن نه آيو آهي. جانور ته ڇڏيو انسان به بک ۽ اڃ وگهي مري رهيا آهن.“ ڊاڪٽر لائق چيو.

ڊاڪٽر چارلس ان ڊوڙندڙ وارو هنڌ ڏسڻ چاهيو. اڏامندڙ ڪڇون جي آڌار تي، پٽن جي وچ مان جيپ ڪاهيندو، ڊاڪٽر لائق ان جاءِ تي پهچي ويو، جتي ڏڪن جي ڊوڙندڙ ڪي ڪڇون ڇيري ڦاڙي، ماس کائي رهيون، ۽ هڪٻئي ۾ وڙهي رهيون هيون. چارلس حيرت ۽ ماٺ ۾ اهو نظارو ڏسندو رهيو.

هن هلندڙ جيپ ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي ڪڇن جا ولر اڏامندي ڏٺا. اڳيرو هليا ته ٿن ٿن جو هڪڙو قافلو اچي لنگهيو. اُٺ ڏٻرا ۽ ڏڪاريل هئا. انهن تي چڙهيل ٻار، ضاعفون ۽ مرد، بس انسانن جا پاڇولا هئا، سنهڙا سڪل، زندگيءَ جو ڪو اهڃاڻ ڪونه، نه رنگ نه روپ، نه جوڀن نه جواني، نه صحت نه صفائي. چپ سڪل ۽ اکيون ڏار ڏيئي ويل. ڪپڙا ۽ اڌ اگهاڙا، ماس ته هون ئي ڪونه، رڳو ڪاراٽيل ۽ گهنجيل چمڙي ۽ هيٺا هڏڙا. چپ ئي ڪونه تي چپڙين، چڻ گونگا هئا. اکيون خالي خالي، چڻ نظر ڪان وانجهيون هيون.

رستو ڪٿي هئو ئي ڪونه. ڪٿي ڪٿي گاڏين هلڻ ڪري ڪجهه ڇيلا ٺهيل هئا، نه ته جيپ گهٽو ڪري پٽن جي وچ مان پنهنجا پيچرا ٺاهيندي هلي رهي هئي. هڪڙي هنڌ هڪڙي ٽرڪ ويندي نظر آئي. چارلس ڏٺو ته اها تمام پراڻي هئي ۽ تمام اڏِنگا گهوگهٽ ڪندي، وڌ ۾ وڌ ڏهه ميل في ڪلاڪ جي رفتار سان هلي رهي هئي. ٽيان ماڻهو پريل هئا. انهن جي ويهڻ واسطي ڪي سيٽون ڪونه هيون، پر سڀ هيٺ تري ۾ ويٺل هئا، ۽ اهڙا سوڙها ويٺا هئا جو چرڻ پرڻ جي گنجائش به ڪونه هئي. اهي اُگرا ۽ سڪل سڙيل هئا، ۽ هيٺر پڳهر ۾ شل هجڻ ڪري ۽ مٽيءَ واريءَ ۽ ڌوڙ ۾ لٻجڻ ڪري هو عجيب قسم جا ڀوت لڳي رهيا هئا. نه رڳو ايترو، پر هنن مان ڪن وچ ۾ ڪجهه ٻڪريون به وهاريون يا ٻيهاريون ويون هيون ۽ انهن جو مُٽ ۽ ڦولهڙيون، هنن جي لٽن ڪپڙن ڪي ٽڪي ۽ ڏپ ڦهلائي رهيون هيون. چارلس سنڌي نه هو، نه ته جيڪر "پڪر پوسات" جي اصطلاح جو جيئرو جاڳندو مثال، هن جي ذهن ۾ اڀري ها.

هو هڪڙي کوهه وٽ اچي بيٺا. چارلس نوڙي کوهه ۾ نهاريو. ٻه سؤ فوٽ کن اونهو هو. هڪڙو اُٺ رسيءَ ۽ گرڙيءَ رستي ان مان پاڻيءَ جون پکالون ٻاهر ڇڪي رهيو هو. پاڻي گندو ۽ ڪاري رنگ جو هو. هن اهو چکڻ چاهيو، پر ان جي صورت ڏسي، اهو خيال لاهي ڇڏيائين. اتي ڪجهه عورتون، مرد ۽ ٻار. دِلا، ڏول ۽ گهاگهريون کنيون بيٺا هئا. انهن سڀني جا جسم بيمار ۽ نبل هئا، ۽ ڪپڙا ليڙون ليڙون ٿيل ۽ اڌورا. هن کي ٻڌايو ويو ته ڏهن ڪوهن اندر، ماڻهن ۽ حيوانن جي پاڻيءَ جو ذريعو اهو اڪيلو کوهه هو. ماڻهن کي ايتري پنڌ تان پاڻيءَ جي هڪڙي گهاگهر واسطي اچڻو ٿي پيو.

هو اڳتي وڌيا. ڪن هنڌن پاڻيءَ جا ننڍا تلاءَ يا ڍَٻا نظر آيا، جي ٿوري کوٽي پيل مينهن جي ڪري بڻيا هئا. چارلس ڏٺو ته اهو تلائن جو بيٺل پاڻي ڪنو ٿي ويو هو، ساوو ۽ گندو هو ۽ پري کان ئي نڪ بند ڪرڻ جيتري ڌپ ٿي آئي. وڏي ڳالهه ته ان مان جانور،

ڍور ڍڳا، ڪتا ٻلا توڙي انسان پاڻي پي رهيا هئا. انسان ان پاڻيءَ ۾ پنهنجي ۽ ٻنهنجي ڪپڙن جي گندگي صفا ڪري رهيا هئا، ۽ حيوان ان ۾ پنهنجي گندگيءَ کان فارغ ٿي رهيا هئا. چارلس کي اهو ڏيک ڏسي، ايتري ڪرب ۽ ڪراهت آئي، جو هن کي قيءَ اچي ويئي.

هو هڪڙي ڳوٺ ۾ پهتا. ان ڳوٺ ۾ ڪجهه ڪچين سرن جي جاين ۽ هڪ ٻن پڪين سرن جي جاين کان سواءِ ٻيا گهر سڀ ڇوڙنرا هئا. ڊاڪٽر لائق، ڊاڪٽر چارلس کي هڪڙي دڪان تي هلي بيهاريو، جو هڪ حڪيم جو دواخانو هو. مريضن جا ميڙ لڳا پيا هئا. چارلس هنن کي ڏسي اندازو ڪيو ته هنن ۾ گهڻا سلهه جا مريض هئا. ٻيا مليريا، دستن، سدي جي بخار ۽ شايد ڪي ڪئنسر جا بيمار پڻ. هن ڏٺو ته حڪيم فقط نبض تي هٿ رکي، هر ڪنهن کي دوا ڏئي رهيو هو. ڪنهن کي گوريون، ڪنهن کي ڪڪ، ڪنهن کي چانور، ڪنهن کي عرق، ڪنهن کي شربت ۽ ڪنهن کي معجون. اتي نه جسماني تپاس جا اوزار هئا، نه رت ۽ پيشاب جون چڪاسون، نه ايڪس ري ۽ نه چڪاس جا ٻيا سائنسي ذريعا. هن کي خيال آيو ته هنن بيمارن جون انساني صورتون رهيون ئي ڪونه آهن. رت جي گهٽتائي، هيٺائي، ڪٻائي، بيماريءَ جي پيڙا، اڻپوري کاڌي ۽ موسمن ۽ ماحول جي اثر هنن جي چهري تي نه زندگيءَ جو اهڃاڻ ڇڏيو آهي ۽ نه انساني روپ.

هي ته هئا ڪجهه ڏيک، جي ڊاڪٽر چارلس ٻاهر ڏٺا. پر سانس ڇا ٿي گذريو؟

اونهاري جي گرمي، سج جو تيک ۽ تتل واريءَ مان اٿندڙ لُڪ، ڊاڪٽر چارلس جي برداشت کان ٻاهر هئي. هن گهٽ ۽ ٻوسٽ محسوس ڪيو ۽ هو سهڪڻ لڳو. هاڻ ڄڻ جيپ جي هوا هوندي به هو پگهر ۾ شل ٿي ويو. پهرين قميص جا پيڙا کوليائين، پوءِ قميص لاهي ڦٽي ڪيائين. پوءِ سوٽ لاٿائين. بوٽ ۽ جوراب لاٿائين. گنجي به لاهي ڇڏيائين. پڇاڙيءَ ۾ فقط ڪڇو وڃي رهيس. تڏهن به پگهر ريلا ڪري ٿي نڪتس. مٿان وري اڏامندڙ واري، هن جي بدن سان ٺڪجندي ۽ چنبڙندي ٿي ويئي. ائين سمجهو ته پگهر، ڌوڙ ۽ واريءَ جي گاري سان هن جو جسم لنبجي ويو. واري اکين ۾ ٿي پيس ۽ مهڻ ڪري اهي ڳاڙهيون ٿي ويون هئس جن مان ڄڻ رت ٿي ٽميو. وات ۾ واريءَ جي داڻن پوڻ ڪري ڪِرِ ڪِرِ محسوس ڪرڻ لڳو. ان سان گڏ ساري بدن ۾ بيزاري پئي محسوس ڪيائين. هن کي ائين لڳي رهيو هو ته هو ٻئي قسم جي مخلوق ۽ مٿيل انسان بنجي ويو هو.

البت هنن کاڌي پيتي جو سامان جام کنيو هو. ٿڌي پاڻيءَ جو ڪولر هو، شراب جون بوتلون هيون ۽ کائڻ لاءِ ڪيتريون ئي شيون. چارلس ڪڏهن ٿڌو پاڻي ٿي پيتو ۽ ڪڏهن شراب چُڪو. اهڙي لموني ٻاهريون ٻنو رکڻ ۾ ڪامياب ٿيي ٿي ويو، باقي اندر جي اندر سان هئس.

هڪ هنڌ، واريءَ جي دڙي جو پاسو اڪرندي، جيپ جو توازن رکجي نه سگهيو ۽ جيپ پاسيري ٿي ڪِري، پر ٻولائيون کائڻ کان بچي ويئي. پٺي ڊاڪٽر پري واريءَ تي

وڃي ڪريا. گهڻو هاڃو ڪونہ ٿيو. ڪنهن کي زخم ڪونہ رسيا. چارلس واريءَ ۾ پيپوت ٿي ويو. جسم پکهر ۾ آلو هجڻ ڪري، واريءَ ۽ ڌوڙ بدن تان پوري طرح ڇنڊجي نہ سگهيون. جيپ کي آسانيءَ سان سڌو ۽ چالو ڪري سگهيا.

هو تعلقي جي هيڊڪوارٽر واري شهر ۾ پهتا. هتي ڊاڪٽر چارلس کي هرهنڌ ڪچا رستا، ڪنو پاڻي، گند جا ڍير ۽ ڍنڍ ۽ پراڻا گهر نظر آيا، ۽ هر جڳهہ بدبوءِ هن جي آجيان ڪرڻ لاءِ موجود هئي. هن ڏٺو بہ ۽ پڇڻ تي بہ معلوم ٿيس تہ هن شهر ۾ بہ بجلي ڪانہ آهي.

ڊاڪٽر لائق ٿيٻي جي هتي واري هڪڙي دوست وٽ وڃي هنن کي ٽڪڻو هو. هو هن جي گهر ۾ گهڙيا. گهر سهڻو ۽ آرام وارو ٿي ڏٺو.

هڪڙي ڪمري ۾ گهڙندي، اتي رکيل درسنيءَ ۾ جڏن ئي ڊاڪٽر چارلس جي نظر پنهنجي شڪل تي پيئي، تہ هو خوفناڪ دانهن ڪري، بيهوش ٿي ڪري پيو. ٿڪ ۽ ڪرسيءَ ڪان بيحال تہ اول ئي هو، پر آرسيءَ ۾ پنهنجو پيانڪ چهرو سڃاڻي نہ سگهيو، ۽ صدمي ۽ اڻ ڄاتل خوف ڪان هوش حواس وڃائي ويٺو. هي چهرو ڪنهن انسان جو تہ نہ هو!

هن جي منهن تي ٿڌي پاڻيءَ جا ڇنڊا هنيا ويا، ۽ هن کي مٺ جو ڍڪو پياريو ويو ٿوري ويرم ڪان پوءِ هن جا هوش حواس درست ٿيا. هن ڪجهہ سوالن جا جواب ڏنا. پوءِ اٿي هڪ آرام ڪرسيءَ تي ٽيڪ ڏيئي آهلي پيو. هو اکيون بند ڪري، ڪجھ مهل ماٺ ۾ رهيو. پڌرو هو تہ هو ڪنهن گهريءَ سوچ ۾ آهي.

نيٺ ڊاڪٽر لائق هن کان پڇيو، "ڊاڪٽر صاحب! ڇا پيا سوچيو؟"

ڊاڪٽر چارلس چارمنگ اکيون کوليون، جي اجا بہ رت جهڙيون ڳاڙهيون هيون، ۽ هوريان هوريان چپ کولياٺين جي اجا بہ سڪل هئا، ۽ پهرين ڌيمي آواز ۾ ۽ پوءِ زور سان جوشيلي آواز ۾ جواب ڏنائين، ۽ ائين ڳالهايائين ڄڻ تہ پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندو هجي. هن چيو!

"اسان سان دوکو ڪيو ويو آهي. اسان يورپ ۽ آمريڪا ۾ جوهري جنگ ۽ جوهري هٿيارن خلاف احتجاج ڪندڙن سان دوکو ڪيو ويو آهي. اسان کي چيو ويو هو تہ اڃا هنن ائين نہ ڪيو آهي، پر مون اڄ پاڻ پنهنجي اکين سان ڏٺو آهي تہ سامراجين ٽين دنيا جي هن ٽڪري تي ننڍڙو جوهري بم (Nuclear Bomb) اڇليو آهي."

پينشنر

انيس انصاري

پوءِ جيڪي هن پڄايا هئا، سي واريءَ جي ڪوٽ وانگر اچي پٽ پيا. سوچيو هئائين ته پينشن تي پهچڻ سان هو پنهنجي پنهنجي... گهر جي لان ۾ صبح سويرو اچي تڙڪي ٿي ويهندو. سندس آڏو ٽيبل تي تازي اخبار، عينڪ ۽ سندس پسنديده سگريٽن رٿمس جو پاڪيٽ پيل هوندو، جنهن مان هلڪو ڪش هڻي (سگريٽ کي ڇڪن وانگر هن ڪڏهن ڪين ڇڪيو) دونهون نڪ مان خارج ڪري، چانهه جي سرڪ پري (چانهه جا سندس جيءَ جو جياپو هئي)، عينڪ اکين تي چاڙهي، هو اخبار جا عنوان ويهي ڏسندو (خبرون پڙهندو رڳو اهي هيو جي نوڪريءَ دوران سندس ڪنهن تقريب ۾ ڪيل تقرير يا ڪنهن خير [يا نا خير] جي ڪم لاءِ ٺاپل اداري جي عمارت جي افتتاح بابت هونديون هيون. اهڙيون خبرون هو ور ور ڏيئي پڙهندو هو ۽ سندس کبي طرف (سڄي طرف ننڍي ٽيبل تي ته ٽيليفون رکيل هوندو نه؟) پکهڙ جي ڏک ڏينڌڙ السيشن ڪتو "جاگر" ويٺو کيس تڪيندو.

"اٺ ته سهين." جوٺس سندس نوڪريءَ جي ڏينهن جي نشاني وولن پلش پلنڪيٽ پري ڪندي چيو. "پهر سج چڙهي آيو آهي. اجا پيو هوندين ڇا؟"

"اٺان ٿو صدوري،" (اهو نالو پاڻ ڏنو هئائينس. سندس ۽ جوٺس جو اهو خيال هيو ته سندس بخت ٺي شادي بعد وريو، جنهن ۾ سندس ڪوشش گهٽ پر سندس سهري جي سفارش وڌيڪ ڪارفرما هئي) "پلا چانهه ڇڪو ته ڏي."

"ڏيانءِ ٿي. ڪرڙي ته ڪر" جوٺس ورائيو.

"ڪيان ٿو." هن ڪر موڙيندي اٿندي چيو.

"اڄ گوشت ڪاٺڻ تي دل ٿي ٿئي. ڇوڪرا ڇگو نه ٿا آڻين. اڌ سير آڻجان" پٽانا وجهي پورت ڪنديس مهانگ ته ٿيو آهي؟ توبهه! نوڪريءَ تي هوندو هئين ته لڪا به نه پوندي هئي. گوشت به ڪهڙو ڇگو وٺي ايندو هئو بورچي! سٺو سستو ۽ سير جو سوا سير. ڏوڪي ته سودو وٺڻ به ته نه ٿو اچي. ڪڏهين تور به پوري ڏني اٿئون ڏوکي؟ آنو سوا آنو هميشه گهٽ."

”سدوري! اهو ڪرسيءَ جو ڪرشمو هيو جو ٻورچي سستو سٺو ۽ سير جو سوا سير گوشت، سو بہ سنڌانئو آڻيندو هيو. هاڻي تہ ڪاسائي پر ۾ ايهڻ بہ نہ ٿو ڏي. چوي ٿو ميان ڪروڙ ٿو ڪرين. گوشت ٻئي هنڌان وٺي وٺ، مون وٽ ڪو نهي. هڪ ڏينهن هئن مان گوشت ڪسي ورتائن، رڳو اهو چيو مانس: ”ميان مون سان ساڙ اٿئي ڇا؟ ٻن ڪي سڌ پيو ڏين ۽ مون ڪي هڏا!“ ساڙ تہ اهڙو آيو. الا! جي لوڪريءَ تي هجان ها!

”ڇا ڪرين ها پوءِ!“ سدوريءَ ورائيو، ”شانا منهن تي چڙهي وڃڻ ڪيڏي ويٺي هئي. توکي دانهن ڏنم. ٿيو ڇا؟ بہ ڏينهن ٿاڻي تي ويهاري پوليس ڇڏي ڏنو نہ مڙسهنس کي.“

”تنهنجو ڇا خيال هو. ڦاهيءَ چاڙهايانس ها ڇا؟“

”هاڻي ڪهڙو ٿيو. گوشت وڃي وٺي آءُ. ڇڳو تہ اڄ بہ ڪي ڪپي ويو هوندو“ سدوريءَ چيو.

”پر چانهہ؟“

”ملئي ٿي. ساهہ نہ نڪرئي. چانهہ کان سواءِ چرندو آهين ڇا هر؟“ بيشر ٽب ۾ اچي ويو. جڏهن هو ”صاحب“ هئو. صبح سوير سندس اک چانهہ جي سڳنڌ تي کلندي هئي، جا خانسامان پلنگ جي پرسان سائيڊ ٽيبل تي اچي رکندو هئو. چانهہ کان اول ”مارننگ ٽي“ بسڪوٽ جو ڏندن هيٺ پُرڻ ڪهڙو نہ مزو ڏيندو هئو کيس. ان بعد خوشبودار دارجلنگ ٽي (جا هڪ سمگلر کيس پهچائيندو رهندو هئو) جون چسڪيون.“

”هاڻ بہ ڏ چانهہ“ جوٽس ساسر ۾ ڪوپ کڙڪائيندي اچي اڳيان بيٺس.

اڪيون ڪٽي مٽي ڏنائين. نہ ٽري نہ بسڪوٽ! چڙين اٿل ڪوپ هٿ ۾ اچي مليس.

”سدوري! ڪڏهين تہ چڱي ڪوپ ۾ چانهہ پيار بندي ڪر،“ هن چيو، ”ڪجهہ چڱا ڪوپ اچا پيا آهن الماڙي ۾.“

”تنهن جو خيال آهي تہ چڱي ڪراڪري- جيڪا وڃي بہ ڇا بچي آهي- سا سڀ وڃائي ويهي رهان. مهمان اچن تہ پڪل ارتنن ۾ ڪاڏو ڪائين!“

ان ڏينهن ٻورچي ڪيڏو نہ ڏنو هو، جڏهين سندس هٿ مان ڪافي سيٽ جي پيالي ڪري پچي ٻيٺي هئي. هو ان وقت بزار ويو ۽ اتفاق سان ڪيس اهڙي ئي پيالي هٿ اچي وئي. صاحب کي جڏهين اهو پتو پيو تہ هو ان پياليءَ کي ڏهہ دفعا اٿلائي پٿلائي ڏٺو هئائين تہ ڪولہ ڪو نقص ان مان نڪري تہ کيس ٻورچيءَ کي دڙڪن ڏيڻ جو موقعو مهيا ٿي سگهي.

● ”هيلو! مارننگ مشنيما؟“

”ها سائين. ڪير ٿو ڳالهائي؟“

”مان رئوف آهيان... صاحب جو پي. اي. صاحب اڄ رات پڪچر ڏسڻ ايندو. اپر ڪلاس ۾ بہ سيٽون رزرو ٿيڻيون آهن. پئسا نائب قاصد هٿان موڪليان ٿو.“

”پئسا رهڻ ڏيو. صاحب کي ٻڌائجو ته ان لاءِ چئن سيٽن وارو باڪس نمبر ۲ رزرو آهي. چاهي ته ٻه ٻيا دوست به آڻي.“

”اهو ته ٺيڪ پر اوهان کي پتو آهي ته صاحب انٽرٽينمينٽ ٽئڪس ڀرڻ کان سواءِ ڪيل...“

رئوف جي ڳالهه ڪٽيند سارنگ سئنيما جي مئنيجر چيو.

”مون کي معلوم آهي سائين. فري پاس سان گڏ انٽرٽينمينٽ ٽئڪس جون ٽڪيٽون پڻ نائب قاصد هٿان موڪلي ڏيندس. صاحب کي اهو به ٻڌائجو ته انٽرويل جي دوران باڪس ۾ ٿي لائيٽ رفريشمينٽ جو بندوبست ڪيو ويو آهي. اهو به ٻڌائجوس ته ايندڙ چينج ۾ ”مئڪناز گولڊ“ ڏيکاريو ويندو. پڪچر ڏسڻ وٽان آهي.“

”چڱو، خداحافظ،“ رئوف ٽيليفون جو چونگو ڪريڊل تي رکيو ۽ ان ڏينهن سارنگ سئنيما تي ٿي... تازي ڳالهه ياد ڪندي پينشنر ٿڌو ساهه کنيو.

”اٿين به ٿو؟“ مدوري پورچيخاني مان رڙ ڪئي.

”وڃان ٿو. ڪهمي نٿو سگهان، ٺيڪ ٿو ٿيان.“

”ٺيڪا“ پينشنر لڪڻ ڳوليندي چيو.

”ها صاحب! الله ۽ اوهان جي ٺيڪ آهي نه ته هن ظالم ته مون سان ظلم ڪيو هو. پتو پيو اٿس ته اوهان جو مهنجي سر تي هٿ آهي ته هاڻي هو به هتر ٿو ڪري،“ نصيبان مڙس جي شڪايت ڪندي چيو، ”سائين! مان جيڪو وقت ان نڪتوءَ سان گڏ گذاريو آهي سو الله جي ڪاغذ ۾ آهي. پاڻ ڪجهه ڪري ڪين ٿو، رهدو شام جو ٽولهي ڪئي اچي ٿو سر تي ٻيهي. نصيبان به ڇا ڪري صاحب، سارو ڏينهن پورهيو ڪري پنج پئسا ڪمائي ٿي ته مٿان ٿو اچي مڙس ٻيهيس. ڏي ته ويل نه ڏي ته به ويل.“

”اٿين ٿو نڪتو“ مدوري دانهن ڪري چيو.

پينشنر جي دل هڪ ڌڪ کاڌو.

”مان ۽ نڪتو،“ پينشنر سوچڻ لڳو، ”ان ۾ منهنجو ته ڏوهه نه آهي جو پينشن جي ڪاغذن منظور ٿيڻ ۾ ايتري دير ٿي آهي. هونءَ به گهر ۾ جو خرچ هلي ٿو سو به ته منهنجو آهي. زال جي دستوري پيسن جي تقاضا جي باوجود ڪجهه هزار مان بئنڪ ۾ بچايا هئا. پر جي اهي پيسا به نه بچيل هجن ها ته...“

”هائو! اٿان ٿو. لڪڻ ٿو ڳوليان،“ ڌڪ پريل آواز ۾ پينشنر چيو.

”ڳولين به ڪٿ تي ويهي ٿو. اٿ ته سهين. ڪمري جي ڪنڊ ۾ پيو اٿئي جتي سبڻ جي مشين رکيل آهي.“

”سبڻ جي مشين! پينشنر جي اکين اڳيان منظر ڦري ويو، جڏهن سيٺ اسماعيل ابراهيم کي چني مت سلائيءَ جون مشينون گهرايون هئائين. ڪيتري نه پبلسٽي ٿي هئي سندس. مقامي اخبارن کان علاوه قومي اخبارن ۾ ان خير جي ڪم جو ذڪر سندس تصوير سان گڏ شايع ٿيو هو.

هو اٿيو ۽ ڪٻٽ مان وچي آلبم ڪڍيائين، جن ۾ سندس نوڪريءَ جي عرصي جون تصويرون هيون. هڪبي پٺيان ٻيو آلبم اٿلائيندو. هن جي اکين ۾ چمڪ، چپن تي مرڪ ۽ ذهن ۾ حسرت جون لهرون پئي اڀريون. آلبم ڏسي، ڪٻٽ ۾ رکي، ٻئي خاني مان ڪڍيائين فائيل، جنهن ۾ سندس خدمتن جي اعتراف جو ذڪر اخباري تراشن جي صورت ۾ موجود هو. ڪيس پتو ئي نه پيو ته ڪيترو وقت هو ان جي اٿلائڻ پٿلائڻ ۾ مشغول رهيو. جنهن وقت هو گوشت وٺي اچڻ جي خيال سان اٿيو ته سندس ڪن تي سدوريءَ جو آواز پيو. ”ميان! جلدي اچجانءِ، مُنان ملو رشيد ڪڏجي د ڳ تي.“

نوڪريءَ تي هو ته رشيد جهڙا ڪؤ سندس سلامي هئا. شام ٿي ته رشيد جي اچڻ جي سُڌ اچي نوڪر ڏيندو هيس. رشيد تيستائين ورانڊي ۾ ويٺو هوندو هو جيستائين صاحب وٽنجي مهنجي لئا تبديل نه ڪندو هو. ان بعد ٿيندو هو ڪيس بينڪ ۾ سڏ. صاحب اچا چانهه لاءِ ملاحيس تنهن ڪان اول ٿي رشيد چوندو هو، ”سائين! اڄ هوٽل ڪامران ۾ هلنداسين. اڄڪلهه دبي جا اسپيشل ڊش ڪاڏي هئيسين تنهن ڏاڍو سڙو ڏلو هو. اڄ به هلون ٿا اتي.“ هڪ ڏينهن هو هوٽل ڪامران ۾ ماني ڪائيندا هئا ته ٻئي ڏينهن نويد ريسٽوران ۾. هفتي جا ٻ تي ڏينهن سواءِ خميس ۽ جمع جي (جن ڏينهن تي صاحب رشيد جي گاڏيءَ ۾ ئي اڪثر ڳوٺ ويندو هو)، ڪڏهن ”شاهانه“ ۾ ته ڪڏهن ٻيءَ هوٽل ۾ وچي ڪاڏو ڪائيندا هئا. ظاهر هو بل رشيد لي ڀريندو هو. ان جي باوجود رشيد ڪڏهن به صاحب کي جائز يا ناجائز ڪم لاءِ ڪونه چيو. اها ٻي ڳالهه هئي ته صاحب جي نالي ۾ (ڪيس پتي پوڻ ڪان سواءِ) سندس سوين ڪم پيا ٿيندا هئا. ڪهاتو يار هو نه سندس.

”الائي منهنجو يار رشيد ڪهڙن حالن ۾ هوندو. آهي ڪهٽ ڪهيو، وقت ٿي نه ملندو هولدس ملڻ جو.“ پينشنر سوچڻ لڳو.

مارڪيٽ مان موٽندي پينشنر محسوس ڪيو ته هو ڏاڍو ٿڪجي پيو هو. هن چاهيو پئي ته هو ڪنهن رڪشا ۾ چڙهي گهر پهچي. ان خيال ۾ هو رستي تي هڪ بجليءَ جي ٿنڀي پرسان بيهي ڪنهن رڪشا واري جو انتظار ڪري رهيو هو. هن جي ڪن تي ڪار جي هارن جو آواز پيو. هن ان طرف نظر ڪئي. ڪار ۾ رشيد هو جو سندس ڌيان ڇڪائڻ لاءِ مسلسل هارن وڄائي رهيو هو. پاڻ ڏانهن ڪيس متوجه ڏسي رشيد پينشنر کي ٻن آڱرين سان سلام ڪري پير سان ايڪسليٽر کي وڌيڪ دٻايو ۽ هڪ زناٽي سان پينشنر کي دونهين ۽ ڌوڙ جي طوفان ۾ ڇڏي ڪار اڏائيندو روانو ٿي ويو.

وسارين منان

مشتاق احمد قريشي

جڏهين پوڙ جو خطرو وڌي ويو ته ٻڌي آموزءِ وارا چند ڏينهن لاءِ لڏي اچي گلوءَ وارن وٽ شهر وارد ٿيا. هڪ ننڍڙو گهر، پيو مينهوڳيءَ جي منڍ، سو ماڻهوءَ مٿان ماڻهو چڙهي پيو. مٿان گلوءَ جا امتحان، سو ويچارو جڻ پنهنجي گهر ۾ اڌارو ٿي پيو. پڙهڻ ڪاڻ وتندو هو ڪڏهن هڪ دوست جي گهر ته ڪڏهن ٻئي دوست وٽ. ان اچ وڃ ۾ هڻ هٿان ۾ هن اهو غور نه ڪيو ته ٻه متجسس ڪاريون اکيون ايندي ويندي سندس احاطو ڪنديون رهنديون هيون. شايد ڪجهه وقت وڏيڪ اهو سلسلو هلندو رهي ها، جيڪڏهن ٻڌي آمون هن کي نه ٽوڪي ويهي ها.

”ادا، ڏسڻ ڪان مهانڪو ٿي ويو آهين، ڇا ڪاوڙيل آهين ڇا؟“

”نه، ٻئو نه.“ گلو ڪجهه اُکو ٿيڻ لڳو، ”اوهان کي ته خبر آهي ته منهنجو ميٽرڪ جو امتحان مٿي تي آهي.“

انهن ڇنن گلوءَ آسپاس پنهنجي اخلاقي همت پرائيءَ لاءِ نظرون ڊوڙايون ۽ ان وقت هن جي نظر ان پيڪر تي پئي، جنهن جو پاڇو هن برابر ڏٺو هو، مگر پنهنجي بدحواسيءَ ڪان ان جي سراپا تي نظر نه وجهي سگهيو هو. اهو سراپو به شايد هڪ نئي نظر جو منتظر هو.

”ادا، السلام عليڪم.“ هڪ سونهن پرئي آواز گلوءَ جي ڪنن ڪان دل تائين هڪ خوشگوار تاثر پيدا ڪري ڇڏيو. گلوءَ کي تذبذب ۾ ڏسي ٻڌيس ٻڌايس ته اها سندس ٻڌات حاتان هئي. حاتان جو نالو ٻڌي گلوءَ جو ذهن هڪ سنهڙي، سڪل ۽ هر وقت ڊوڙون پائيندڙ ان ڇوڪريءَ کي سامهون وٺي آيو، جنهن جا ڇتا چوويهه ڪلاڪ مٽيءَ ۾ پريل ۽ چڙيل رهندا هئا ۽ جيڪا نڪ وهائيندي ۽ ان کي ڳنڍيءَ سان اگهندي، هر وقت ڳهڻيءَ جي ڇوڪرين ساڻ ٽاپوءَ راند ۾ مصروف هوندي هئي. ان وقت گلوءَ کي جڻ ان نه وڻندڙ ڇوڪريءَ سان بغض هوندو هو، جو هر وقت ڪنهن نه ڪنهن بهاني سان ڪڏهن ان جا چنبا پئي ته ڪڏهن هن جا ٽاپون پيچي ان کي رئاڙيندو رهندو هو. هن جو رئڻ به ذري نهايت ڪنهن شنٽنگ ڪندڙ انجڻ جي سيٽيءَ جيان ڪن ڦاڙيندڙ هوندو هو. اهو هو مجموعي تاثر، جيڪو گلوءَ جي ذهن ۾ اڀري ها، جيڪر ڪو حاتان جو ذڪر ان جي ڀرسان ڪري ها. مگر هي ڇا؟

هيءَ ته اها حاتان نه هئي. سروقد، ڇيلهه تائين اڌ سنواريل ۽ اڌ ڇڙيل ڪارن ڪڪرن جهڙا وار، چهرو اهڙو جو ٻه منٽ لاڳيتي اک نه ٻيهي. گلوءَ جي جڻ لڙيءَ ۾ ڪجهه اٽڪي پيو.

”ڪيئن آهين حاتان؟“ هن جڻ هٻڪندي پڇيو. ۽ ڇاڻان حاتان جي طلسم ۾ هو ڪيستائين گم رهي ها ته انيڙي ڏيهه ڪيس ڪنهن دوست جي اچڻ جي اطلاع ڏنو. اهو سڄو ڏينهن گلوءَ جو جڻ پڙهڻ ۾ اتساهه ئي نه رهيو. ٻه-ٽي لائينون پڙهندو ئي مس هو ته حاتان جو مجسم اچي سامهون بيهندو هوس. بار بار ڪوشش جي باوجود به جيتوڻيڪ هو گهر جي ٻاهران ٽي-چار چڪر هڻي آيو هو، مگر اندر وڃڻ جي همت نه ٿي هيس. دل ۾ جڻ هڪ چور سمائجي ويو هوس، جنهن ڪيس مقرره وقت تي به گهر وڃڻ نه ڏنو ۽ هو ڪنهن نه ڪنهن بهاني سڄو ڏينهن ٻاهر رهي ڪجهه رات دير سان گهر پهتو.

”گلو!“ دالان مان ماڻس جو آواز آيو. ”ابا، سڄو ڏينهن ڪٿي هئين؟“

”بس امان، دوست وٽ پڙهڻ ۾ مصروف هيس.“ هو پنهنجي ڪوٺيءَ لاءِ وڃڻ لڳو، مگر ويندي ويندي چور اکين سان ٻاهي واري ڪنڌ ري ۾ نظر ڊوڙايائين ته جڻ پنڊ پهڻ ٿي ويو. سامهون حاتان، جيڪا شايد ان وقت ئي ڪٽ تان اٿي ڪڙي ٿي هئي، پنهنجي اڌ پريشان زلفن ۽ ڪلهي تان لٽڪندڙ رئي سان هن کي ئي ڏسي رهي هئي.

”امان، حاتان، ٻاهٽ کي ماني ته ڏيئي اچ.“ هن جي ڪنن تي ماڻس جو آواز پيو ۽ هن جي دل زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي. گلو ان اقتاد لاءِ تيار ڪونه هو. هن جا جڻ ڪن ڳاڙها ٿي ڦاٽڻ لڳا ۽ وات خشڪ ٿي ويس. ڪجهه دير بعد قدمن جا آواز جڏهن هن جي ڪوٺيءَ ٻاهران پهتا ته هو ڪجهه سڌو ٿي ويٺو.

”هي وٺو ماني!“ حاتان جي آواز ۾ جڻ ڪنهن نديءَ جي وهڪري جو هلڪو ارتعاش هو.

”مان ٻالي ڪٿي اچان ٿي.“ حاتان ٻاٽي ڪٿي آئي ته گلوءَ سوچيو ته هو ٻاٽي ڏيئي هلي ويندي، مگر هوءَ کٽ جي ڪناري تي ويهي گلوءَ جي ماني کائي ختم ڪرڻ جو انتظار ڪرڻ لڳي. گلوءَ جا گراهه ڪرڻ لڳا، مگر جيئن تيئن ڪري هو ماني کائيندو رهيو.

”حاتان، هاڻ ٿاپون ڪيڏ ندي آهين؟“ گلوءَ ماحول کي بدلائڻ لاءِ پڇيو. حاتان بي تحاشا کلڻ لڳي.

”کهڙيون ٿا ڳالهيون ڪريو“ حاتان ڪنڌ هيٺ رکندي وراڻيو ”اهي ڏينهن ڪڏهوڪا ويا، مان هاڻ ڇهين ۾ پڙهندي آهيان.“ گفتگو جڻ رڪجي وئي. ڪنهن وقت ماني ختم ٿي ۽ ڪنهن وقت حاتان ٿانو کڻي وئي، سڀ جڻ خواب وانگيان هو. البته گلوءَ اهو محسوس ڪيو ته جنهن مهل هن ٻاٽي بي ڪلاس حاتان کي ڏنو هو ته سندن هٿن هڪ ٻئي کي ڇهيو هو ۽ گلوءَ جتي ٻاڻ کي ڪرنٽ لڳندو محسوس ڪيو هو اتي هن حاتان جي چهري تي به هڪ لحظي لاءِ اندلث جا سڀئي رنگ ايندي ۽ ويندي ڏسي ورتا هئا. گلوءَ جا امتحان ڇا شروع ٿيا، حاتان جڻ گهر ۾ مارشل لا هڻي ڇڏيو. ڪير ڳالهائي ته ”هش“، ڪير ساني کهري ته

"هُنن" مطلب ته هر وقت لڪ ڪنيو ويٺي هوندي هئي ۽ ڪوشش اها رهندي هيس ته ان سڀ ڪجهه جي خبر گلوءَ تائين نه پهچندي رهي، پوءِ چاهي سندس ڪن ٽڪان پوءِ نيڙو ڊيو روئي اچي دانهن ڏيندو هوس يا وري ڪو در کڙڪائيندو هو ته وڏي واڪي حاتان جا دڙڪا پڌندو هو. خير امتحان ختم ٿيا ته وري اچي گلوءَ کي سخت بخار ٿيو. بس پوءِ گهر جا ڀاتي ۽ ماڻس ته جيڪي پريشان ٿيا سي ٿيا مگر حاتان ته ڄڻ پاڻ بخار ۾ مبتلا ٿي پئي. جيڪر روايتي شرم و حيا جي روڪ نه هجيس ها ته جيڪو گلوءَ جي کٽ جي ڀرسان لڳي ويهي ها، مگر تنهن هوندي به ايندي ويندي چانئٺ سان لڳي ڪمري جو جائزو ضرور وٺندي هئي. ان وچ ۾ حاتان جي پيءُ پيروءَ ڇوڪر ڪري پنهنجي بدلي شهر جي پرائمري اسڪول ۾ ڪرائي ورتي ۽ گلوءَ جن جي پاڙي جي پرسان ئي هڪ جاءِ مسواڙ تي وٺي رهڻ جو انتظام ڪيائون. حاتان جو ساڳئي شهر ۾ اچي رهڻ جتي گلوءَ لاءِ هڪ وڏو ڏڏ هو، اتي سندس گهران وڃڻ هڪ جدائي جو ڪيان هو، مگر اها به هڪ حقيقت هئي ته هڪ ننڍي گهر ۾ جتي گلوءَ جي پنهنجي ڀائرن ڀينرن ۽ ڀاتين لاءِ جڳهه گهٽ هئي، اتي هڪ ٻيو سڄو خاندان ڪيئن ٿي رهي سگهيو. ان سواءِ گاڏ ڀيٽ جو خرچ به گلوءَ جي پيءُ جي محدود آمدنيءَ کان ٻاهر هو. چند ڏينهن لاءِ ٻلان جي تيار ٻن ۾ لڳي ويا. وڃڻ مهل حاتان برقعو پائي ميني کان موڪلايو، پر جيئن ته اڪيلائي ميسر نه هئي، هوءَ گلوءَ جي ماءُ کي ته اچڻ لاءِ زور ڀري سگهي، مگر گلوءَ لاءِ صرف هٿ جي نظرن ۾ هڪ خاموش پيغام هو ته "اچجئين ضرور."
حاتان جي وڃڻ کان پوءِ گهر جيئن خالي خالي ٿي ويو خاص طور گلوءَ ته ائين محسوس ڪيو ته گهر جا در و ديوار جيڪي هڪ عجيب لالائيءَ پر ٻن رنگن ۾ ٻڏي ويا هئا سي هاڻ ڏڪائڪا ٿي لڳا، ايتريقدر جو گلوءَ کي پنهنجا پسنديده رڪارڊ جيڪي هو خاص طور روز شام جو پانديءَ سان وڄائيندو هو ان آس ۾ ته اهي گانا جن ۾ سندس جذبات جو به اظهار هوندو هو ٻڌڻ وارو هو اڪيلو نه پر انهن جذبات کي صحيح طور محسوس ڪرڻ وارو ٻيو ڪوبه موجود آهي، زهر لڳڻ لڳا. رهيو حاتان جي گهر وڃڻ جو سوال، سو ماڻس ۽ ڀينرون ته به ٿي ڀيرا ٿي آيون هيون، پر گلوءَ جو اتي ڪهڙو ڪم. حاتان جو ته ڪو ڀاءُ هوئي ڪو نه. جيئن ته گلو هوندن ان گهر جي رالن کي آڻڻ ۽ ليڻ لاءِ ڪيپائيندو هو تنهنڪري جيتوڻيڪ هن ٻار ٻار چاهيو ته ڪو هن کي حاتان جن جي گهر وٺي وڃڻ لاءِ چئي پر هن هنجا ڪان ميني پيشي لٽايو. علحده وڃڻ جو نه ڪو جواز هو نه گلوءَ ۾ همت. روزانه جي معمول مطابق هو شام جو سائيڪل تي لڪرندو هو ته هڪ چڪر حاتان جن جي گهر وٽان به ڪري ايندو هو ته متان ڪنهن ٻهاني ڪير ڪيس ڏسي وجهي ۽ سڏ ڪريس. ان دوران حاتان جي ڏسڻ ۽ اُن سان ڳالهائڻ جي تمنا جڻ گلوءَ جي دل ۾ دفن ٿي چڪي هئي ته هڪ ڏينهن جيئن صبح جو سوير و هو ڊوڙندو وڃڻ سائيڪل تي وادين جي ٻڙ ڏانهن نڪتو ته سامهون ايندڙ هڪ برقع پوش ڇوڪري هن کي ڏسي بيهي رهي ۽ هن کي اشاري سان پاڻ ڏانهن سڏيائين. گلو ڪجهه پڌ تر ۾ هو

ته ان ڇوڪريءَ پنهنجو نقاب مٿي ڪيو. اها حاتان هئي. هڪ طرف ته گلوءَ جي دل جڻ خوشيءَ کان سيني مان ٻاهر اچڻ لاءِ زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي ته ٻئي طرف هن جا قدم جڻ من جا ٿي پيا. سائيڪل تان لهي وڃي قريب پهتو.

”ماروت، وري آئين ٻه ڪونه“ حاتان جو لهجو شڪايتي هو، پر گلوءَ سان ائين ملي وڃڻ تي هن جي لهجي ۾ شڪايت کان وڌيڪ ڏهيل خوشي ٻه هئي. حاتان جي هٿن ۾ ڪتاب هئا ۽ هوءَ اسڪول ڏانهن وڃي رهي هئي ۽ غير ارادي طور گلو ٻه سائيڪل هٿ ۾ ڪٺي پنڌ هن سان هلندو رهيو. رسمي ڳالهيون هلنديون رهيون ته ماٺس ڪيئن آهي، رزلٽ ڪڏهن ايندي ۽ نئون گهر ڪيئن آهي، وغيره وغيره. مگر جڏهن گلو حاتان کي اسڪول جي دروازي تائين پهچائي موٽ ڪاڏي ته هن جي اندر ۾ هڪ عجيب سڪون ۽ طبع ۾ هڪ عجيب جولاني هئي. جيئن ته حاتان ٻڌايو هوس ته مني هڪ ٻجي سندس موڪل ٿيندي، تنهنڪري غير شعوري طور هن ان وقت ٻاڻ کي حاتان جي اسڪول جي ٻاهران موجود ٻاتو. حاتان ٻه ڄڻ هن جي اچڻ لاءِ ذهني طور تيار هئي، تنهنڪري وري گڏو گڏ گهر تائين فاصلو طي ڪيائون. البته گلوءَ اها احتياط ضرور ڪئي ته حاتان جي گهٽيءَ اچڻ کان اڳ هو موڪلائي. اهي رستي جون ملاقاتون وڌنديون رهيون. ٻه پيار جا ديوانا ٻاڻ ۾ مگن ته رهيا، پر ان ڳالهه کان بيخبر ته زماني جون نظرون بدستور سندن تعاقب ۾ هيون. گلو صبح جو جيئن ته آفتاب سئنيما جي سامهون هوشوءَ جي هوٽل تي چانهن پي حاتان جو پري کان نمودار ٿيڻ جو انتظار ڪندو هو ۽ ٻنپهرن جو ٻه حاتان کي ڇڏي اچي هوٽل تي چانهن پيئندو هو، تنهنڪي هوشوءَ، جيڪو هن جي ماسي جمعي جو پڪو منيو يار هو، تنهن ٽوڪي وڌو.

”گلو، پڙهائي ڪيئن آهي.“ دخل تي پيسا وٺندي هوشوءَ بدحواس گلوءَ کان پڇي ورتو.

”بس چاچا هلي پئي“ گلوءَ، جنهن سامهون کان حاتان جو ڦٽل نيرو برقعو ڏسي ورتو هو، تنهن جڻ جند ڇڏائي.

”پرگلو، لڳي ٿو ته تون ڪا ٻي پڙهائي ڪرڻ ۾ مشغول آهين“ هوشوءَ ڪوڪي جي مٿي تي نيڪ مترڪو وهائي ڪڍيو ”خير، فڪر نه ڪر، مون جمعي سان ڳالهائي ڇڏيو آهي. پر خيال رکجئين، پيرو ڏاڍو ڏنگو مڙس اٿئي.“ گلوءَ تي ڄڻ چپ ڪري پيئي. ڳالهه ايتري ظاهر ٿي پوندي، هن جي وهم و گمان ۾ ٻه ڪونه هو. هن جي رويي ۾ تبديليءَ کي حاتان ٻه محسوس ڪري ورتو.

”ڇو گلو اڄ ايترو منجهيل ڇو آهين!“ حاتان جي لهجي ۾ ايتري ته پنهنجائپ هئي جو جيتوڻيڪ گلو ڳالهه هن کان لڪائڻ پئي چاهي، مگر ڦاٿي پيو.

”چريا، ڊڄين ٿو؟ مان ته توسان آهيان“ گلوءَ حاتان ڏانهن نهاريو ته عجب ٿيس. هيءَ ته اها حاتان نه هئي. هن جي لهجي ۾ فولاد جهڙو عزم هو ۽ هن جي اکين ۾ يوناني ديوتائن

جهڙي چمڪ هئي. ٻهريون ڀيرو گلوءَ محسوس ڪيو ته حاتان ڪانئس قد ۾ خاصي ڊگهي آهي.
حاتان کي گهر ڇڏائي، جيئن گلوءَ گهر جي ڏيڏيءَ ۾ قدم رکيو ته ماسي جمعي ۽ ماڻس جي
پاڻ ۾ ڳالهائڻ جو آواز ڪن تي پيس. ڪن لاتار ڪري پنهنجي ڪوٺيءَ ڏانهن وڃڻ
لڳو ته ماڻس جو آواز ڪن تي پيس، جيڪا ڪجهه سڏي رهي هئي. اڄ گلو پاڻ کي پهريون ڀيرو
ان چور وانگر محسوس ڪري رهيو هو، جنهن جي چوري عين وقت تي پڪڙجي پئي هجي.

”ابا، مان هي ڇا ٻڌي رهي آهيان!“ ماڻس، جنهن گلوءَ کي ننڍپڻ ۾ ئي ماسي جي گهران سندس وڏيءَ ڌيءَ صابوءَ سان منگائي ڇڏيو هو، شڪايتي انداز ۾ بازپرس ڪرڻ چاهي.

”ڇڏ ادي! زمانو بدلجي ويو آهي. جيڪر ڇلو ان ۾ راضي آهي ته اسين ڇو ٻه زندگيون خراب ڪيون.“ ماسي جمعي جي لهجي ۾ بيزاري هئي، جيڪا گلوءَ محسوس ڪئي، مگر سمجهي نه سگهيو.

”اسان ڇڏيو انهن ڳالهين کي، اڃا ته مان پڙهان پيو.“ گلو جلد ڇڏائي پنهنجي ڪوٺيءَ ۾ موٽي ويو. هڪ پاسي هن حاتان جو عزم ڏٺو هو ته ٻئي پاسي پنهنجي ڪمزوري. ٻئي ڏينهن پاڻ ۾ حاتان جي سامهون ٿيڻ جو حوصلو نه ساري، گلو نه صبح جو اسڪول ويو ۽ نه ٻنپهرن جو. ٻئي ڏينهن به ائين ٿيو ۽ لڳاتار هڪ هفتو گلو، حاتان کي ملڻ نه وڃي سگهيو. گهر ۾ به دل نه لڳندي هيس ۽ نه وري دوستن وٽ. سڄو وقت هيڏانهن هوڏانهن بي مقصد سائيڪل ڊوڙائڻ يا ڪنهن هوٽل تي ويهي رڪارڊنگ ٻڌڻ ڪان سواءِ گلوءَ وٽ ڪجهه به نه هو. هڪ ڏينهن ٻنپهرن جو جيئن ئي هو ماني کائي گهر پهتو ته هن جي دل چيو ته پاڻ جي قريب ٿي ويٺي. سامهون ورانڊي ۾ ماڻس سان گڏ حاتان ڳالهائڻ ۾ مصروف هئي.

”ڀلي ڪري آئين.“ گلو رسماً حاتان کي ڪيڪاري پنهنجي ڪوٺيءَ ڏانهن وڌي ويو. حاتان به اهو خيال ڪرڻ بدران ته گلوءَ جي ماءُ ڇا سوچيندي، هن جي پٺيان اچي ڪوٺيءَ ۾ لڪي. گلوءَ کي اهو خيال ته حاتان ضرور ساڻس ناراض هوندي ۽ هفتو نه اچڻ جون شڪايتون ڪندي، پر هن جو ڌيان ان وقت نٿو، جڏهن هن جي ڪتابن تي هڪ لڙڪ ڪري پيو.

”حاتان“ گلوءَ جي چپن دل ڏري پئي ”هي ڇا!“ ۽ حاتان بنا ان جهجڪ ۽ خيال جي ته ڪير اچي پاس آهي يا نه، اچي گلوءَ جي ڳلي سان لڳي ۽ شڪايتون چپن سيني مان سيني ۾ منتقل ٿيڻ لڳيون. گلوءَ، جنهن ان لمحي کان اڳ پاڻ کي اڪيلو ۽ بي يار و مددگار پئي محسوس ڪيو، ائين محسوس ڪيو، ڄڻ سندس گرد حاتان جون سنهڙيون نازڪ ٻانهون نه، مگر ڪو زبردست قلعو ۽ ان جون ديواريون هيون، جن جي اندر رهي هن کي ڪنهن جي به پرواهه نه هئي. هن آهستي آهستي ڪاڌيءَ کان حاتان جو چهرو مٿي ڪري ان جي اکين جا لڙڪ اگهيا.

”حاتان، تون مون کان ناراض آهين؟“

"تو کان ۽ ناراض" حاتان پنهنجي پيشاني گلوءَ جي سيني تي رکڙيندي چيو، "مان ته سڄي تنهنجي آهيان، پوءِ پنهنجن کان به کو ناراض ٿيندو آهي" ٻاهر قدمن جا آواز اچڻ لڳا ۽ گلوءَ ڳالهه مٽائي، حاتان کان اسڪول، ڪورس ۽ امتحان جا سوال پڇڻ شروع ڪيا. پيد ته کوبه نه رهيو هو، پر رک رکاءُ به هڪ ضرورت آهي. گهٽ ۾ گهٽ انسان جي وچ ۾ پرم قائم رهيو. ٻئي ڏينهن کان ٻه پريمي وري اڳين ٿي ويا، ڄڻ ڪو ويڇو هوئي ڪونه. پر زماني جا ٻه مختلف رنگ آهن، روپ آهن. هڪ روپ ڏيکاءَ ڏئي غائب ٿو ٿئي ته ٻيو روپ سامهون ٿو اچي. پيار وارا ته جيئن پنهنجي ۾ ئي مگن هوندا آهن، تنهنڪري احتياط ڪهڙي؟ هڪ ڏينهن الهن پروانن کي، جيڪي هونءَ ئي اروار هئا، حاتان جي سئوٽ مٽاري ڏسي ورتو. ظاهر آهي ته هو رک رکاءَ ڇو ڪري، سو ڳالهه ٿيندي ٿيندي حاتان جي گهر وارن تائين پهتي، جتان شڪايت ڪٿي، حاتان جي وڏي ڀيڻ، جيڪا شهر ۾ ئي پرڻيل هئي، ڪٿي گلوءَ جي گهر پهتي. گلو به موجود هو.

"اهان اڄڪلهه اسڪولن جا ڏاڍا چڪر ٿو هڻين." زينب سڌي مٺين ٽوڪ سان شروعات ڪئي. "خيال رکجئين، متان ڪنهن ڏينهن موچڙا نه کائي اچين." گلو، پيرن کان چوٽيءَ تائين تپي ويو.

"ادي، اهڙو ڪو پيدا ئي ڪونه ٿيو آهي جو موچڙا هڻي." گلوءَ به ڪتو جواب ڏنو. مهاڀاري شروع ٿي چڪي هئي ۽ اڃا ڳالهه پڪار هئي ته پهريون سر ڪنهن اڇلايو. گلوءَ احوال اورڻ لاءِ صبح جو حاتان جو انتظار ڪيو، مگر حاتان نه آئي. ٻئي ڏينهن، ٽئين ڏينهن حتيٰ ڪه هڪ هفتو گذري ويو، مگر حاتان نه اچڻي هئي ۽ نه آئي. گلو، جنهن جي دل ڄڻ ٿاڻي ٿي، تنهن مجبور ٿي پنهنجي دل جو حال حڪيم سان، جيڪو سندس دوست هو ۽ حاتان جي ئي پاڙي ۾ رهندو هو، اوريو. حڪيم واعدو ڪيو ته پنهنجا ذريعا استعمال ڪري هو خبر ڪڍي ڏيندو. جيڪا خبر هن ڪڍي سا تمام مايوس ڪندڙ هئي. حاتان جي مائٽن سندس پڙهائي ختم ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڪيس گهر ويهاري ڇڏيو هو. گلوءَ ويچاري جا ته ٽپ ٽري ويا، مگر پيار به پيار آهي، سو ملڻ جا ڪي رستا ته ڪڍيو ئي وٺي. حڪيم، جيڪو حاتان جي گهر جي سامهون ئي هڪ ننڍي ڪوٺيءَ ۾ رهندو هو، تنهن ڪنهن نموني حاتان تائين گلوءَ جو پيغام پهچرايو ۽ هوءَ ڪنهن بهاني سان پلويڙي جي دريءَ مان اچي بيٺي. حاتان جو حال ڏسي، گلوءَ جي ڄڻ دل ڏري پئي، مگر بيوس هو. جيستائين ممڪن هو، ٻه پيار ڪندڙ جيئڙا هڪ ٻئي کي پري کان ڏسي، پنهنجي دل جي پياس وسائيندا رهيا. نظرن ۾ آ ڪاڻيون هيون، پر شڪايت نه هئي. پيار خدائي ذات آهي، انسان ڄائي ڄم کان پيار سکي ٿو ۽ هر دور ۾ هر رنگ ۾ هو پيار ڪندو ئي رهي ٿو. سو پيار جي دولت حاصل ڪري جيڪا پوڄهه انسان حاصل ٿو ڪري، سا دنيائي دولت به نٿي رسائي سگهي. پڙندڙ دلين کي نئون سهارو مليو ته ڄڻ مينهن جو وسڪارو ٿي ويو. گلوءَ پري کان مخصوص انداز ۾ پنهنجي سائيڪل جو

هارن وڄائيندو هو، جنهن بعد حاتان کي ڄاڻ پوندي هئي ته گلو حڪيم جي ڪوليءَ ۾ اچي چڪو آهي ۽ ان بعد هو بهاني بهاني سان پني سامهون ٿيندي هئي. حڪيم جي معرفت ٿورو گهڻو خط و ڪتابت جو سلسلو به شروع ٿي ويو، جنهن مان گلوءَ کي اها خبر پئي ته سندن پيار جي خبر صرف حاتان جي ماءُ ٿائين هئي، باقي گهر وارا لاعلم هئا ۽ ٻهرنين ڏينهن ماڻس حاتان کي ڏاڍي مار ڪئي هئي. پر حاتان جو پيار وڌيڪ مضبوط هو. گلو به روز روز جي جهڪ جهڪ کان تنگ ٿي آخرڪار ماڻس کي تيار ڪري ورتو ته هوءَ حاتان جي ماءُ سان ڳالهائي. بظاهر ته ماڻس سندس ڳالهه مڃي، پر اندران هن ڪوبه قدم نه کنيو، غالباً پنهنجي پاءُ جي ڊپ کان يا مصلحتاً. گلوءَ جي ماءُ جمعي جيتوڻيڪ پاڻ ٿي مڃي ڳالهه کي قبوليو هو مگر اندر ۾ تفاوت رهيس ۽ ان جو اظهار آخر هڪ ڏينهن ٿي ئي ويو. حسب معمول گلو حڪيم وٽ موجود هو ته ماس اچي اتي نڪتو. پهريائين ته جيئن دنياوي سمجهاڻ وارو انداز ٿيندو آهي، سو اختيار ڪيائين، مگر آخر ڦاٽ ڪاڏائين ۽ ڳالهه گرم ٿي پئي. حاتان اهو سڄو ڊرامو ڏٺو، تنهن نه ڪئي هم نه تم، پيرين اگهاڙي گهران نڪتي ۽ گلوءَ کي گهر اندر وٺي ويئي. ڪرڻ کي ته حاتان اهو ڪري ويئي، مگر گهر جي ڏيڍي ٽپي پئي جهڙا سڄن ٿي ويا. هڪ پاسي حاتان کان اهڙي جرئت منداڻ قدم جي، جيڪو هن گلوءَ کي ماءُ جي مار کان بچائڻ لاءِ کنيو، اميد هئي ته ٻئي پاسي گلو به دمبخود هڪ حواس وڃايل شخص وانگر چپ بڻيل ٿي پيو. هوش تنهن مهل آيس، جنهن مهل حاتان جي ماءُ کنهن ٻگيءَ شينهڻ وانگر رڙ ٿي مان نڪتي ۽ هڪ هٿ سان حاتان جا وار جهلي ۽ ٻئي هٿ سان هن کي ڌونيءَ سان ڪٽيندي اندر کهلي ويئي. گلو هڪ سپ الهه تلهه هارايل جواريءَ وانگر ڪنڌ جهڪائي اتان لڪري آيو. ملاقات جو آخري سهارو به ويو. حڪيم به حالات جي رخ کي ڏسي، صلاح ڏني ته مڻ وڌيڪ مڃڻ کان اڳ گلو پنهنجا قدم ڍرا ڪري. ان ئي رات گلوءَ کي حڪيم هٿان حاتان جو آخري خط مليو.

منهنجا هميشه لاءِ پيارا!

”مان تنهنجي آهيان ۽ تنهنجي رهندس. مان تنهنجو انتظار ڪندس ۽ تون به منهنجو انتظار ڪجئين، آخر ملنداسون.“

وساريو متان

گلوءَ جي رزلٽ نڪتي ۽ هو پاس ٿيو. جيئن ته موڪلون هيون ۽ اڪيلي اداس هو، سو هن پنهنجي پيءُ وٽ، جيڪو ٻئي شهر ۾ نوڪري ڪندو هو ۽ هفتي هفتي گهر ايندو هو، موڪلون گذارڻ جو پروگرام ٺاهيو. نئين جڳهه، نوان دوست، سو ڪجهه ڏينهن ته مصروفيت ۾ گذريا. هڪ هفتي گهر پهتو ته هڪ عجيب افتاد تي نظر پيس. سامهون ڪٽ تي سندس چاچو اميدعلي ويٺو هو، جنهن جي پاسي ۾ انهن سڀني خطن جو ڍڳو هو، جيڪي حاتان هن کي لکيا هئا ۽ هن لڪائي پنهنجي ڪتابن جي پيتيءَ جي بلڪل تري ۾ رکيا هئا ۽ انهن خطن

سان هڪ خط هو پڙهي ٻڌائي رهيو هو ۽ ٻڌڻ وارن ۾ گلوءَ جي ماءُ سميت ڳوٺان آيل سڀ ڀيڻون ۽ ماسيون پڻ شامل هيون. گلوءَ تي نظر پئي ته ماسي ڦاپوءَ پنهنجي پيشانيءَ تي ڌڪ هڻي فرياد ڪئي، "ابا، ڦٽي امان جي قسمت!" ڄڻ گلوءَ پيار نه پر ڪو خون ڪيو هجيس. هن جي اکين ۾ رت تري آيو، پر ان مهل ڏري ويو. شام جو هن چاچي سان ٻه-ٻه پائي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. چاچس جيئن بازار ڪان موٽيو ته گلوءَ وچي ٻانهن کان جهليس.

"چاچا، توکي منهنجن خطن کوڻڻ جي ڪنهن اجازت ڏني." چاچو ٻه جوان پاڻي جو رخ ڏسي گهٻرائجي ويو ۽ لڳو اواهي تواهي ڪڻ.

"منهنجا خط مون کي واپس ڏي." گلوءَ جو سندس ٻانهن تي زور ڪجهه وڌي ويو.

"خط مون ساڙي ڇڏيا."

"ڪوڙا." گلوءَ اعتبار نه ڪيو.

"نه نه، قسم خدا جو مون سڀ خط ساڙي ڇڏيا."

"خير چڱو ٿيو" گلوءَ سوچيو. حاتان وڏيڪ بدناميءَ کان ته بچي، پر اهو ڏک ضرور هيس ته اهي حاتان جي آخري نشاني هئا. آخر ان هستيءَ جي ياد، جنهن شايد هن کي دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ پيار ڪيو هو.

وقت گذرندو رهيو. گلو ان ڪوشش ۾ رهيو ته ڪنهن نموني پڙهائي جو انتظام ڪري جلد از جلد ڪنهن درجي پهچي حاتان کي حاصل ڪري. هڪ ڏينهن سندس پيءُ جڏهن شام گهران ٿي واپس پهتو ته گلوءَ محسوس ڪيو ته سندس رويو ڪجهه اکڙيل اکڙيل هو. بظاهر ته ڪو سبب گلوءَ کي نظر نه آيو، پر ادب کان پيءُ کان پڇي به نه سگهيو. ٻئي ڏينهن صبح جو وڃڻ مهل سندس پيءُ ناشتي جي ميز تي هڪ ننڍو بنڊل اڇلائيندو هليو ويو. گلوءَ کوليو ته اهي حاتان جا خط هئا. پيرن هيٺان زمين نڪري ويس. سڄو ڏينهن ان سوچ ۾ گذريس ته شام جو پيءُ سان، جنهن جو هو تمام گهڻو ادب ڪندو هو، ڪيئن سامهون ٿئي. بهرصورت ڳالهه خراب ٿيڻ کان ته بچائي هئي. چاچس ته ساڻس ڪوڙو قسم کڻي وساه گهاتي ڪئي هئي. شام جو هن پٽس سان ڳالهائڻ مهل معذرتي انداز اختيار ڪيو ۽ معافي گهري ان سڄي ڳالهه کي وسارڻ جو وعدو ڪيو. پٽس به بظاهر کيس معاف ڪري ڇڏيو ۽ سڀ کير ڪنڊ تي ويو. ٻئي هفتي وري گلوءَ جي گهر وڃڻ جو وارو هو. گهر پهتو ته پيغام مليس ته حڪيم کيس گهرايو آهي. حڪيم وٽ پهتو ته حڪيم ڄڻ چڙهي ويس.

"تون چڱو انسان آهين ۽ تو چڱو ڪنهن سان پيار ڪيو آهي." حڪيم ڪاڙهو لڳو ويٺو هو.

"پر يار ٿيو ڇا!" گلوءَ ڳالهه نه سمجهي.

"ٿيو ڇا، ڪنهن غريب جي زندگي تباهه ڪرڻ سان توکي ڇا مليو" حڪيم هيٺ لهڻ لاءِ تيار نه هو ۽ گلوءَ جي بار بار پڇڻ تي هن ٻڌايو ته گذريل هفتي گلوءَ جو پيءُ اهي سڀ

خط، جيڪي حاتان هن کي لکيا هئا، سي ڪٿي وڃي حاتان جي ڀيڻ سامهون رکيا هئائين. اهو چوندي ته ”پنهنجين ڇوڪرين کي سنڀاليو نه ته هڪ هڪ ڪري ڀڄي نه وڃن“، اهي اکرا سخت اکر هئا، جو هڪ ڀاسي ڀيروءَ کي ٻاهه لڳائي ويا، جنهن گهٽ وڌ ڳالهائي ڪلوءَ جي ڀيڻ کي گهران ڌڪاري ڪڍيو ته ٻئي ڀاسي شامت حاتان جي آئي هئي، جنهن کي ماري ماري اڌمئو ڪري ڇڏيو هئائون. ڪلو اهو ٻڌي ڄڻ اندران ٽٽي ڀڄي ويو. هن جي دل ڄڻ روئڻ لڳي. هن منٿ ميڙ ڪئي ته ڪنهن صورت ۾ حاتان سان ملاقات جي ايسل ڪيئي. ٻه ڏينهن ته ڪلو حڪيم جي ڪوٺيءَ ۾ لڪو رهيو ته سندس موجودگي ظاهر نه ٿئي. ٽئين ڏينهن ڪنهن نموني حاتان لڪي ڇپي ساڻس ملڻ آئي. ٻه پيارا ڪجهه نه ڪڇي بس روئندا رهيا. ڪجهه وقت ته سسڪيون، آهون ۽ ڳوڙها هئا. ڪلوءَ جيئن ئي حاتان کي پرچائڻ لاءِ ڪلهي تي هٿ رکيو ته هن جي واتان هڪ دٻيل سسڪي نڪري ويئي ۽ ڪلوءَ جي بيحد زور ڀرڻ تي جڏهن هن ڏيکاريو ته سندس سڄو جسم زخمن سان چُور چُور هو، پهريون ڀيرو ڪلوءَ جي دل ۾ پنهنجي ڀيڻ ۽ چاچي لاءِ بي انتها نفرت ڀرجي آئي. ڪنهن معصوم سان هيءَ زيادتي. هنن ڪا بدمعاشي ته ڪانه ڪئي هئي، هڪ معصوم پيار ئي ته ڪيو هئون، سو به دنيا جون سڀ پابنديون ۽ مصلحتون مڃيندي. اها سڄي رات ڪلو نه سمهي سگهيو. سڄي رات هن پاسا ورائيندي گذاري ۽ صبح جو جڏهن هو ڊگهو پنڌ ڪري گهر واپس پهتو ته هو زندگيءَ جي باري ۾ ڪافي سنجيده فيصلا ڪري چڪو هو. پهريون فيصلو هن گهر ڇڏڻ جو ڪيو ۽ ٻيو فيصلو هن حاتان جي ٻئي نمبر تي ڀيڻ کي خط لکڻ جو ڪيو، جيڪا ڪلوءَ کي ڀاءُ وانگيان ڀائيندي هئي. هن ان کي سڄو احوال ڏيندي اها گذارش پڻ ڪئي ته جيئن ته مان هينئر ڪمزور آهيان، حاتان جي قابل ناهيان، مگر منهنجو ارادو مضبوط آهي ته مان ڪنهن نه ڪنهن نموني پاڻ کي حاتان جي قابل ڪري توهان کان ان جو هٿ گهرندس. مگر اوهان سان درخواست آهي ته جيستائين مان ائين ڪريان ۽ ان ۾ وقت لڳندو، خدا جي واسطي حاتان کي منهنجي امانت تصور ڪجو. خط وچ ۾ ڪلي پيو ۽ ڄڻ لوڻن ۾ ٻاهه لڳي ويئي، مگر ان جي اثرات پهچڻ کان اڳ ڪلو ڪراچي وڃي چڪو هو، جتي هن پنهنجي نوڪريءَ جي به ابتدا ڪئي ۽ پڙهائي به جاري رکيائين. هن ڪم ۽ پڙهائي ۾ پاڻ کي ايترو ته ٻوڙي ڇڏيو جو وقت گذرندو رهيو ۽ آخر اهو ڏينهن به اچي پهتو جو ڪلوءَ کي پهريون ڀيرو هڪ تعميراتي ڪمپنيءَ ۾ آفيسر مقرر ڪيو ويو ۽ هن مڙي نهاريو ته باقي صرف حاتان هئي، جنهن جي هن جي زندگيءَ ۾ کوٽ هئي. وچ ۾ ماڻس گهڻا ڀيرا وٽس اچي چڪي هئي ۽ منٿ ميڙ ڪري پرچايو هئائينس. البت پڻس سان هن جا تعلقات اڃا تائين ڪشيده هئا. پنهنجي پهرئين فرصت ۾ هن گهر وڃڻ جو فيصلو ڪيو ۽ فيصلو ڪيائين ته هن ڀيري وڃي ڀيروءَ جي پيرن ۾ ڪري ڪانئس پنهنجي دل جو سڪون حاتان جي گهر ڪندس. بس جو سفر به ڄڻ گذريو ئي ڪونه ٿي. جيئن جيئن شهر ويجهو ايندو ٿي ويو، ڪلوءَ جي ذهن تي پراڻيون يادون يلغارون ڪنديون رهيون. گهر اپڙ رکي هن هڪ مٺائيءَ جي هٽي تان ڪڏ ڪنئين

۽ سڏو ٻڌو حاتان جي نهر. اڄ هن جي قدمن ۾ ڪا به لغزش ڪانه هئي. سڏو وجي دروازو کڙڪايائين. کولڻ واري سندس ڀڄي هئي.

”ڀڄو، مون کي اندر اچڻ ڏي، مان ضروري ڪم سان آيو آهيان“ ڏلوءَ ڀڦس جي روبي ۾ جهجڪ ڏسي اتاولائي ڪئي.

”چاچا ڀيرو ڪٿي آهي؟“ گلوءَ پڇا ڪئي.

”ٻاهر ويل آهي، ايندو هوندو. ڪجهه پيئندين؟“ ڀڦس پڇا ڪئي. وقت ويڇا گذاري ڇڏيا هئا شايد، گلوءَ سوچيو. آخر ست سال ڪو گهٽ عرصو ڪونهي.

”نه نه“ گلوءَ ابتدا گهر جي خير خبر سان ڪري پنهنجو داستان شروع ڪيو. ان وچ ۾ هن جون نظرون هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙنديون رهيون، حاتان جي تلاش ۾. آخر هيڏانهن هوڏانهن کان جند ڇڏائي هن مطلب جي ڳالهه ڇيڙي.

”ابا تون دير سان آئين“ ڀڦس جي لهجي ۾ مايوسي هئي ۽ ڏلوءَ جي دل ڌڙڪڻ لڳي.

”ڇو ڀڄو خير ته آهي“ هن تڪڙو پڇيو.

”ها بابا، خير آهي، پر حاتان هاڻ پرائي ٿي چڪي آهي“ اهو هڪ ڌماڪو هو جنهن کجهه وقت لاءِ ته ڄڻ گلوءَ جو ذهن مائوف ڪري ڇڏيو ۽ هن جي ڪنن ۾ صرف ”پرائي“ جو ورجاءُ ٿيندو رهيو. هن کي اهو ياد نه رهيو ته ڀڦس جا اکر ڇا هئا البته اهو هو ته گهر ۾ ٻه ڌريون هيون. ڪن گلوءَ جي حمايت ڪئي هئي ته ڪن مخالفت. پاڻ گلوءَ لاءِ انتظار جي حق ۾ هئي پر ڀيروءَ ضد ڪري پنهنجي عزيزن ۾ سڱ ڳولهي شادي جلد ڪرائي ڇڏي هئي. گلوءَ جا زمين و آسمان هڪ ٿي ويا. وڌيڪ ٻڌڻ جي همت نه رهيس. ٻڌڻ لاءِ وٽس هو ئي ڇا. سڀڪجهه تباهه ٿي چڪو هو. ڀڦس ڇا چيو ڇا نه چيو. هو اٿي کڙو ٿيو. قدم ڄڻ مڻن جا ٿي ويا هئا. دروازي تي پهتو ته ڀڦس سڏ ڪيس.

”ابا هي حاتان تنهنجي لاءِ ڇڏي وئي هئي.“ هن هڪ ننڍڙو پيڪٽ آڻي گلوءَ کي ڏنو. ڏڪندڙ هٿن سان گلوءَ کوليو ته هڪ وهاڻي جي ڇِتو هئي، جنهن تي ڪروشيا ۾ وڏن اکرن سان گهري ڳاڙهي رنگ ۾ لکيل هو ”وسار بن متان.“

تنهنجو ڏانءُ ڏوهاري آهي

زبيده ميتلو

انسپيڪٽر باجوا جي آفيس ۾ ڪجهه ماڻهو ۽ هڪ عورت ويٺل هئا. ڪنهن چوريءَ جي ڪيس جي پڇ ڳاڇا، ڪلما درود پڙهائي هلي رهي هئي. نيٺ انسپيڪٽر پنهنجي مخصوص انداز ۾ دانهونءَ کي ٽُڪا ٻُڌا، رهڙ ريڙ ڪري، باهر ڪڍي ڇڏيو ۽ مائيءَ کي دلجاءِ ڏئي، ڪيس کي ختم ڪرڻ جو وعدو ڪري ڪيس ماڻان ڪيو.

انسپيڪٽر باجوا مون کي چيو، ته فريادي هن قتل ڪيس ۾ توهان جو نالو ڏنو آهي. اهو ٻڌ چاٿابل آهي ته اهو وار توهان جي پاڻ ڪيو آهي. پر خوش قسمتيءَ سان عورت بچي ويئي آهي. انسپيڪٽر ان ڳالهه تي هرهر ٻئي زور پريو ته توهان اخلاقي طور، اسان جي مدد ڪريو ۽ اهو ٻڌايو ته توهان جو ڪو اهڙو پاڻ آهي، جنهن اهڙو قدم کنيو هجي.

مون کي ڏاڍي مٺيان لڳي. انسپيڪٽر جي ان مشڪڪ سوال تي غصو ٿيو، چيم:
"انسپيڪٽر صاحب، اهو ٻه ته ٿي سگهي ٿو، ته رپورٽ ڪندڙ توهان جي اخلاقي مدد نه ڪئي هجي، يا اوهان ڪيس اخلاقي مدد ڪرڻ لاءِ نه پڪاريو هجي. نتيجي ۾ رپورٽ ٻي ڏوهيءَ جي نالي لکرائي، اوهان ۽ ٻن لاءِ مونجهارا پيدا ڪيا هجن."

"خير محترمه، بحث ڪرڻ جو وقت ناهي. ڪيس اڳتي وڌندو، ڪٿيون ڳالهيون ظاهر ٿينديون."

"پر توهين ٻڌايو ته مون کي ڪهڙي سلسلي ۾ ٿاڻي تي گهرايو اٿو."

"ان ڪري ته اوهان کان ڪن سوالن جا جواب فائيل ۾ درج ڪجن."

"جن ڏينهن ۾، يعني ڏهه ڏينهن اڳ، عورت کي چاقو لڳو، تڏهن توهان ۽ توهان جا پاڻ ڪٿي هئا."

"اسين سڀ وئڪيشن جا ڏهاڙا گهارڻ لاءِ پنهنجي ڳوٺ ويل هئاسين."

"توهان ڪڏهن مقتول جو گهر ڇڏيو؟"

"...... تاريخ تي."

"توهان ڪڏهن سندس گهر آيا؟"

"...... تاريخ تي."

"ڪهڙي سبب هن جي گهر ۾ رهندا هئا؟"

"مسواڙي جي حيثيت ۾."
"توهان سان ڪير ملڻ ايندو هو؟"
"چار پائر... جيڪي، هڪ هڪ دفعو مس آيا هئا."
"پائرن جا نالا ۽ ڪم؟"
"........"
"........"
"........"
"........"
ڪيڊٽ ڪاليج جا شاگرد.

مٿين سوالن جا جواب، پوليس جو ماڻهو لکندو رهيو. ۽ مون کان صحيح وٺي، پورين ٻچا ٻچا جي ڪاروائي ختم ڪئي وئي.

پوليس ٿاڻي تان واپس اچي، هاسٽل جي ڪمري تي اچي، سامهون لڳل پٽ تي سٽيون پڙهڻ لڳس، ۽ انهن پڙهڻ لڳس جڻ نئين سان پڙهندي هجان، جڻ ڪنهن نئين معنيٰ جي تلاش ۾ ۽ نئين سوچ جي تلاش ۾، اکيون ڪپائي ڇڏيم.

"هاڻي وڃي پوڳ، تنهنجي ذات ڏوهاري آهي،
هاڻي وڃي پوڳ، تنهنجو ڏانءُ ڏوهاري آهي."

من اندر جي ڪنهوڙي تي ويهي، ضمير کي حاضر ناظر سمجهي، گذريل وقت، حالتن ۽ پنهنجي جياپي جي مقصد کي دهرايو. اهو مقصد جيڪو تاريخي هيڪلائين، پڙائن ۽ انيڪ تبديلين جا ماڻ منهنجي وقت جي ورثي ۾ پري رهيو هو.

رات جو نوين وڳي، هن اوپري ۽ انوکي گهر ۾ داخل ٿيس. گهر ۾ ٻه پوڙهيون عيسائڻيون، ٻه ڪتا، ۽ خالي ڪاٺ جهڙا اوندا چار-پنج ڪمرا، ويراني ۽ خاموشي هن گهر جي ڪل ڪائنات هئي. هڪ ڪمرو منهنجي حوالي ڪيو ويو، جتي مون پنهنجو سامان رکي، ڌرتيءَ تي وڇايل هڪ پراڻي غاليچي مٿان چادر پيٽاري پني ڊگهي ڪري سوچيو. پورن ٻن مهينن، ڏهن ڏينهن جي مسلسل جاکوڙ کان پوءِ هڪ هزار مهيني تي جي هڪ ڪمرو مليو، جنهن ۾ پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجا ساهه کڻي سگهجن، پنهنجي مرضيءَ سان جاڳي سگهجي، ڪم ڪري سگهجي، اڳتي جي رٿن تي سوچي سگهجي ته اها به غنيمت آهي. پر هڪ وار اهو اونو به ورائي ويو ته هي گهر به مون لاءِ پنهنجي عارضي ثابت ٿيندو. ڪير به تيار ڪونهي هڪٻئي کي ٻڌڻ ۽ سمجهڻ لاءِ ڪير به ڪونهي بنيادي مسئلن تي سوچڻ ۽ عمل ڪرڻ لاءِ. الڳ، الڳ مزاج ۽ مقصد رکڻ واقعي هاڃيڪار آهي. مون تي منهنجي تجربي ۽ مشاهدي اهو ظاهر ڪيو آهي، پر مان سمجهان ٿو، اها غيريقيني، اها غيراعتمادي، ماحول جي اڻ برابري جي چڪتاڻ جي ڪري ثابت ٿي آهي. پنهنجي وجود سان جنگ، جيڪا آسپاس جي تلخ تجربن ڪري هڪ چيلنج بڻيل آهي،

تنهن مون کي اڻ موٽ ۽ هوڏي ٻڌايو آهي، سو اها جيءَ سان جنگ جاري آ ۽ جاري رهندي. حالتن جي ابتڙ عمل ڪنهن نئين رستي، ڪنهن نئين تبديليءَ جي علامت آهي. انبن ٿيندو، ڪنهن هوڏيءَ ۽ اڻ موٽ وجود جو هڪ آهي.

صبح سويل ڪتن جي ڀؤنڪ ٻاهوڙو ٻاري وڌو. عجيب بيچيني محسوس ڪري اکيون مهٽي اٿيس. ماين عيسائيتين ڪي، مخصوص انهن جي انداز ۾ گڊ مارننگ چيم. هڪ پوڙهيءَ مون کان رات جا ۽ ننڊ جا حال احوال پڇيا. کيس آل رائيٽ چئي، سندس خيال رکڻ جو شڪريو ادا ڪيم. ۾ ڪتن جي ڀؤنڪار اجان ڪنن ۾ پڙاڏو ٻڌي هئي. ۾ مطمئن ٿيس، ڇوجو مون کي خبر هئي، هر نئين جاهه تي اچڻ کان پوءِ منهنجي اها رات ڏاڍي عجيب پيڙا ۽ خوشي جي مايل ڪيفيت ۾ گذرندي آهي. سو هي ٻه پنهنجي ٻٽايل روايتي لمحن جو هڪ اضافو، جنهن ۾ پيڙا، مستقبل جا انومان، نئين ماحول سان رلجڻ ملجڻ جا خيال، ٻر هر ڀيري اهو ٿيو آهي ته انهن سڀني سوچن هوندي به ڏاڍي سڪون واري ننڊ ورائي ويندي اٿم.

هر نئين جاهه جو لٿون سچ، نئين منزل ۽ نئين راهه جو پختو ڪرڻ سيکاري زندگيءَ جي تلخين جي وبجهو ڪندو رهيو. تلخين جو زهر اوڏي انسان ۾ رڪ جو رس ٿي ٿو لڳي ۽ هو اوڏي کان اوڏو آخر آٿاهون ٿي ٿو اڀري. انسان جي هوڏي ۽ سچو آهي ته پوءِ هر مصيبت کي منهن ڏئي حالتن سان عارضي سمجهوتو ڪري پنهنجي اصل رستي ڏانهن وڌي ٿو.

مون لاءِ هي ماحول به انتهائي نرالو لڳو. هڪ طرف خسيس آواز کڙڪي ٿي، هر وقت ڪتن جو ٻاهوڙو، ٻئي طرف پوڙهين جي ريهه ٻيهه ۽ ڪنجهه ڪرڪ ۽ ٻيا ڪئين نڪ ۾ دم ڪرڻ جهڙا ننڍڙا مسئلا، ڇوجو ماحول ۾ لڳاتار الجهنون، ڪشمڪش، هئي ماڻهن جا منفي مزاج ڪري وڌا هين. ڪنهن ڏي ڪو شخصي ڏوهه ڪونهي، اهي سڀ غير سائنسي سماج جا عڪس آهن، جيڪي هن صديءَ ۾ مرڻينگ حالت ۾ گهلجي رهيا آهن.

ڏينهن گذرندا رهيا. مون کي هن گهر ۾ جن ٻن ڳالهين متاثر ڪيو سي هيون ماين جي جرئت ۽ صبر. هڪ جي عمر ۸۳ سال، جيڪا مريض هئي، سا هڪ هند لاچار، ڍيري لڳي پئي هوندي هئي. ۾ اهڙي حالت ۾ مطالعو جاري رهندو هوس. ڏينهن ۾ چار پنج ٽيوشن ڏيندي هئي. اهڙي لموني هزار کن ڪمائيندي هئي. هن ۾ چڙچڙ ۽ منفي سوچ جو لاڙو ڪجهه جهجهو هو، جنهنڪري سڄي ڪاوڙ آئي وئي ۽ پنهنجن معصوم شاگردن تي هاري پنهنجو من ٺاريندي هئي ۽ ٻي مائي، جنهن جي عمر ۱۷ سال هئي، هر وقت ڪم ڪندي هئي. ٻري ٻري وچي ٽيوشن ڏئي ايندي هئي. رات جو دير تائين هلڪي روشنيءَ ۾ ٻارن جو اسڪولي ڪم به چيڪ ڪندي هئي. ٽيڻي وقت کاڌو تيار ڪندي هئي. صبح جو ڏنڊڪيءَ جو گهر کي صاف اجرو ڪندي هئي. هيءَ مائي ڪجهه ٿڌي طبيعت جي هئي. ڪين جيئڻ لاءِ اهو سڀڪجهه ڪرڻو پوندو هو. هن جي عمر ۽ جاکوڙ ڏسي، مون کي اتساهه ملندو هو. مون به پنهنجو ڪم ۽ اڀياس وڌائي ڇڏيو. ڪٺن تڪليفن کي درگذر ڪري، پنهنجي من کي ماري، ماڳ پاسي هاڻ جا هڙ جتن

جيءَ سان ڪري انتها مٿ ۾ اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪندي رهيس. ان سڄي عرصي ۾ ٻه-ٽي دفعا پيائر به آيا ۽ ٽڪرا ماٿ ماٿ ۾ موٽي ٿي ويا. مون کي انهن جي اچڻ سان اهو محسوس ٿيندو هو ته ڄڻ اهو ياد ڏيارڻ آيا هجن ته اسان جو جيئڻ، مرڻ هڪ تبديلي آهي. اهو ڏانءُ وڏو ڏوهاري آهي. اهو ڏانءُ اسان پاڻ چونڊي ڪنيو آهي. سو پڻ جرئت سان جيئڻ، جرئت سان مرڻ ڪاڻ.

اچان مس ٻه مهينا گذريا ته مائيءَ (ننڍيءَ) گهر ڇڏڻ جو نوٽيس ڏنو، ان ڪري جو ڪيس پوپ پال جي زيارت ڪرڻ لاءِ ملڪ کان ٻاهر وڃڻو هو. ان لنڊي نوٽيس مون کي وڏي امتحان ۾ وجهي ڇڏيو. نيٺ آخرڪار مون کي هي گهر به ڇڏڻو پيو. آخر ٻن هفتن کان پوءِ مائيءَ جي غيرحاضريءَ ۾ اهو ڪيس ٿيو. پر اها حرڪت ڪنهن ڪئي، غلط رپورٽ درج ڪرائڻ جي حرڪت، مارڻ کان به وڌيڪ ڪريل حرڪت آهي. آخر ڪيستائين لاچار انسان سان ۽ مضبوط انسان سان اهڙي ڪريل ۽ ذليل هٿچراند جو سلسلو هلندو رهندو. اهڙا سڀ سوال فطرت جي اٿڙ هلت وارين حالتن کان سوال آهن. اهڙا سوال ڪو هن هڪ ڪيس سان لاڳو نه آهن، پر پوري معاشري جي اليڪ ڪيسن، انهن جي سببن ۽ انهن جي پوري مشنري کان سوال هين. اهڙا سوال هڪ باشعور ۽ باضمير ئي سمجهي، سوچي ان جا حل ڏئي سگهي ٿو. پر مون کي ته ماحول ۾ ذهني، سماجي ڇڪتاڻ جا ستايل گهڻا ٿا نظر اچن. اهو مسئلو گهڻو اينگهجي چڪو آهي. وڌيڪ ان کي اينگهائڻ جي باوجود به اسان سين کي هڪ نئي ڏانءُ جو ڏوهاري بڻجي اڳتي وڌڻو آهي. سماج جي پيچ ڏاهه ۽ ڇڪتاڻ جا ڪئين سبب ڳولهي ڪيڏا آهن، جتي پنهنجي ڏرتيءَ جي دربار ۾ هر وقت جوابدار ٿيڻو آهي ته؟

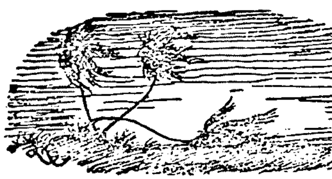

تبصرا

(١) حيدرآباد شهر (ٽالپورن جي دؤر ۾)

ڊاڪٽر قمرجهان ميرزا جو نالو سنڌي علم و ادب ۾ هڪ نئون اضافو آهي. زير تبصره ڪتاب ”حيدرآباد شهر – ٽالپورن جي دؤر ۾“ هن جي ڊاڪٽريٽ جي مقالي جو هڪ حصو آهي، جيڪو هن پاڻ ڇپارايو آهي. هن پنهنجي ڪاوش جو مقدمو به پاڻ لکيو آهي، جنهن مان ثابت ٿو ٿئي ته ڊاڪٽر صاحبه پرائي ڊگر تي هلڻ مناسب نه سمجهيو آهي. هن مان اهو ظاهر آهي ته ڪيس احساس آهي ته هي موضوع ايترو اهم آهي، جو هن کي اڳتي وڌائڻ لاءِ ڪنهن به مشهور ٽالي جي سهاري وٺڻ جي ضرورت نه آهي. موهن جي دڙي جي باري ۾ لکندي چوي ٿي ته واديءِ سنڌ جي تهذيب دنيا جي پراڻين تهذيبن مان هڪ آهي، جيڪا بابل ۽ مصر جي تهذيبن سان مقابلو ڪري ٿي. موهن جي دڙي جي آثارن مان اهو ظاهر آهي ته سنڌو ماٿري جا ماڻهو تهذيب يافته هئا. واديءِ سنڌ جو مشهور قديم شهر حيدرآباد هن واديءَ جي سلسلي جي هڪ ڪڙي ۽ عهدرفته جو زنده جاويد مظهر آهي، ۽ هن سندس تحقيقي مقالي جو موضوع. هن ڪتاب ۾ حيدرآباد شهر بابت لکيو اٿس: اوائلي تاريخي روايت موجب هن بستي جي آباديءَ جو سلسلو نيرون ڪوٽ جي قلعي جي بنياد کان شروع ٿئي ٿو، جيڪو ڇهين صديءَ جي آخر ڌاري راءِ گهراڻي جي برهمڻ آباد جي گورنر جي هٿ هيٺ هو. ستين صدي عيسويءَ ڌاري هن قلعي جو حاڪم ٻڌ ڌرم جو هڪ ڀڪشو هو، ان طرح هوءَ عربن، سومرن، سمن ۽ ڪلهوڙن جي دؤر کان وٺي ٽالپرن جي تاريخي حوالي سان ذڪر ڪري ٿي.

ميرن جي دؤر جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر قمر ميرزا لکي ٿي ته حيدرآباد جي ميرن ملڪ ۾ امن امان بحال ڪيو. سندن حڪومت راڄوڻي هئي، ماڻهو سکيا ستابا هئا، هر ڪنهن کي انصاف ملندو هو. مير ڪُلي ڪچهري ڪندا هئا، هر خاص و عام جو فرياد ٻڌندا هئا ۽ فيصلو به پاڻ ڪندا هئا. سندن دؤر حڪومت ۾ علم و ادب، تعليم ۽ تدريس جي ترقي ٿي. ٽالپر حڪمران علم و ادب جا قدردان هئا، جنهنڪري پري پري جا عالم ۽ اديب اچي حيدرآباد ۾ گڏ ٿيا. ان دور ۾ ڪيترائي شاعر پيدا ٿيا ۽ تمام گهڻا ڪتاب لکيا ويا.

حيدرآباد جي ميرن جي باري ۾ هوءَ اڳتي لکي ٿي: حيدرآباد جي ميرن جي پهرين چوياري ١٧٥٢ع ۾ قائم ٿي. پهرين چوياري وارو زمانو تمام امن وامان وارو گذريو، پر ٻيءَ

چوياري جي آخر ۾ ملڪ جون حالتون تمام گهڻيون خراب ٿي ويون. هن طرح محترم حيدرآباد جي تاريخي پس منظر ۽ سنڌ تي انگريزن جي اثرات جو ذڪر ڪيو آهي ته هن سڄي دور ۾ انگريزن ڪهڙيءَ ريت سنڌ تي قبضو ڪرڻ جا جتن ڪيا ۽ آخرڪار ڪامياب ٿيا.
هن مقالي ۾ حيدرآباد جي ٽالپرن جي رهڻي ڪهڻي، اٿڻي ويهڻي ۽ ريتن رسمن جو بيان ڪيل آهي. خود ليکڪا جي لفظن ۾ هن مقالي ۾ حيدرآباد جي ٽالپرن جو علم و ادب، تهذيب و ثقافت جو مطالعو پيش ڪيو ويو آهي. ان کان پوءِ پاڻ مختلف سماجي سائنسدانن ۽ محققن جي حوالي سان ثقافت جي تشريح ڪئي اٿن ۽ اهو ٻڌايو اٿن ته انساني زندگي ۽ ثقافت جو هڪ ٻئي سان ڪهڙو لڳ لاڳاپو آهي ۽ ثقافت ڪيئن وڌي ويجهي ٿي ۽ مڪمل طور انساني حيات تي اثرانداز ٿئي ٿي. خاص ڪري لطيف فنن جو انساني سماج تي ڪهڙو اثر ٿئي ٿو. ۽ ڪهڙي ريت آهي انساني سماج ۽ تهذيب جي نشاندهي ڪن ٿا. ان کان علاوه هن ڪتاب ۾ حيدرآباد شهر جي ايراضي، حدون، پکيڙ، ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي، ڌنڌي ۽ معاشي حالتن جو جائزو ورتو ويو آهي.
هي ڪتاب چئن بابن ۾ ورهايل آهي، جنهن مان پهرئين باب ۾ حيدرآباد شهر جي تاريخي ۽ جاگرافيائي پسمنظر تي روشني وڌي ويئي آهي. جنهن ۾ اوائلي وقت کان وٺي حيدرآباد جو احوال ڏنل آهي. ان کان سواءِ حيدرآباد شهر جا پاڙا، بازاريون، چونڪ، گهٽيون، پسگردائي وارا ڳوٺ وغيره تفصيل سان بيان ڪيا ويا آهن. ان طرح هي ڪتاب حيدرآباد جي سماجي تاريخ جو بنيادي حصو بڻجي ويو آهي. ڪتاب جي ٻئي باب ۾ ٽالپر حڪمرانن جي باري ۾ حقيقتون ڏنيون ويون آهن، جن ۾ هنن جو اصل بڻ بنياد، هنن جو مختلف علائقن مان لڏي سنڌ ۾ اچڻ ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ پکڙجي رهڻ شامل آهي. ان طرح هڪ وڏي اهم قبيلي جي سنڌ ۾ آمد ۽ رهائش جو تفصيلي احوال ڪتاب جو اهم حصو آهي. جيئن ته هن کي لکندڙ ذاتي ڪوشش سان ماڻهن جون زباني روايتون گڏ ڪري حاصل ڪيو آهي تنهنڪري انهن مان ڪيئي اهڙيون حقيقتون آهن جيڪي اڳ معلوم نه هيون هن باب جا عنوان هن ريت آهن: لفظ بلوچ جي معنيٰ، ٽالپرن جو حسب نسب، ٽالپرن جا پاڙا، شهدادائي، ڪيچ مڪران کان هجرت، ميرن جو اوائلي احوال. هنن عنوانن مان اهو بخوبي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هن ڪتاب ۾ ٽالپر خاندان جي مختلف بنيادي معلومات کي هڪ هنڌ سموئي جمع ڪيو ويو آهي، جيڪا هن ڏس ۾ جاکوڙ ڪندڙ لاءِ اهم ثابت ٿيندي.
هن ڪتاب جو ٽيون حصو ٽالپر حڪمرانن ۽ شهزادن جي سوانح حيات تي ٻڌل آهي، جيڪو پڻ وڏي جاکوڙ جو ڪم آهي. هن باب ۾ مير فتح علي خان، مير ڪرم علي خان، مير مراد علي خان، مير نور محمد خان، مير صوبدار خان، مير نصير خان، مير يار محمد خان، مير حسين علي خان، مير شهداد خان حيدري، مير محمد علي خان، مير محمد حسن علي خان، مير عباس علي خان، ۽ مير عبدالحسين خان سانگي جو تفصيلي ذڪر ڪيل آهي، ۽ هن باب ۾ مياڻي جي جنگ ۽ ميرن جي حڪومت جي خاتمي جو ذڪر آهي. چوٿين ۽ آخري باب ۾ ٽالپرن جي دور ۾ ملڪي انتظام ۽ حيدرآباد شهر جي اقتصادي حالت جو ذڪر ڪيل آهي. هن باب ۾ هيٺيان عنوان آهن.

ملڪي انتظام ۽ حيدرآباد جي اقتصادي حالت، ٽالپرن جي دور ۾ ونڊر ۽ وروڻهه، حڪومت جو انتظام، ٽالپرن جي فوجي طاقت، عدالت ۽ انصاف، انتظامي عملو، آمدرفت جا ذريعا، ماپ تور ۽ پيمائش، حيدرآباد شهر جي ماليات، ميرن جي دور جا سڪا، حيدرآباد شهر ۽ ان جي پسگردائي ۾ آبپاشي جو نظام، حيدرآباد شهر جا باغ، باغ مير نصير خان جعفري، حيدرآباد جي پسگردائي ۾ پيلا. جيئن ته هي ڪتاب ڊاڪٽر قمرجهان ميرزا جي پي. ايچ. ڊي. ٿيسز جي مقالي جو هڪ حصو آهي، تنهن ڪري ڪيترين ئي ڳالهين اڻ پوريون آهن، جيڪي اميد ته سڄي ٿيسز ڇپجڻ کان پوءِ مڪمل ٿي وينديون. ليڪن هن ڪتاب جي مطالعي مان هڪ وڏو فائدو اهو ٿيندو ته حيدرآباد جي تاريخي شهر، ان جي پاڙن، قديم رهاڪن، طور طريقن جي باري ۾ روايتن جو هي گڏ ڪيل مواد ملي ويندو. ڊيمي سائز ۽ آڇي ٻني تي ڇپيل هن ڪتاب جا ڪل ١٥٦ صفحا آهن ۽ قيمت ٢٥/- رپيا اٿس، جيڪو شهر جي هر بڪ اسٽال تان ملي سگهي ٿو.

— قاضي خادم

(٢) نواب شاهه ضلعو — تاريخي شهر ۽ شخصيتون

ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي سنڌ جي انهن محنتي ۽ اورچ عالمن مان هڪ آهي، جن جو نالو سنڌ جي ادب ۾ هميشه عزت سان ورتو ويندو آهي. ڊاڪٽر صاحب نه صرف هڪ مڃيل اديب آهي، بلڪ هو هڪ مؤرخ، محقق ۽ تاريخدان پڻ آهي. سنڌي ادب ۽ تاريخ تي سندس سون تحقيقي مقالا ۽ مضمون سنڌ جي علمي ۽ ادبي رسالن جهڙوڪ مهراڻ، نئين زندگي ۽ پيغام وغيره ۾ وقت بوقت ڇپبا رهندا آهن، ۽ علمي حلقن ۾ وڏي قدر ۽ منزلت جي نگاهه سان ڏٺا وڃن ٿا.

سنڌ صوبي جو نواب شاهه ضلعو تاريخي، ثقافتي ۽ علمي لحاظ کان وڏو مردم خيز خطو رهيو آهي، خاص طرح سان نواب شاهه ضلعي جو اتريون حصو، جنهن کي تاريخي لحاظ کان "ساهتي پرڳڻو" ڪري ڇوليدا آهن، سو ته ڪيترين ئي خوبين سان مالا مال رهيو آهي. هي خطو ڪيترن ئي تهذيبن، ثقافتن ۽ قديم آثارن جو ڪهوارو رهيو آهي.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب اڳوڻي ڊپٽي ڪمشنر نواب شاهه محترم عبدالغفار سومري جي سهڪار ۽ سرپرستي ۾ شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ نواب شاهه ضلع جي تاريخي شهرن ۽ اهم شخصيتن تي ڊاڪٽر حامد علي قريشي صاحب جي لکيل تحقيقي، علمي ۽ ادبي مقالن ۽ مضمونن کي ههڙي ڇاپيو ويو آهي.

مواد جو جيتريقدر تعلق آهي، سو ڪتاب ۾ تاريخ، ثقافت، جاگرافي، زراعت، سياست ۽ صحافت وغيره جو تفصيلي احوال ملي ٿو. ڪيترن ئي قديم ڳوٺن، شهرن، عالمن ۽ اهم شخصيتن جو تفصيلي احوال پڻ هن ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي ۽ انهن مڙني ڳالهين ڪتاب جي

اهميت ۽ افاديت ۾ اضافو آندو آهي. هن ڪتاب ۾ نواب شاهه ضلع جي جن نامور شخصيتن ۽ تاريخي جاين جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن بابت اگر نقشا ۽ فوٽو به شامل ڪيا وڃن ها ته ڪتاب جي قدر ۽ قيمت ۾ اجان به وڌيڪ اضافو ٿئي ها. بهرحال هي ڪتاب علمي توڙي ادبي ميدان ۾ وڏي اهميت رکي ٿو ۽ ساڳئي وقت ايندڙ نسل لاءِ هڪ دستاويز جي طور تي سند جو ڪم ڏيندو ۽ نواب شاهه ضلع جي تاريخ متعلق حقيقتن کي سمجهڻ ۽ عام ذهن وارن لاءِ ڪارائتو آهي. هن ڪتاب جو سرورق نهايت ئي دلڪش ۽ ديده زيب آهي. ڪتاب جي قيمت ٥٠ روپيه نهايت ئي موزون رکي وئي آهي. سنڌ جي سيني ڪتب فروشن کان ملي سگهي ٿو.

-عبدالرزاق گهانگهرو

(٣) گلڙن جهڙا گيت (ٻارن لاءِ نظم ۽ گيت)

- ليکڪ: ذوالفقار سيال
- ڇپائيندڙ: چانڊوڪي پبليڪيشن لاڙڪاڻو
- صفحا ۽ سائيز: ٨٤/ڊيمي.

هر ٻوليءَ جي سڄاڻ اديبن، ٻارن جي ادب کي اهميت ڏيندي ڪجهه نه ڪجهه ٻارن لاءِ ضرور تخليق ڪيو آهي، ڇو ته ٻار سماج جو بنيادي رُڪن آهن. دلچسپ ڪتابن وسيلي ٻارن ۾ مطالعي جو شوق پيدا ڪري،کين ايندڙ عملي دنيا جو ڪارائتو فرد بڻائي سگهجي ٿو. سنڌي ٻوليءَ ۾ هن وقت جيڪي ليکڪ ٻارن لاءِ لکي رهيا آهن، انهن مان نئين ٽهيءَ جي مشهور شاعر ذوالفقار سيال جو نالو، ٻارن جي شاعريءَ جي حوالي سان بيشڪ اهم آهي.

ذوالفقار سيال جو هي تازو مجموعو ”گلڙن جهڙا گيت“، ٻارن لاءِ سندس شاعريءَ جو ٽيون مجموعو آهي. هن کان اڳ ”مکڙ بن مالها“ ۽ ”منهنجي ديس جا ٻار“ ٻارن ۾ گهڻي مقبوليت، حاصل ڪري چڪا آهن. اڳين ٻارن جي شاعريءَ جي مجموعن وانگر، هن مجموعي ۾ به ذوالفقار سيال ٻارن جي نفسيات کي نظر ۾ رکندي، انهن لاءِ راند روند ۽ وندر واري انداز ۾ نصيحت ڀريا نظم ۽ گيت تخليق ڪيا آهن. ٻارن ۾ همت ۽ حوصلو پيدا ڪرڻ لاءِ هو لکي ٿو:

هٽ هٽ ۾ آ ڪل جي ٽاري
ڳليءَ ڳليءَ ۾ ٽول ورهايون
سُور سهي به مُرڪي ساٿي!
اکين جي آلاڻ لڪايون-

ٻار جي اسڪول ۾ داخل ٿيڻ تي ذوالفقار خوشيءَ جو اظهار هن ريت ڪري ٿو:

اسڪول ۾ داخل ٿيو آن
پيرانتا ٻهر مبارڪ، جيءُ مبارڪ خير مبارڪ
ٻهرين ٻهرين ٿرهي ڪٿندين

ڏ ئڪا ڦڏا هيٺ مٿي ٿـون
ڪاڪ ڪٿي پوءِ اکر لـکندين
مسُ ۾ پنهنجا هٿ پريندين
اهـڙي ٻهرين هير مبارڪ.

ذوالفقار سيال پيشي جي لحاظ کان ڊاڪٽر آهي. پيشي جـي مصروفيت جـي باوجود هو ٻارن لاءِ وقت ڪيڏي، ٻاڻ کي ذهني طـرح هيئين سطح تـي آڻي، ٻارن لاءِ گلڙن جهڙا گيت رچي ٿو، ان لاءِ ڪيس جَسُ هجي. گلڙن جهڙا گيت جي سڀ کان ٻهرين نظم "سبق" ۾ ڪتاب پڙهڻ جي نصيحت ڪندي لکي ٿو:

هـن زندگيءَ ۾ پـارو ڪا ويل هٿان نـہ ڇڏجو،
وانـدي ويـهـڻ کـان بهتر آ ڪو ڪتاب پڙهجو.

ذوالفقار سيال جي ٻولي نهايت سادي ۽ عام فهم آهي، جنهنڪري ٻار آسانيءَ سان سندس گيتن ۽ نظمن جو مفهوم سمجهي سگهن ٿا. ان کان سواءِ هن جي ٻولن ۾ ڪافي هندن تي موسيقيت بہ سمايل آ، جنهنڪري ٻولن پڙهڻ سان زبان ۾ ڪا بہ رڪاوٽ نٿي پيدا ٿئي.

ڏون ڏون ڏونهون پيرون
پـائـي ونـون ڦيـريـون
ڇـم ڇـم ڇـم ڇـم ڇيرون
جـبـل تـي گهوڙو
ڪچو تنهنجو ڪوڙو

نظم "مينهن جي موسم" بہ ٻارن کي جلدي ياد ٿي سگهي ٿو. هونئن تہ اهو پراڻو موضوع آهي، پر ذوالفقار ان جي مواد ۾ ڪافي نواڻ آندي آهي:

مينهن جـي موسم آئـي آهي
ڇولي مون بہ پُسائـي آهي
گوڙ ڪري هـي بادل گرجيا
وڏ ڦـڙا ٿـي ڪڪر ٻـرسيا
هير بہ ٿـدڙي آئـي آهي.

انهن نظمن کان سواءِ نثين ڪهاڻي، ڦرٽي، سيارو، ڦٽ ڦٽ، ڪيل تماشو ۽ ٻبلو شبلو هن مجموعي جا ٻارن لاءِ دلپسند نظم آهن. ذوالفقار سيال جا تقريبا سڀ نظم ۽ گيت ننڍي بحر ۾ لکيل آهن، جنهنڪري ٻار انهن کي آسانيءَ سان ياد ڪري سگهن ٿا. ڪتاب جي ٽائيٽل پنيان محترمہ مهتاب اڪبر راشديءَ تعارف ۾ لکيو آهي تہ: "ذوالفقار سيال جي نظمن ۾ انهن معصوم مکڙين جي مهڪ سمايل آهي، جيڪي ٽڙڻ جون منتظر آهن. سندس نظم ٻارڙن جي انهيءَ ننڍڙي دنيا جو عڪس آهن، جيڪا سندن چوڌاري ڦري ٿي."

مجموعي طور پارن جي شاعريءَ ۾ ذوالفقار سيال جو هي مجموعو "گلڙن جهڙا گيت" هڪ سٺو اضافو آهي. ذوالفقار ۾ آئينده به اميدون آهن ته هو پنهنجي ذات جو ڪجهه حصو پارن لاءِ اڳين ئي وقف ڪندو رهندو. ـ ادل سومرو

(4) Pakistan Archaeology (1974–1987)

ايڊيٽر: احسان ايچ. نديم؛ ص ۱۰۴؛ قيمت ۱۲۰ رپيه، پبلشر ڊپارٽمنٽ آف آرڪيالاجي حڪومت پاڪستان ڪراچي؛ سال ۱۹۸۶ع.

هن صديءَ جي ابتدا ۾ حڪومت هندستان، نئين ڪتبن ۾ قديم آثارن جو کاتو قائم ڪيو. ان جو بنيادي مقصد هتان جي قديم آثارن جي سار سنڀال لهڻ ۽ انهن جو اڀياس ڪري، تاريخ جي ڪم ٿيل ڪڙين کي ملائڻ هو. اڳتي هلي هن کاتي جي افاديت ۽ اهميت وڌي وئي. هي کاتو ان دور ۾ ٽن قسمن جو رپورٽون سالانه ڪيندو هو:

Annual Reports of Archaeological Survey of India.

Annual Reports of Archaeological Survey of Western Circle.

Annual Bibliography of Indian Archaeology.

قيام پاڪستان بعد هي کاتو رڪارڊ تي ته رهيو، ليڪن ان ۾ ڪا جان باقي نه رهي، بهرحال پراڻي روايت کي برقرار رکندي هن ڊپارٽمنٽ سال ۱۹۶۴ع ۾ "پاڪستان آرڪيالاجي" نالي هڪ پرچو جاري ڪيو. هي پرچو سالنامي جي صورت ۾ ظاهر ڪيو ويو. تبصره هيٺ آيل شمارو "پاڪستان آرڪيالاجي" جو تازي ۾ تازو نمبر آهي، جيڪو ٽيرهن سالن جي طويل وقفي بعد (۱۹۷۴-۱۹۸۶)، ڏهين ڪان پاو پهرين پرچي جي حيثيت ۾ اسان جي آڏو آيو آهي. گذريل ڪجهه سالن ۾ پاڪستان ۾ جيڪو علمي ۽ معاشرتي زوال آيو آهي، افسوس جو پاڪستان آرڪيالاجي جهڙو خاص تحقيقي ادارو به ان جي اثر کان بچي نه سگهيو. هي پرچو وري به جناب شيخ خورشيد حسن، ڊائريڪٽر آرڪيالاجي، جي خاص دلچسپي سبب ممڪن ٿي سگهيو آهي، جنهن لاءِ هو صاحب مبارڪباد جو مستحق آهي.

هن شماري ۾ مواد جي لحاظ کان پنج حصا؛ کوجنائون ۽ تلاش؛ ڪتبن جو مطالعو؛ سارسنڀال (مرمت)؛ متفرقات ۽ ٽيڪنيڪل آهن. هر هڪ حصي ۾ ڏهي توڙي پرڏيهي عالمن ۽ قديم آثارن جي ماهرن جا مفيد مضمون ۽ مقالا ڏنل آهن. منصوره ۽ مهر گڙه ۾ کوٽائيون، لورالائي ضلعي ۾ جبلن تي چٽسالي ۽ ڪتبا، ميان نور محمد ڪلهوڙي جي قبي جا ڪتبا، لاهور جي قلعي جي مرمت، لاهور ۾ مغل دور جا حمام، چوکنڊي مقبرن جا هٿيار ۽ زرهون ـ عنوانن سان آيل مضمون هن شماري جو سينگار بڻيا آهن. هنن مقالن ڪري اسان جي ڄاڻ ۾ ته اضافو ٿيو آهي، ليڪن تاريخ جا ڪي اهم گم ٿيل سلسلا به نکري نرروار ٿيا آهن.

مثال طور تي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي قبي جا فارسي ڪتبا ٻهريون ٻيرو صحيح صحيح رخ ۾ علمي اپياس لاءِ آڏو آيا آهن، پي صورت ۾ ادبين ۽ عالمن هميشه ان ڏس ۾ ڏڪيبازي کان ڪم ڀي ورتو آهي. متن ۾ اندر آيل لاتعداد شڪلين، خاڪن، نقشن ۽ چارٽن کان علاوه شماري جي آخر ۾ هڪ سؤ سٺ تصويرن جو نهايت قيمتي سيٽ به شامل ڪيل آهي.

گذريل تيرنهن سالن ۾ آرڪيالاجي کاتي طرفان جيڪو ڪم ٿيو آهي، ان لاءِ هڪ خاص ضميمي جو وعدو ڪيو ويو آهي، جيڪو هڪ سان پورو ٿيڻ گهرجي. بهرحال، اسان جي هن کاتي جي سرڪردن کي اجا به فعال ٿنجي اڳتي اچڻ گهرجي، ڇو ته سنڌ جي حوالي سان پاڪستان آرڪيالاجي جي ڪارڪردگي نهايت مايوس ڪن ٿي رهي آهي. ڪيئي آثار، مقبرا ۽ قلعا، روزبروز خسته ٿي رهيا آهن. ان کان علاوه (Epigraphy) جي حوالي سان به سنڌ جي قدير آثارن تي ڪو ڪم نه ٿيو آهي. ان سبب اڄ به اسان جي تاريخ جا ڪيئي خال پرجڻا باقي آهن.

- غلام محمد لاکو

(٥) ڪينجهر

هر ٻوليءَ جو ادب ان جي ماضي ۽ حال جو آئينو هوندو آهي، ۽ اهو آئينو پنهنجي جرڪ ۽ اوجر جي ڪري اهڙو ته شفاف ۽ صاف هوندو آهي، جنهن ۾ ادب جي هر دور جي لاڙن ۽ خيالن کي محسوس ڪري سگهجي ٿو. ۽ ان جي آڌار تي انهي دور لاءِ ڪالهه ڪا مخصوص راهه قائم ڪري سگهجي ٿي. معياري ادبي ڪتاب ۽ ان جو معياري مواد ٻولي لاءِ سونهي جي حيثيت رکي ٿو. اهڙي ادب کي ان وقت جي سماجي شعور سان ڀڻ تعبير ڪري سگهجي ٿو. سنڌي شعبي سنڌ يونيورسٽي جو مخزن ”ڪينجهر“ دستاويزي ادب جو اهڙوئي مجموعو آهي، جيڪو هن شعبي جي ذات ڏئين جي ادبي ڏانو جي بهتر ڏک ڏيکاري ٿو.

مخزن جو پهريون مقالو شاهه جي رسالي ۾ آيل خاص لفظن جي لغات جي سلسلي ۾ آهي. لطيف رح جو رسالو ۽ ان ۾ ڪم آيل ٻولي جي صورت ۽ معنيٰ اسان جي سنڌي عالمن ۽ ڏاهن جي وچ ۾ هميشه اهم موضوع ٿي رهيو آهي. رسالي جي بيتن جي پڙهڻي ۽ اڪثر لفظن جي سلسلي ۾ ڪابه حتمي راهه ادبي حلقا قائم ڪري نه سگهيا آهن، جنهن کي مستقل صورت ۾ ورتو وڃي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب پنهنجي مقالي ۾ نهايت مختصر انداز ۾ جن لفظن جي معنيٰ ڏني آهي، سندن اهو قدم لطيف جي رسالي جي معنيٰ جي سلسلي ۾ نهايت ئي اهم جاءِ رکي ٿو. پاڻ ڪيترن لفظن جي معنيٰ کي ابهام جي صورت کان ٻري ڪري بيان ڪيو اٿن ۽ ڪيترن لفظن جي باري ۾ مثال پڻ ڏنا اٿن، جيئن سندن ڏنل معنيٰ جي پٺڀرائي ٿي سگهي، جا ڳالهه ادبي خيال کان تمام بهتر آهي.

ڊاڪٽر جوليجي صاحب جو هي مقالو نهايت ئي جامع ۽ لطيف کي سمجهڻ ۾ وڏي هٿي ڏيندڙ آهي. اسان وٽ جيڪڏهن لطيف رح جي ڪلام جي لفظي معنيٰ توڙي بيتن جي پڙهڻي ۾ انهي طرح سان ٿورو ٿورو ڪم ٿيندو رهيو ته اهو اڳتي هلي هڪ مڪمل صورت پيدا ڪندو جيڪو لطيف شناسي جي راهه پيدا ڪندو ۽ لطيف کي سمجهڻ ۽ پڙهڻ ۾ وڏي مدد ڏيندو. هن مقالي کي ان جي پهرئين ٽڪي ڇنجي ته بهتر آهي.

نور افروز خواجه جو مقالو "سنڌي اصطلاح، چوٽيون ۽ پهاڪا" هڪ بهتر علمي ڪوشش آهي. محترمه چوٽي ۽ پهاڪي جي فرق کي تاريخ جي روشني ۾ واضح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جيڪا ڳالهه نهايت قابل قدر آهي. اهو بلڪل صحيح آهي ته پهاڪي جو تاريخي پس منظر هوندو آهي ۽ اهو ڪنهن خاص سماجي واقعي يا حالت جي ترجماني ڪندڙ هوندو آهي. هن سلسلي ۾ محترمه پرڏيهي ادب جي عالمن جا رايا پڻ ڏنا آهن. پهاڪي جي ادبي حيثيت چوٽي کان وڌيڪ اهميت جوڳي آهي. چوٽيون به پهاڪي جي صورت جو حصو آهن، ليڪن انهن جو تعلق واقعات جي بجاءِ حالات سان ۽ سماجي لاڙن سان وڌيڪ آهي. مجموعي طور نور افروز خواجه جو مقالو هڪ اهم ادبي ڪاوش آهي ۽ پهاڪي ۽ چوٽي جي ادبي حيثيت ۽ ان جي تاريخ جي سلسلي ۾ ڄاڻ واري واڌاري جي حيثيت رکي ٿو.

محترم قاسم ٻگهيو جو مقالو "شاعري جو سماجي ڪارج" شاعري جي صنف جي اهميت کي سمجهڻ ۽ شاعري جي ذوق وارن لاءِ هڪ رهبر جي حيثيت رکي ٿو. هن مقالي ۾ فاضل مقالہ نگار کي هڪ ڳالهه جي وضاحت ضرور ڪرڻ کپندي هئي، جا فاضل ليکڪ نه ڪئي آهي ته ادب يا شاعري ۾ سماجي ڪارج جو تعلق ڪهڙو ۽ ڪيئن هئڻ گهرجي ۽ تخليق ۽ تخليقي عمل ۾ سماجي شعور جي پيشڪش کي فنڪار يا شاعر ڪيئن نباهي؟ ڇا ان لاءِ هن جو نظرياتي هئڻ ضروري آهي يا نه؟ دنيا جي عظيم ادب ۽ شاعري ۾ اسان کي سڌو توڙي اڻ سڌو زندگي جي متعلق مثبت ۽ ترقي پذير نظريو ملي ٿو. ۽ اهو ادب هميشه جاگرافيائي حدن ۽ انهن کان اڳتو نظر ايندو آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ عالمي شعور جي جهلڪ هوندي آهي، ان ڪري ئي ان جي مقبوليت ۽ پائداري اسان کي ادب جي تاريخ ۾ نظر اچي ٿي. ادبي تاريخ جو اهو پهلو واضح ڪري ٿو ته اديب ۽ شاعر جو نظرياتي هئڻ ضروري آهي. جيڪڏهن ڪو به شاعر زندگي جي ڪنهن مثبت ۽ ترقي پسند نظريي سان لاڳاپيل نه آهي، ان جي شاعري جو عمل سماجي ڪارج جي قدر کي ڪڏهن به نمايان ڪري نه سگهندو. ان لاءِ شاعري جي سماجي ڪارج جي پورائي لاءِ شاعر لاءِ تاريخي فلسفي ۽ ان جي تسلسل جي ڄاڻ ۽ شعوري ارتقا جي ضرورت آهي. شيخ اياز يا تنوير، نياز يا شمشير، امداد يا منشي اهي شاعر پنهنجو مقام پنهنجي شاعري جي لفظي هير ڦير تي نه ماڻي سگهيا آهن. بجاءِ ان جي انهن جي شاعري ۾ سماجي شعور جو عنصر آهي، جيڪو زندگي بابت انهن جي نظريي جي اظهار ڪري ٿو ۽ زندگي بابت عالمي صداقت جا قدر هئڻ جي شاعري جي اساس ۽ بنياد آهن، جنهن انهن جي شعر ۾ دائميت جو جُز پيدا

ڪيو آهي، جنهنڪري ئي سندن شاعري تاريخي ۽ تاريخ ساز مواد جي حيثيت رکي ٿي. ”شاعري جي سماجي ڪارج“ ۾ انهي نڪتي جي وضاحت تمام ضروري هئي. باوجود ان جي، مقالو معلومات افزا آهي.

محترم هدايت پريم جو مقالو نهايت پرمغز آهي، ليڪن افسوس جو مانواري لسڪندڙ مثالن ڪان پاسو ڪيو آهي، جيڪو نه ڪرڻ کپندو هو. سميري ادب جو سنڌ سان تعلق ۾ خود لفظ ”سمير“ کي آڻڻ کپندو هو. سنڌي ٻولي، جنهن جي اڻ بنياد لاءِ جناب ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جو رايو آهي ته ”هي ٻولي سامي زبانن جي سٽ مان آهي“، ٻولي جي انهي انفراديت واري خيال کي نظر ۾ رکڻ کپندو هو. مقالي ۾ پاڻ جن ٻه زبانن جو ذڪر ڪيو اٿن، اهي سامي زبانن جي سٽ مان آهن. اسان وٽ ته خود سنڌي قوم جي وجود لاءِ اهو مسئلو آهي ته آيا هو دراوڙ سان تعلق رکي ٿي يا آرين ۽ دراوڙ جو مرڪب آهي. يا اصل سنڌي ماڻهو خود سميري نسل سان تعلق رکي ٿو. لفظ سامارو، سميري ڍنڍ، يا سامروٽي جو ”ٽٽ“ يا هڪ چوڻي آهي ته ”سمير ۾ نه ساريون، ڪار ۾ نه ڪماند، هر هاري ڏاند ڪونه ڄاڻان ڪيڏانهن ويا.“ سنڌي ٻولي ۾ اها چوڻي ۽ ان ۾ سمير جو لفظ، خود سميري ڍنڍ جو وجود، جيڪا ٿرپارڪر ضلعي ۾ آهي، ان جا لفظ ۽ الون جو تصور آيا خود هتان جو آهي يا اهو ٻوليءَ ۾ ڪيئن آيو؟ غور ڪيو ته اهي لفظ ٻاهران آيل نه آهن، بلڪ اسان جا پنهنجا آهن ۽ هن ڌرتي جي تصور جي آئينداري ڪندڙ آهن. زماني جي ڦيرگهير جي باوجود انهن جو وجود اسان وٽ موجود آهي. سميري ادب جي اڀتار جي سلسلي ۾ انهن ڳالهين نڪتن کي مول چنجي ته بجا آهي. هدايت پريم صاحب کي ان لاءِ وضاحتون ڪرڻ کپنديون هيون، ڇاڪاڻ ته ادب جي ان موضوع جو تعلق جتي ادبي مواد سان آهي اتي قومي ارتقا ۽ سنڌو ماٿر جي تهذيبي بڻ بنياد سان پڻ آهي. سندن مقالو هڪ اهم بحث جو آغاز آهي. اميد آهي ته پاڻ يا ڪو ٻيو ڏاهو هن ڏس ۾ ضرور ڪا روشني وجهندو. ٻوليءَ جي ڏس ۾ سندن مقالو هڪ بهتر ڪوشش آهي.

”ڪينجهر“ جو باقي مواد سچو ئي ڪنول جي گلن جيان آهي، جيڪي ڪينجهر جي ڇرڪندڙ ۽ اوجل پاڻي تي ٻهڪي رهيا آهن، جن جو حسن ۽ هڳاءُ ۽ افاديت مسلم آهي. سنڌ يونيورسٽي جي سنڌي شعبي جو اڳواڻ محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب لائق تعريف آهي، جنهن تمام بهتر ادبي مواد پڙهندڙن آڏو پيش ڪيو آهي، جيڪو هن شعبي جي مان وڌان آهي. هن سلسلي کي جاري رکڻ گهرجي ته جيئن نيون نڪور لکيتون سنڌي ادب جي زينت بڻجي. ان ۾ واڌارو آڻين.

محمد حسين ”ڪاشف“

جناب سيد غوث علي شاھ صاحب، وزيراعليٰ سنڌ، حضرت سچل سرمست رحہ جي
١٦٥ عرس جي موقعي تي درازا شريف ۾ "سچل سرمست ڪلچرل ڪامپليڪس"
جو سنگ بنياد رکي رهيو آهي.